III 19336
ПФ

Лилия Димитрова

Чудомир

Литературни анкети

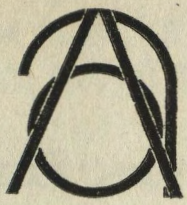
Българска академия на науките

Авторката на литературната анкета за Чудомир — Лилия Димитрова, е племенница на писателя. Тя е имала рядкото предимство да общува с него в продължение на много години. Много преди смъртта на писателя Лилия Димитрова заживява с мисълта на напише книга за Чудомир. Ето защо тя си записва разговорите, пази неговите литературни съвети, които той ѝ изпраща в писмена форма, и накрая отива в родното село на Чудомир — Турия, като учителка. Тук анкетира негови близки, приятели, прототипове от разказите на Чудомир. Събрани са не само биографични и характериологични сведения, съхранен е не само физическият им портрет, но са предадени автентичните им разкази във връзка с възникването на отделните творби.

В анкетата е обхванат почти изчерпателно материалът, свързан с произхода на писателя — родители, прародители, навици, трудолюбие и т. н.

От поместените микроанкети на неговите герои и приятели се вижда колко дълбока е връзката на Чудомир с действителността, с реалните човешки характери, с физическата характеристика на персонажа му.

Анкетата е написана с огромно уважение към личността и творческото дело на Чудомир. Тя е наистина достоен паметник за неговото дело, сътворен с много любов, прецизност и уважение към истината.

Чудомир

Литературни анкети

Редакционна колегия на поредицата:

Акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. СТОЯН КАРОЛЕВ, проф. ТОНЧО ЖЕЧЕВ,
ст. н. с. ИВАН ЦВЕТКОВ, ст. н. с. ИВАН САРАНДЕВ

Ш 19336 литер

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Лилия Димитрова

Чудомир

ЧИТАЛНЯ

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

БАН Институт за литература БИБЛИОТЕКА

София . 1980
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ПРОВЕРКА
2021

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

II 19336
Б 4522/80

© Лилия Димитрова Василева
1980
c/o Jusautor, Sofia

82 Б

ПРЕДГОВОР

Не е лесно да се пише за Чудомир, този искрен, честен и чист човек.

Както в разказите, така и в картините му се откроява неговата любов към хората, емоционалност и мъдрост. Чудомир е обичан от народа като писател, като художник и като общественик. И това бе най-голямата му награда. А най-голямата радост — да отиде в своята родна Турия, да седне с нашенци на скамейката пред „хорото" на разговорка или в хана на дядо Хаджия на чашка вино. Или пък да дойде у дома на гости при дядо ми, неговия брат, да седнат двамата пред големия прозорец с изглед към цветната градинка и дълго, дълго да си спомнят за миналото, да говорят за ежедневието, за общите познати, роднини. . . Всички в къщи наричахме Чудомир „чичо".

Идеята да пиша за него се роди у мене внезапно след едно литературно четене пред летците в Узунджово, Хасковско. То бе уредено от ръководството на групата на учителя-писател към централния учителски дом в София. Помолиха ме да разкажа лични впечатления за чичо. А да се говори за Чудомир, без да се познава родното му село и неговите нашенци, е все едно да се измисля. През целия си живот той остана верен на своята голяма любов към тях. Обичаше ги и с майсторството на истински народен певец разказа за тях. Те също го обичаха и щедро му раздаваха себе си.

Чудомир прочете мой очерк за него във в. „Пулс".

— Никакви разходки няма да правя повече с тебе, щом разказваш по вестниците всичко, което си преживяла — каза усмихнат той. — И нищо повече няма да ти подарявам.

Загледах го учудена.

— Така си е. Както я започна тая работа, току виж си публикувала в някой вестник списък на подаръците, дето съм ти направил, че да ме скараш с чинка ти Мара.

Но у мене вече беше назряла идеята да поживея в родното му село. И на първи ноември 1967 г. постъпих на работа в Турия Пътуването беше тежко, автобус минаваше само един път през деня. И мълвата ме понесе:

— Чухте ли, мари, внучката на даскал Георги се назначила тук за даскалица! Каква ли е таз измишльотина?

— Алис слободия! Да остави питомното, че да гони дивото. Ква ли хубост има в нашето просто село?

— Че е от сой, не е коя да е. Едно време дядо ѝ беше най-личният чиляк тъдява. Само от Чудомир дето нищо не излезе. Направи ни за резил и маскара из цяла България.

Чудомир беше запознат с моето желание да отида в Турия, но се противопостави категорично:

— Какво ще ядеш, бе! Къде ще живееш? Аз години наред подхвърлям на кмета, че имам желание да наема там една стая, че кога си отида, да бъда самостоятелен, а не да вися на ръцете на сестрата Дона. Тя и без мене си има достатъчно челяд. Ама кой ме чува! И за хляб се затруднявам. Дават само на кооператорите. Не могат ли да ме уредят, или не искат, не зная, но все от града мъкна и от Павел баня. И ориз мъкна, и захар, абе вятър работа! Пък ти и дете ще водиш със себе си.

Ставаше въпрос за сина ми Димитър, кръстен на Чудомир, който тогава беше на пет годинки.

Обясних на чичо, че срещу заплащане мога да се храня в детската градина, че съм намерила малка стая у Киро Стефанов, и заминах. . .

С целта на идването ми в Турия бяха запознати писателят Антон Михайлов, секретар на окръжната литературна група, директорът на училището в с. Павел баня Христо Пъдев, в случая мой пряк началник, агрономът Христо Воденичаров, с когото ни свързваше стара дружба, пълномощникът към съвета в Турия Дойчин Кирьов и туриецът Нено Русев. Всеки от тях по своему има участие в тази книга и ако бъдещите изследователи на Чудомир останат доволни от зрънцата, посети тука, нека не забравят имената на тези хора.

С помощта на Антон Михайлов се уреди без сътресения напущането ми на работата в Казанлък, той ми даваше напътствия в литературната и събирателската дейност, препоръки, съвети.

С присъщия си възрожденски оптимизъм Христо Пъдев винаги ме защищаваше от някои евтини нападки, когато ми се налагаше да отсъствувам от работа, за да отида до София, в музея в Казанлък за някоя справка или да се срещна с някого за разговор.

Христо Воденичаров излизаше с мене по полето из околностите на Турия, за да ми покаже поетичната хубост на нашия край. Агрономът познаваше в подробности хълмовете и поляните, по които е тичал Чудомир, и вливаше в душата ми гореща обич към родното огнище, което дотогава беше за мене само далечен сън

от най-ранното ми детство. Защото въпреки че е турийка, майка ми се е омъжила за казанлъчанин, баща ми Димитър Алексиев Подскочиев, и аз съм се родила и живяла повече в Казанлък.

Пълномощникът на съвета Дойчин Кирьов, бивш ремсист и партизанин, притежаваше особена уравновесеност на характера. Дълги години той бе събирал най-разнообразни материали за историята на селото и сам по своя инициатива издаваше на циклостил малък вестник, озаглавен „Турийски глас". Кирьов ми даде достъп до материалите, които беше събирал, запозна ме с много хора, предостави на мое разположение собствения си дневник за Чудомир и писмата си.

Нено Русев ме развеждаше от къща в къща, срещаше ме със селяните, помагаше ми при събирането на документи, снимки. Скромен, безпогрешен в преценката си за хората и времето, приятен и разговорлив, Нено не жалеше себе си, за да ми помогне.

Не жалеха себе си и Донка, Петър, Донета и Елена Илинови, както и Гергана Гечева, Димитър Димитров, Йордан Василев. Те правеха различни библиографски и исторически справки, издирваха и сравняваха документи, снимки, писма.

Сърдечно ме посрещаха и хората, с които провеждах литературната анкета — в Турия, Тъжа, Х. Димитрово, П. Баня, Казанлък, Стара Загора, София или другаде всички разказваха с удоволствие и радост.

Това беше отдавна. . .

Сега, когато годините на нашата съвместна работа са отлетели, остана завинаги хубавата ни дружба, онова, което успяхме да съберем за Чудомир, и чувството ни за изпълнен дълг.

КИТКА ОТ ТУРИЯ

„Село, село ново село,
от как се е заселило
турци не са минували,
нито турци, нито гърци.
Снощи мина войводата,
войводата от конака.
Ни кондиса сред селото,
най кондиса над селото,
над селото в ливадите,
в ливадите не косени,
не косени, не сбирани.
Много, малко постоели,
дор са селяни заспали
и селото запалили."

Турийска народна песен

Село Турия.[1] От него искам да започна разказа си за Чудомир, защото без него и без турийци не биха съществували „нашенци".

Турия, или както с усмивка писателят я нарича Голо бърдо, е от ония прикътани в средногорските усои селца, които дълги години са пазели непокътнати патриархалния си уют и неподкупност. Наредило малките си спретнати къщи по двата бряга на Турийската река, селцето се гуши като пъстра китка сред алените цветове на ароматните рози. Зиме, забулено от топъл снежен ямурлук, то посреща с радост веселите коледари, а в къщите се разнася приятен мирис на печени пържоли и гъсто тъмно вино от гроздето „белгийка". А покажат ли се на Гьозтепе първите минзухари, из селото звънва позната хлопатарска мелодия на кукерските танци. Играят „старците" за берекет, за здраве, за радост.

И така от незапомнени времена до днес.

През 1454 г. селото е изгорено от ордите на Арап Йосуф паша и не се знае какво е станало с жителите му. Новата Турия се възражда доста по-късно, източно от развалините на старата.[2]

Голяма част от жителите на новата Турия са преселници от тревненските и габровските села. И може би именно тук трябва

да се търси нишката на онзи характерен за всеки туриец хумор и оригинален говор, които създават атмосферата на селото, отделят го като своеобразен оазис между всички селища наоколо и безспорно са оказали своето влияние върху развитието на бъдещия писател. Сам Чудомир произхожда по бащина линия от Тревненско, а по майчина от село Зелено дърво, Габровско.

От направените проучвания за рода, в разговори с Чудомир и Г. Чорбаджийски, се достига до извода, че първият, който е дошъл от Тревненско в новата Турия, е поп Георги.[3] Негов син е Дончо Чорбаджи, откъдето произлиза фамилното име Чорбаджийски.

За поп Георги се знае твърде малко. Предполага се, че е роден около 1748 година, първият учител в новата Турия.

Синът му Дончо Чорбаджи е бил буден, находчив, работлив и инициативен човек. Цялата отвъдна махала, южно от реката, на високия ѝ десен бряг била негова. Турците не му вземали данък, защото със своите хора той охранявал прохода на шосето за Пловдив (през Средна гора край връх Братан), кланяли му се и със страхопочитание го наричали „чорбаджи". Земята му я обработвали селяни. Известна е добрината и справедливостта на Дончо Чорбаджи, който раздавал от нивите си на своите ратаи, за да им помогне да наредят живота си. Благосклонен бил към онези, които били много работливи. Разказва се, че част от ливадите си в местността „Липовица" той подарил на някой Пенчо и оттогава до днес те носят името пенчовските ливади. Дончо Чорбаджи е роден около 1773 година.

Брат на Дончо Чорбаджи е попът от Трявна, който създал рода Папазовци. Знае се за даскал Минчо Загореца, също роднина на Дончо Чорбаджи.[4]

Около 1830 г. учител в село Турия е Хаджи Йоникий йеродякон. По-късно, през 1854 г., той написва на турски език с църковнославянски букви драма в стихове и я отпечатва в Цариград в патриаршеската печатница. Книгата е озаглавена „Хазарети Авраами зиади джана менфатли курбан хекаяси" — „Жертва Аврамова". Тя представлява религиозен диалог, който разказва за аврамовата жертва, принесла на мнозина полза. През 1858 г. книгата е била преведена от турски на български език пак в стихове от Сакеларий Андрей поп Дойнов от Елена.[5]

Според Георги Чорбаджийски Хаджи Йоникий е син на Дончо Чорбаджи, роден около 1805 г. Казвал се е Йордан, а по-късно е приел монашеското име Йоникий. Вероятно е бил калугер в някой от търновските манастири. Туриецът Христо Хаджиивanов твърди, че някои от бащиния род

на Чудомир са били преселници от с. Килифарево, Великотърновско.

Коя е била жената на Дончо Чорбаджи, не е известно. Но са запомнени тримата му сина — Христо, Иван и поп Костадин. Има дъщери — Рада, Каля, Кера, Неда и Стояна. Вероятно Дончо Чорбаджи се е казвал Дончо Георгиев Христов, но впоследствие е останал само прякорът му „Чорбаджи".

Поп Костадин, роден около 1793 г., има син Дончо Костадинов (поп Антон)[6], роден през 1812 г. Той става свещеник и учител и поставя началото на Попантоновия род. Синовете му са Костадин, Стоян, Христо, Михал и Георги с презиме Попантонови, а внуците му по-късно се наричат само Попови. Поп Антон умира на 12. XII. 1895 г. на 83 години.

Иван Дончев дълги години е бил кмет на селото. Роден е около 1810 г. За него се разказват много интересни легенди. Разказват, че като кмет при него често гостували видни турци. Те го карали да им пее. А известно е, че всички от рода на Дончо Чорбаджи пеят хубаво. Иван наливал чашите на турците със силна ракия, предразполагал ги и започвал да пее на български:

Турци, турци клети,
клети и проклети,
ако ли осъмнете,
хич да не замръкнете,
дето стана вече
толкова години
хляба ни ядете
и кръвта пиете.

А пияните турци, със замаяни от силната ракия глави, весело подвиквали след него и поощрително го потупвали по рамото: „Аферим Иван Чорбаджи, хубаво пееш."

Разказват още, че Добри войвода, който е кръстосвал с четата си по тия места около 1866—1867 г., често обикалял кмета Иван, за да иска пари от него в полза на освободителното дело. Веднаж обаче Иван отказал да даде пари. Хората на Добри войвода го хванали, когато обхождал нивите си из землището, и го откарали в планината. Спрели при връх Братан до едно кладенче и зачакали откупа, който поискали от неговите близки. (Това кладенче и до днес се нарича Хаджииваново кладенче и никога не пресъхва.) Като разбрали каква е работата, близките на Иван продали около 50—60 декара от нивите си в местностите Курийката, Бубов дол и Кавачките и изпратили откупа. Когато кметът Иван се завър-

нал в селото, селяните започнали да го питат къде се е губил толкова време.

— Ходих на хаджилък — отговорил с насмешка кметът.

Оттогава започнали да му викат „Хаджи Иван" и така се сложило началото на името Хаджииванови.

Хаджи Иван е бил известен лекар. Умеел да лекува най-различни болести. Търсели го непрекъснато и от околните села — Голямото село, Окчиларе, Баня, Карагитлий. Запомнен е един случай, когато някакви турци го срещат и му вземат навущата. Щом се научил за това, турският управител в село Баня (Павел баня) много се ядосал и разгласил, че който закачи отсега нататък Иван от Турия, ще бъде наказван най-строго.

— Кой ще ни цери, ако с него се случи нещо лошо? — сърдел се турският управител.

Хаджи Иван имал трима сина: Митю, Христо и Дончо Хаджииванови. На Дончо още от малък започвали да му викат галено Дошко. Той слага началото на рода Дошкови.[7]

Да се върнем отново към Дончо Чорбаджи.

Името му останал да носи само синът му Христо — Христо Дончев Чорбаджийски. Роден е около 1800 г. За жена му се знае само, че се наричала баба Христовица. Знаят се и двете им деца — Дона и Георги.

Дона е родена около 1826 г. и умира през 1877 г. Омъжена е за Иван Ненов Калайджиев, калайджия, преселил се също от Тревненско. Те създават рода Калайджиеви. Интересно е да се отбележи, че братът на Иван Ненов Калайджиев, Никола Ненов, също е бил свещеник — поп Никола.[8]

Георги Дончев Чорбаджийски продължава рода и става учител в Турия от 1848 до 1852 г., когато умира твърде млад. Роден е около 1822 г. Бил е женен за Дона Станева (баба Дрямка). Имат едно единствено дете Христо — Христо Георгиев Дончев. През 1892 г. посещава Ерусалим: става „хаджия" и оттогава се нарича дядо Хаджия. Роден е през 1853 г., умира в 1914 г. Той е бащата на Чудомир, известен е като пръв човек в селото и отличен певец. Името Чорбаджийски за известно време замира, за да се появи отново в синовете на дядо Хаджия — Георги Чорбаджийски и Димитър Чорбаджийски — Чудомир.

Христо Георгиев Дончев (дядо Хаджия), оженен за Мария Дончева Тамашова, има осем деца:

1. Георги Христов Чорбаджийски, кръстен на дядо си Георги Дончев Чорбаджийски. Роден е на 16 юли 1874 г. През есента на 1893 г. постъпва в духовната семинария в Самоков, която завършва за три години, и през 1896 г. постъпва учител в родното си село.

Той е дългогодишен учител в Турия, Александрово, Габарево, Павел баня, основоположник на прогимназията в с. Павел баня и неин пръв директор, ръководител на културния живот в селото.

2. Антон (Дончо), кръстен на Дончо Чорбаджи. Роден е през април 1877 г. Умира като ученик от пневмония на 19. X. 1895 г.

3. Стефанка — родена през 1880 г., починала на една година.

4. Дона — родена на 15. XII. 1882 г., омъжена за Руси Стайков Глухарев.

5. Минка — родена през 1885 г., умряла около 15—16-годишна при падане от сливово дърво.

6. Велика — родена на 16. V. 1887 г., омъжена за Миню Петков Кацаров.

7. Димитър (Чудомир) — роден на 13. III. 1890 г., кръстен на вуйчо си, брат на майка му.

8. Неда — родена през август 1900 г., омъжена за Христо Митев Хаджимитев.

Бащата на Чудомир Христо Георгиев Чорбаджийски е от онния стари български родолюбци, които с достойнството и гордостта на името и поведението си, с природния си усет към красотата и справедливостта, с будния си ум и находчивост са били пример на много поколения. Христо Георгиев стои много по-високо от своите съселяни, той знае да чете и пише, получава вестници, носи у дома си книги, разказва увлекателно, хората търсят неговите съвети, наставления, около него гори културният живот на Турия.

Висок, строен, хубавец с гъста черна коса и извити мустаци, с особен подчертан бавен вървеж, той е носил с достойнство сукнената си салтамарка, гайтанлии потури, кюрка с кожени боази и кожен калпак.

Чудомир ще скъта дълбоко в сърцето и творчеството си образа на бащата и ще се връща много пъти към него като към непресъхващ извор.

Баба Хаджийка, майката на Чудомир, се е ползувала с известността на една от най-работливите жени. Славата ѝ се предава от поколение на поколение като старинна песен. Тази винаги забързана за някъде жена, която е предяла, докато отива на нивата, събирала останалите по храстите снопчета вълна от овцете, пасли наоколо, и осъмвала по нивите, е всявала у съселяните си възхищение и уважение. Мнозина са ѝ завиждали, но не са намирали в себе си сили да я догонят. Нейната амбиция да види непременно децата си осигурени в бъдещето, а семейството си едно от най-уважаваните в селото е давала сякаш криле на влечението ѝ към земята. Именно любовта към децата и дома е накарало тази млада, енергична жена да се откаже напълно от себе си, да забрави младостта

си. Със своето себеотрицание и здрав усет, с трудолюбието и пестеливостта си тя е възпитавала по своему децата си чрез силата на верния си природен инстинкт и житейска правда.

До края на живота си Чудомир ще носи в себе си горещата обич към тази жена. Много по-късно, когато времето избистря спомените на детството, той ще извае образа ѝ в разказите от цикъла „Мама".

Има един човек в семейството, който е оказал голямо въздействие при възпитанието на децата. Това е свекървата, майката на хаджи Христо Георгиев, баба Дона, един от любимите образи в творчеството на Чудомир.

Красива и снажна жена, в младите си години баба Дона е имала тежка съдба. Останала рано вдовица, тя е била непрекъснато гонена от турците. Но тежкият живот я направил опитна и мъдра. Кротка по характер, сдържана и умна със съветите и поведението си, с богатия си жизнен опит, баба Дона е обединявала голямото семейство в дома.

Мъката по рано загубения съпруг дълги години е дълбала сърцето ѝ. Имала е за какво да тъгува Дона, че Георги Дончев Чорбаджийски е бил един от най-хубавите и умни мъже в Турия — пръв певец и учител в селото. Останала сама с единствения си син, баба Дона се е привързала с цялата си нежност към неговите деца. В студените зимни вечери край пламтящото огнище бабата е разказвала приказки и закърмила отрано у внуците си вечните човешки истини.

Малко бяха живите турийци, които можеха да ми кажат нещо повече за родителите на Чудомир. Времето бе отнесло със себе си спомените. И за да може читателят да си представи поцялостно образите им, в следващите редове цитирам без съкращение това, което е писал за тях в дневника си Георги Христов Чорбаджийски.

ИЗ ДНЕВНИКА НА ГЕОРГИ ХРИСТОВ ЧОРБАДЖИЙСКИ

Село Турия

Турия е едничкото забележително селище в Източна Средна гора (Сърнена гора), което може да съперничи с Копривщица (Западна Средна гора). Турия е мъченица горка. Два пъти е изгаряна от турците до основи — през 1390 г., нашествието им в долината с изгарянето на манастира Св. Никола над селото в гората, и през 1877 г. — Освободителната война. И пак е запазило сили в себе си да основе Павел баня и нова, сегашна Турия. Жалко,

че овреме грамотните ѝ хора — даскали и попове, не са написали що-годе за селото си. Особено за упрекване са даскал Йоаким и синът му Димитър — професор.

Турия е селище със засмяно лице. Тя е естествено летовище със своите розови и овощни градини, с лозя, орехи, сливи, лавандула, гори — бор, дъб, бук и др. Тя е извор на розово, лавандулово, орехово масло, ракия, вино, а сега и чиста балканска вода.

Турия е имала църква и училище от ранни векове. Турци не е имало. Ако в миналото не е давала интелигенция, занаяти и др., то е защото турийци не са странствували по чужбина, а са били скотовъдци, земеделци и горачи и затова не са се прочули като клисурци, копривщенци и др.

Каменният мост (Скока) сочи, че в старо време е работило шосе (път) през селото и гората за Чирпан и Пловдив, по десния бряг на реката, дето е и сега, през манастира Св. Никола на върха на гората, изгорен през 1390 г. от турския аксер на Арап Йосуф паша. По реката се знае, че някога помаци от Родопите са идвали и промивали пясъка, те са добивали златни зърна, с които плащали данъка си на султана. А на южната страна на гората, под връх Св. Никола, между селата Чехларе и Колачево има находища на рудници. Някога римляните са копали злато. Трябва да се изучи и узнае какво крие Средна гора тъдява.

Турия е създала и друго голямо богатство — народни умотворения, песни, приказки и др. Трябва майстор да ги събере, систематизира, нотира и пр. Аз напечатах преди 60 години някои в списание „Учител“, други съм написал пръснато из дневници, бележници и др.

Да, Турия е богата с всичко.

Тя е дала и добри хора, даскали и черковни певци — даскал Георги Чорбаджийски, мой дядо, умира млад, Георги и Иван Калайджиеви — сестрини синове на даскал Георги, Тодор Митев, Христо Попантонов, Иван поп Савов, Георги Хр. Чорбаджийски (аз), брат ми Димитър (Чудомир), Димитър Йоакимов (професор), Петко Пеев Кацаров, Петко Минев Кацаров, Петко Ив. Кацаров — подполковник, Драган Иванов Калайджиев, Стойко Русев Глухарев — финансисти и др. Попове: поп Димитър Иванов, поп Антон Костадинов, поп Никола Ненов, поп Сава Иванов. Търговци: Хаджи Христо Георгиев — баща ми.

До преди 1945 г. в селото имаше четири дюкяна и кръчми и две-три ковачници.

До 1904 г. училището се разви до пълно основно с четири отделения и четири учителя, около сто и петдесет деца.

До къде 1945 г. всяко семейство имаше по две-три кози, овце или крави (една-две), затова имаше в изобилие мляко, масло, сирене, отвара и пр. Сега това е колектив на стопанството и пак има. Стадата пасяха из поляните и гората и летуваха там. Имаха доста пчели частно, а сега на стопанството. Птиците са частни, има и в стопанството.

През 1903—1905 г. основа се спестовно дружество „Ср. Гора", което след пет-шест години се обърна на кооперативно, което добре се разви до днес. По-рано учителите основаха читалище „Нов живот".

Искаш ли да се насладиш, о приятелю, на хубостите на село Турия, ти иди там през месец май. Изкачи се на върхчето над Джалъзовата махала, над поляните „Св. Илия", над Зъмските камъни, южно на селото над Бялото цвете. Па обходи с поглед цялото й землище от Висок до Трънката, от Братан до Гьозтепе, и ще видиш земен рай: гори, овощни и розови градини, лозя, лавандула и що ли не. От гърдите й тече розово масло, орехово и лавандулово масло, вино и ракия. . . Иди и се наслади. Сравни село Турия с околните села, като притуриш близостта й с Павел баня — лечебен курорт, па кажи: „Наистина благословен кът." А той е благословен и от мастития философ на XIV век патриарх български Евтимий Търновски, който е прекаран от тука от трима турски конника след падането на Търново 1390 г., каран на заточение в Бачковския манастир, където е починал и погребан. Това шосе е било единствената права линия от Северна България за Тракия и Родопите.

Турия е имала през хайдушкия период и трима юнаци — Колю Пантата и братята Димитър и Сава Джалъзови. Колю е живял към Тамашовската махала, а Джалъзите към Средока — Джалъзка под върхчето Бялото цвете, поляната Стого Илия* и сипея. Махалата там и сега носи тяхното име — Джалъзка. Тези юнаци са респектирали околните турци из селата Окчиларе, Габарево, Банята, Енишерлий, та турийци живеели без страх, разказват старите хора. После в 1876 г. се прочува Цанко Минков, четник на Христо Ботев, живял до къде 1940 година. Умира в Павел баня.

Турия със своето прекрасно землище, сключено между височините Висок, Самодивец, Братан, Свети Никола, Каваклийка, Трънката и Гьозтепе, е естествено летовище.

---

* Стого — Светаго (свети).

БАН - Институт
за литература
БИБЛИОТЕКА

Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

Родният дом на писателя в с. Турия. Рисунка П. М. Кацаров

ЧИТАЛНЯ

Мария Дончева Тамашова (баба Хаджийка), майка на Чудомир.
Рисунка от Чудомир

Тати (баща ми)[9]

Татко ми, Христо Георгиев после, след 1892 г., Хаджи Христо Георгиев от село Турия, Казанлъшко, известен чорбаджия, е син на даскал Георги Дончев Чорбаджийски, потомък на прапрадядо Дончо Чорбаджи, предполагам основател на нашия род. Тати е роден около 1850 година (1851,1852) от баба Дона Станчова, жена на даскала. Останал сирак без баща още на година-две, израсал около баба си Христиновица, майка на баща му, тъй като майка му, задиряна от турците, принудена била да се омъжи втори път за някой си Теню от Търничене, търговец-шивач в Цариград.

Четири години водила и втория си мъж, всичко осем години водила мъже и се прибрала пак в Турия на дома на мъжа си при 7—8-годишния си син Христо. От малък тати бил слаботелесен, дори до 20—22-годишен. Сиромаси са били, защото не можели да обработват земята си. Едва когато се оженил за мама, се посъвзели. Тати обичал да пее и се учил да свири на киминче (селска гъдулка). Пееше през целия си живот, наследство навярно от баща му Георги, който пеел отлично в църквата и вън. Баща ми имаше весел нрав, обичаше веселбите, гуляите, приятелите, роднините. Този нрав може би го поизлекува, но все си влачеше болести през целия си живот. Често изстиваше, та мама го запарваше на варен ечемик. Познаваха го всички лекари из Казанлък по онова време. Учил се е, доколкото е имало школо, знаеше да чете и пише много добре и над всички свои връстници.

По-късно, когато започнах да се уча и аз, получаваше вестници и купуваше книги за четене. Имаше „Вечен календар". Четеше го и го тълкуваше. Имаше средновисок ръст, права стойка, провлачен вървеж като чорбаджия. Черна коса и очи, обло лице красиво със засукани черни мустаци. С една дума, беше хубавец до смъртта си 1914 година.

Мама беше хубавица само млада, но бе яка. Тати обичаше да се кити и пременя с по-модни дрехи. Вън от селото ходеше пременен с хубава шапка кожена, със сукнена салтамарка, гайтанлии потури и часовник на синджир на врата. Обичаше конят му да е чист и нагизден със седло и юзди.[10] Талигата му също. Говореше добре турски и се разговаряше предимно с богатите и по-видни турци. Обичаха го циганите, особено майсторите-ковачи в село, защото ги защищаваше и подпомагаше.

Баща ни не обичаше да работи земеделие, макар да имаше наследен имот и да накупи доста от турците, защото беше болнав и защото имаше влечение към търговията, по-рано по-добитъч-

БАН Институт за литература БИБЛИОТЕКА

ните пазари, а по-после по колониалните стоки, кръчмарството и розовото масло. По гората не ходеше. Обичаше да коси ливадите, но за удоволствието повечето. Не знаеше да псува, нито да кълне. Обичаше да се закача и подбива с жени, стари и млади. От момче обичал е да дружи с по-стари хора, да слуша разговорите им и да черпи поука. Когато го не послушвахме веднага децата, аргатина или мама, той се разкрякваше, викаше стреснато, но не се сърдеше, лесно му минаваше. Мъст не знаеше да дири. Лесно се помиряваше с противниците си. Беше голям патриот, обичаше Отечеството, срещал се е няколко пъти с Левски, беше голям русофил, числеше се към партията на дядо Драган Цанков, получаваше вестник „България". Не обичаше германците, казваше им „шваби". Баща ми беше набожен индивид с издигнато религиозно чувство. Четеше Библията, Евангелието и др. религиозни книги. Ходеше винаги на черква, правеше подаръци на черквите. (Иконата на Исус Христа в Турийската църква е негова. Има и други вещи.) Дружеше и беседваше със свещениците. Тази набожност го е подтиквала да ходи с мама и сестра ми Донка (още дете) на Рилския манастир Св. Иван и на Божи гроб Иерусалим сам. Бе украсил собата ни с икони от „страшния съд" на голям формат (брат ми ги унищожи). . . Тати беше станал и виден търговец с дюкяни в Турия, Павел баня, управлявани от евреина Йосиф Аса, който после се засели в Цариград и беше много благодарен на баща ми. В Казанлък имаше голям магазин насред пазара, също управляван от евреина Мошон Маджар, който го е лекувал някога в Пловдив и с когото търгуваха с розова вода в Цариград чрез брат му Израил.

Избиран бе татко почти постоянно общински съветник, училищен и църковен настоятел в Турия, но никога не желаеше да бъде кмет, макар да са го канили много пъти. Избиран бе, мисля, два мандата окръжен съветник, а назначаван няколко пъти съдебен заседател при Окръжния съд Стара Загора. Отиваше в Казанлък и кога приспиваше, отсядаше по-рано в Шиниковия хан, а по-после в Цвятковия хан, хотел „Габрово". И почти винаги устройваше мохабет гуляй със свои другари от селата и града. Обичаха го много достове от всички народности. Беше ученолюбив човек, обичаше учените хора, уважаваше даскалите — даскал Йоакима, Пенчо Шивачев, Попсавов, Унджиев. Искаше да има учени деца, затова учи мене, брат ми Дончо, когото искаше да прати в търговско училище, брата Димитър. Момичетата му завършиха основно училище.

Баща ми беше воденичар, разбираше добре този занаят. Имаше наследствена от дедите му и една изкупена част от цяла воденица

сред селото. Днес е на текезесето. Когато нямаше воденичар, той сам я управляваше. Помня го — много пъти затъваше пролетно или есенно време из бента, когато придойдеше реката и пробиваше бента или разваляше водата. Водеше и мене някога или аргатина. До воденицата ни беше и гюлпаната (розоварницата ни за шест малки казана). Тати беше голям майстор в розоваренето. Той поправяше и чешмата там, докато беше жив, после я разрушиха некадърните турийци. Той пръв направи дървените парапети от двете страни на каменния мост — Скока, от който рискуваха да падат коля и деца отгоре, та в реката. Съгради голямата стена хоросан и прегради дола, та запази от нея от водите на дола двора с дюкяна си, черквата и училището. За нея стена освен камъните и пясъка, които докарваха аргатите, баща ми похарчи сто и четиридесет наполеона златни. Тогава разбиха и скалата, която се издигаше сред дола между стената и къщата на Марин Василев. Подари една нива на църквата в Павел баня до Мошовото кладенче и Дисковите караманци, за да колят и ядат курбан на Трифонов ден павелчани. Но те я заграбиха, после я унищожиха.

Татко ми обичаше да дава съвети и наставления на по-младите. Още пазя писмата от него като ученик в Самоков. Съветваше аргатите, упътваше батя Ивана Калайджиев и други. Играеше, умееше да води хоро и пее ли пее. Посещаваше в понеделник почти всяка сватба в селото и носеше подарък на младоженците. Когато дойде от Иерусалим, раздаде на всички в къщи в село по една иконичка, а на приятелите си броеници и кръстчета.

Той беше и ловец. Ходеше за зайци, имаше ловджийско куче пале-гонче. Често ни гощаваше с варен заяк. Тогава ловът беше свободен, както и носенето на пушка. Ходеше да лови риба. Качи се на коня, тури серкмето — мрежата в дисагите, сложи в кобурите на седлото павур ракия и бъкличка с вино и хайде в Тунджа. Водеше понякога и мене да паса коня и вардя багажа. Налови един-два килограма риба, яхне коня, аз отзад на седлото и вечерта гозбата готова. Павурчето и бъкличката се изпразваха с някои достове, турци или българи, или с пъдарите. . .

Тати много желаеше да се продължи родът му и запази името. Плачеше по умрялото ни дете Христо. След Балканската, Одринската война, събра ни на гощавка в дома си, аз, зетьовете Руси и Миню, сестрите Дона и Велика, малките Недка, Митко и мама. На трапезата, като се прекръсти, каза: „Благодаря богу, че изкарахте войната и се завърнахте здрави. Хората някои много пострадаха, загубиха синове, зетьове и други. Ама ние изгубихме името Христо Георгиев.“ И заплака. Каза това за умрялото ни

дете Христо, което умря през ноември 1912 г., когато обсаждахме Одрин. Умря от скарлатина. И татко пророкува. Аз вече нямах момченце да го кръстя на него. Брат ми остана бездетен. Кръстиха му после име Христо сестрите Дона и Недка, но те са Христо Митев и Христо Русев. Затова плака тати.

Татко ни много желаеше синовете му Георги, Антон и Димитър да станат поп (свещеник), търговец и офицер. Антон умря, след като завърши прогимназия. Мене прати в духовната семинария, но не станах свещеник. Димитър свърши рисувалната академия, макар баща ми доста да се труди да го прати във военното училище, не успя. Димитър стана учител, писател (Чудомир), директор на музея в Казанлък. Не се сбъднаха мечтите на татя.

Баща ни обичаше смехориите, подбивките, шегите и закачките. Умно подсмиваше или се шегуваше с жени или мъже. Помня го как прогони един продавач на риба, като се провикна от гюлпаната: „Ха, риба, хаа.“ И онзи, като чу, върна се, помисли, че друг рибар продава в отсрещната махала. А тати имаше право, защото и той продаваше риба на дюкяна си. Друг път окуражи свинаря Дойчин Кирето да вика, като му извика до Скока: „Дарльоо, карайте свинете“. И онзи вече завика из цялото село. И други смехории обичаше да прави из дюкяна, воденицата.

Брат ми Антон беше на около 7—8 години, когато го заболя кракът. „Ще осакатее!“ — думат мама, тати, баба. Тръгнаха да дирят лек. Прочул се някакъв лекар в Голямото село и решили там да го заведат. Стяга тати колата, впряга кравите, качва баба Дона, майка ми и болното дете и тръгват.

В Турия има каменен мост на реката. Правен неизвестно кога и от кого, наричат го „Скока“. Построен е върху две канари, високи десетина метра. Между тези скали се спуска реката и прави висок скок с вир отдолу. Мостът нямаше парапети отстрани и беше страшен за падане

Качват се тати, баба и Антончо в колата, дохождат до моста, но тати не слиза да поведе кравите, а ги управлява от колата. Но задното колело на колата надвиснало над пропастта, едва се задържало на оста. Едната четвърт от колата надвиснала над реката. Баба се разпищяла, тати скочил от колата и с мъка изтеглил колелото върху дясната част на моста. По една случайност се спасили от явна смърт. Тогава баща ни направи парапети отстрани на моста и поръча дървета, които поставиха заедно с майстори. След много години, когато дърветата прогниха, общината направи каменни.

Такъв беше баща ми, обичаше да има ред във всичко и не жалеше сили да направи добро за хората.

Нашата обичана и скъпа на семейството баба е Дона Станчова Добрина по рождение и Дона Георгиева Чорбаджийска по мъж. Жена на дядо ми Георги, учител в Турия, умрял много млад, като водил баба Дона само четири години. Дядо Георги бил голям певец. Пеел в черквата, както всички учители по това време: даскал Йоаким, белия Даскал, даскал Михалчо, даскал Костадин в Казанлък, даскал И. В. Галов в Сахране и др. Дядо Коста Савов казваше, че ходил на черква да слуша дяда Георгя като пее. На него съм кръстен и аз, Георги. Погребан е в черковния двор в Турия от източната страна на олтара до двора срещу вратата на Петко Чолпанов. На гроба му баба беше посадила ябълка, която бе израсла голямо дърво, раждаше. Баба ме водеше и по-рано, и когато бях ученик там на гроба да паля свещ и ми разказваше за дяда. Като ученик, дете, като се гонехме около черквата, аз със страх се пазех да не стъпя върху мястото, дето било гробът на дяда ми, върху гроба на поп Димитър Иванов, погребан до самия зид на църквата, южния ъгъл на олтара отвън.

Баба беше набожна жена, умна, куражлия и способна домакиня. Дъщеря е на Станчо Добрин от село Турия. Къщата му била на къщата на Иван Гичев сега, на наследниците Иванови, близо до Скока. Тя имаше два брата — Нено и Христо. Нено е по-големият, след Освобождението се заселил в село Александрово. Имаше, мисля, трима сина Станчо, Минчо, зная и дъщеря Павунка, женена за Минчо Диев, живяха всички в Александрово, Христо—в Турия и Павел баня. Христо беше грамотен и умен човек, първенец за времето си, 1877—1917—18 година. Беше общински секретар-бирник в Турия, Павел баня, Баяслии (Дунавци). От неговите наследници се прочу Димо Митев, внук на дъщеря му, като майстор железар, който строи вършачки и други железни вещи. Баба Дона имаше и сестра, баба Ивана, жена на Илия Глухарев, в Павел баня.

Баба, като овдовяла, започнали да я заплашват турците от Баня и други околни села, да я крадат, да я потурчват. Тя е била хубавица и богаташка снаха. Този страх я принудил да се ожени за някой си търговец-шивач в Цариград (Стамбул), родом от село Търничани. След смъртта на съпруга ѝ Теню баба пак се прибрала в Турия с баща ми и едно момиченце от Теня, втория ѝ мъж. Момиченцето умряло в село. От дяда ми имали голям земеделски имот, но необработен, та теглили голяма сиромашия. Побързала, та оженила Христа, баща ми, млад още, но да имат работна ръка. И действително майка ми, дъщеря на овчаря Дончо Митев Тама-

шов (Сансаря), излязла много работна земеделка, та турила в ред положението им, но винаги под ръководството на баба Дона, свекървата.

Баба Дона беше неграмотна,но беше си измислила някакви знаци и с тях записваше на книга с молив, когато баща ни я оставяше да варди дюкяна му. Баба се грижеше за домакинската работа, отглеждането на децата, готвенето, чистотата в двора и къщата, защото майка ни беше все в кра. Тази баба ни е като майка, защото тя ни е изгледала, когато майка ни беше по работа в земеделието. Тя ни е пазила мене и брат ми Дончо (Антон) през време на бега през Освободителната война, като сме бягали в Северна България, в село Ресен. Много приказки знаеше баба, разказваше ни ги вечер до огнището. От странните ѝ разкази за умрели, за гробища, за вампири и таласъми и пр. помня, че са ме карали да се тикам по-близо до огъня и до баба да не би нещо страшно да ме дръпне за гърба.

Обичаше училището и църквата, общуваше с учителките и поповете. Знаеше да нарежда аргатите и да не ги сърди. Обичаха я и те. След Освобождението е помагала на мама да се обзаведат в Турия наново. Помагаше и на баща ми в търговията и други работи. Посрещаше розотърговците и им услужваше. Същото правеше и с други граждани, търговци, които баща ни прибираше у дома, или пък загорци — ябълкари, дърводелци, рахманлийци и др. Когато баща ни отвори дюкян, трябва да е било към 1884—5—6 година, баба го заместваше при отсъствието му и търгуваше добре. Лете, когато в дюкяна нямаше хора, тя стоеше пред входа на дюкяна, предеше и често дремеше. Децата ученици, които си купуваха потреби от нея, я кръстиха „баба Дрямка“ и тъй си остана до смъртта ѝ през юли 1912 година.[11]

Баба Дона беше добра акушерка и лекарка. Сполучливо акушираше и лекуваше. Отвсякъде в село и наоколо я търсеха при посложни случаи и тя се притичваше на помощ. Три пъти аз съм се посичал със сърп и брадва и тя ме излекува с ракия и червен пипер, сгрети, и залива раната, после със сладък мехлем и тя оздравява. Дядо Гичо Тенев бе промушен от бика в слабините, баба го зашила, вързала и оздравила и др. Даваше и други лекарства и лекуваше успешно.

Обичаха я всичките ни съседи, мъже и жени, и ѝ услужваха.

На старини, колко години е била не зная, предполагам към 80 години, страдаше от болести в краката и кръста, мъчно се движеше.

Мама

За да си състави четецът по-определено понятие за моите положителни и отрицателни качества на характера ми и тези на брата и сестрите ми, трябва да познава тези на мама и баща ми.

Тук искам да опиша бегло каква жена, какъв индивид беше майка ми по моя преценка. Казваше се Мария, дъщеря на Дончо Митев Тамашов (Сансаря) и на Велика — овчарска дъщеря. Имаше един брат Митю, на когото е кръстен брат ми Димитър (Чудомир), и четири сестри: Неда Христовица Минкова, Рада Пенчовица Рачева, Дона Дойчинца Гамова и една мома Стефана, умря мома. Живееха в Тамашовската махала в Турия. Пораснала 16—17-годишна и се омъжила за баща ми, също на нея възраст или година, две по-голям. Баща ми и майка му, баба Дона, я харесали като работна мома, а тя и родителите й харесали сирака Христо Георгиев като имотен и учен даскалски син, от виден род, макар слаб и болнав. Предполагам да са се събрали към 1870—71 година. Зарадвала се булката на много имот, на широк равен двор (десетина декара двор, ливада, овощна градина и гюл) в отвъдната махала, южната, на високия десен бряг на реката, която тече през Турия, срещу черквата и училището. Запретнала се нова, млада, здрава домакиня под надзора на умната баба Дона и на умния си слабичек съпруг и за няколко години турила в ред дом и стопанство. Родила две деца, мене през юли 1874 година, брата ми Дончо (Антон) през 1877 година април.

Руско-турската (Освободителна) война ги разорява, прогонва ги в село Ресен, Павликенско, Северна България. С кола и волове бягат през Шипка, Балкана. Голи, боси, каквото могли да вземат, мъкнат и двете деца. Събират храна там из напуснатите ниви от турците. Събира я главно пъргавата мама. Връщат се посред зима, навярно януари 1878 г., минават през снеговете на Балкана с коне за малкото багаж и децата, а те пеш. Полубоси и необлечени вървели. Помня, че паднах от коня и се зарових в снега, а мама пищи, че съм се убил. Утешават я баба и балканджият, чиито са конете, с които ни превозва. Заселват се в село Лъджакьой в една турска къща. Татко ми се разболял от теглото и отишъл да се лекува в Пловдив. Там имал познат евреин и навярно по-добри лекари. След сключването на Санстефанския договор турците се завърнали и дошли в къщите си. Половината турийци се прибрали в селото си, а половината, главно онези, които са нямали в Турия добри дворища и имоти, останали и се заселили в ново селище, в Курията, източно до самото турско село, днес Павел баня. Мама и баба с двете деца отиват в Турия, струпват от шумки колиба в избата на изгорялата къща и се приютяват там. Там ги

намира и баща ми, който се завръща от Пловдив слаб, болнав. Мама буйна, стресната от положението им, запретва се мъжки със земята им. Обработва гюлове, ниви, ливади. Предава се изключително на кърската, земеделческа работа, като не обръща внимание на външността си като млада жена, ни на къщната работа, която вършеше повечето баба. Татко се труди също така по възможност, но главната работа пада на мама. С този труд, спестовност и умно стопанисване за няколко години съградили си къща и нормализирали живота си. Започнаха да си хващат чужди момчета-аргати, работници за цяла година, копачки, жътварки, берачки на гюл. Мама бе непрекъснато с работниците по къра и сама направи гюловете и нивите образцови. Разчисти синори, окопа треволяци, посади фиданки, тури всичко в ред, да кажат хората „имота на Христо Георгиев". Къщната работа малко я интересуваше, освен да помогне на баба, на свекърва си, нещо, което старата не е сколасала да направи. И то повечето нощя, тъй като мама излизаше сутрин преди слънце и се връщаше в къщи по тъмно. Децата си мъкнеше с цедилката по полето, където работеше, а когато го отбиеше, оставяше го на баба и на нас по-големите.

Запомних я в гюл или по жътва, като се върне вечер в дома, залови се да опере кирливите ни дрехи, замеси хляб, опече го в подницата*, свари гозба, готова за сутринта я натоварва на колата на аргатина. И още преди да съмне, задене в цедилката си и в кошницата по нещо и отива с работничките по работа. По време на жътвата, когато имаше храна за другия ден, или пък ще поръча на мене, или на татко да донесем, каквото е приготвила баба, тя оставаше да спи на нивата с някоя по-стара работничка, аргатина или тати. Това правеше на далечните от селото ниви. Там работи до късно вечерта, докато се стъмни, и сутринта рано, щом се развиделее.[12] Тъй работеше моята мила майка дене и почти нощя. Не се страхуваше ни от пек, ни от студ, дъжд или вятър. Всичко, каквото придобиваха от полето или от другаде, тя съхраняваше и пазеше с голяма ревност. Събираше всеки видян клас из стърнището, цвят гюл, глава лук, картофи, сливи, ябълки, круши и пр. Не даваше нищо да се разпилее. „Господ го е дал да се прибере, запази и употреби" — казваше тя и гълчеше нас или работниците, ако разпиляваха. Свидеше ѝ се всичко. Особено ни гълчеше, когато се мърсяхме или късахме дрехите. Искаше да бъдем чисти и пременени, а тя ходеше чиста, но с какви да е дрехи, особено в работни дни. Към гозбите, към хляба не беше взискателна. Опече набързо хляб, сготви набързо манджа, главно от зелен-

* Подница — глинен съд с метален похлупак за изпичане на хляб.

чук от градината и ливадата, и дава да сърбаме. Мляко ни даваше само айрян, бито мляко, на което е вземато маслото, надробен с корав хляб, повечето папурник-царевичник, сърбаме го с дървени лъжици. Не ни даваше кисело, квасено мляко, или ако ни сипеше някога такова, караше ни да го топим със залъци с ръце. Вареше ни зиме тикви, които обичахме много. От чорбата им, в която са врели, изваряваше ни петмез и сладко го топяхме с папурника. Не помня да са ни варили петмез от грозде, зер баща ни искаше гроздето да става на вино, с което той беше голям приятел.

Мама ни вареше руп (мармалад) от сливи и ни намазваше порязаници с него. Захар не знаехме какво е. От града тати ни донасяше по едно симитче по за пет пари.

Мама и баба правеха „стисканици" — препечени орехови ядки, счукани, като ги изстискат с ръце, за да добият „шарлан", дават ни да ги ядем с хляб. Ядяха ги и старите. Мама пресушаваше много круши, ябълки, дренки и др. плодове и ни вареше ошав — манджа. От битото мляко вареше „отвара" (ишимик) и правеше някога сирене бито, кораво, солено. Даваше ни да го ядем и носеше по къра за нея, аргатите и работничките. По нивите правеше таратор, счукан с дръжката на сърпа или сапа на теслата или мотиката, малко чесън лук, подсолен и подоцетен с какъв да е оцет, и вода. Мама готвеше още тестени храни: траеница, попара, биде, дебел млин, качамак. Ядяхме го без остатък. Приготвяше зимнина зеле по цели каци (една, две), пиперки със зелени домати, малки тиквички, динчета, пъпешчета, краставички по две-три качета. И всичко се консумираше от челядта и външните работници. А кога баща ни отвори дюкян-кръчма, тези консерви се удвоиха.

Мама мразеше пияни хора, затова често се караха с баща ни, когато той си дойдеше пиян или доведеше пияни гости. Тя не пиеше спиртни пива.Обичаше да подава на просяци и цигани хляб, но ненавиждаше мързеливите хора и им натякваше, като ги караше да вървят на работа.

Мама не беше религиозна жена, не вярваше в магии и врачувания. Усмиваше баба, която баеше за уроки, но я хвалеше, когато лекуваше рани, пъпки с билки, спирт, ракия, мехлеми. Ходеше на черква, но механически, по навик, не я водеше религиозно чувство, нито разбираше нещо от учението на Христа. Беше неграмотна. Плачеше и викаше много за умрелите си деца, но не пускаше сълзи. Чудно!. . . Мама живееше добре със съседите ни, обичаха я всички и ѝ завиждаха, че е много работлива и здрава, но гонеше вироглавите им дечурлига, когато крадяха плодовете от овошките из градината, двора или ливадата. Обичаше родителите си, брата и сестрите си и им правеше услуги. Не ѝ се

искаше да се учим много, считаше учените хора за мързеливи, бягащи от работата. Искаше ѝ се да работим и пазим имота си и да го увеличаваме. Баща ни беше ученолюбив. Мама ходеше почти боса лете и зиме по къра и в дома. Зиме ходеше по леда и снега боса, а лете из буци и трънаци тоже боса. Омие си краката вечер, преди да си ляга в къщи вечер в постелите. А те бяха — хасър върху мазана с пръст земя, над хасъра един кат козяк, черга със завивка, пак една-две вълнени дълги черги, които покриват татко, майка и всичките деца, като най-голямото спи накрая често пъти отвито, защото чергите не достигат до него или ги издърпват другите.[13] На баща ми до огнището постилаха чувал със слама или сено. Баба спеше отделно в друга стая. Когато остаря мама и умря тати, тя спеше сама сгушена в единия ъгъл и завита с нещо на купчина. Брат ми казваше, че мислел да е завито там млякото за подквасване. Тогава живееше вече сама.

Мама се грижи много за момичетата си, приготви им добър чеиз и ги задоми в добри семейства. Остана мома след смъртта на баща ни най-малкото ѝ дете, родено през 1896 година. Него омъжихме аз и мама. Доживя да види оженен и брат ми Митко.

Родила беше майка ми осем деца — Георги (аз), Дончо (умрял след завършване на прогимназията), Дона Русьовица Стайкова, Велика Миньовица Петкова, Стефанка (умряла на една година), Минка (умряла мома от падане от слива), Димитър (Чудомир), Недка. Сега, 1958 година,са живи Георги, Дона, Велика и Димитър (Чудомир). Помня мама, че не е боледувала, освен след смъртта на Минка от ревматизъм, но оздравя, без да се лекува.

На старини Митко я заведе да живее при него, но стоя само десетина дни и се прибра при сестрата Велика, при която умря.

Последните си две-три години изживя много мъчително, ослепя, залежа се на едно място почти, докато почина на около 90—91 години[14]. Мама пееше доста хубаво, особено по нивите на копан, на жътва, по брането на гюла, не на мохабети.

Мама (баба Хаджийка) умря на 27 юни 1943 година в село Турия. Погребахме я на 28 юни в турийските гробища до татя.

Вечна ти памят мила, скъпа майко!

Чудомир[15]

Моят единствен брат Димитър Хаджихристов Чорбаджийски, когото всички близки наричахме Митко, е предпоследното дете на майка ни, роден на 13 март 1890 г. в с. Турия. Обичахме го всички, като трето момченце в дома. Тогава децата бяха на мода и особено се радваха на момчетата. Аз съм бил тогава на 16 години, завър-

шил бях втори прогимназиален клас и бях постоянно сърдит, че не ме пущат да се уча повече. Кръстиха го Димитър на вуйчо ни Митю Дончев Тамашов, който умря млад през 1900 г., когато бях учител в Александрово. Митко и прилича на вуйчо — на мама. Растеше леко, пъргаво дете. Мама го доеше (кърмеше) до 5—6-годишна възраст. Достигна до там, че се скрие зад вратата, повика мама от хората и там скрити Митко сукне няколко капки майчино мляко от полуизсъхналите гърди на мама, па рипне да играе по пътя.

Порасна, обичаше да играе из ливадите, по курията, по пясъка из реката и да се бори с другарчетата си. Беше мило, хубаво дете. На една учителска пунктова конференция в Турия учителките се запитваха: „Кое е това много хубаво дете?". Ана Демирева, учителка в Александрово, го милва и гали. Първоначалното училище завърши при мене с отличие. Прогимназията в Казанлък също. За IV клас го записахме в Стара Загора — мъжката гимназия, с оглед че ще следва висше образование. Поставих му настойник учителя Иванов. Първата година завърши IV клас с отличие. Втората — не. Ние с баща си мислим, че е пак първенец, докато получихме писмо от настойника му, че е нередовен, че има двойки, че не посещава редовно и т. н. На край на годината донесе свидетелство за V клас с двойки, само по рисуване 6.[16] Остава в същия клас. Ядосва се баща ми, ядосвам се и аз. Мъмрим го, заплашваме го. Той хич не иска да знае, не се стряска, подсмива се и дращи, рисува по листове, по тефтери, по стените на дюкяна какво ли не.

Баща ни замисля да го прави офицер. Два пъти праща запасния майор Ненов от Сахране в София да го запише във Военната школа, но не сполучи. Митко остана така. Татко не иска да го праща другаде. Тогава аз го убедих да го запишем в долния курс на Рисувалното училище в София, като обещах и аз да помагам за издръжката му. Така наш Митко постъпи в Рисувалното училище.

И там не беше мирен ученик, буйствуваше и не се учеше. На 12 декември 1908 г. ето какво писмо съм бил принуден под влиянието на баща ни да напиша на директора на Рисувалното училище в София:

„Господин Директоре,

Както баща ми, така и аз искаме да знаем успеха и поведението на брат ми, ученик при Вашето училище, Димитър Чорбаджийски.

През месец септември т. г., когато го записах почти насила, каза ми се от секретаря Ви, че има да държи изпити, за да добие право на редовен студент в деветия семестър по:

2. Вечерен акт — един изпит
2. История — два изпита
3. Анатомия — един изпит
4. Архитектура — два изпита
5. Конструктивна перспектива — два изпита

Желаем да знаем, издържал ли е тези изпити, или не. Идва ли редовно в училището. Счита ли му се завършен общият отдел при училището Ви, на който курсът е шест семестъра, или не? Ако не му се зачитат, защо е това и колко му се зачитат. И изобщо какво е Вашето мнение за него, ще ли може да завърши редовно и успешно рисувалното училище, или не? Какви мерки би били необходими според Вас за изправлението му?

Това е излишен труд, господин директоре, но прося извинение. Ние нямаме възможност да го контролираме, па и да го поддържаме. Баща ми е стар и болнав, а аз имам семейни нужди. Освен туй той всява недоверие у нас като неспособен да приема по-висша наука.

Моля отговорете чрез дирекция на прогимназията в Павел баня, Казанлъшко.

С почитание:

Георги Чорбаджийски

с. Турия
12 декември 1908 г.“

На това писмо не ми се отговори и аз бях принуден да отида сам по великденската ваканция да проверя това. Оказа се, че издържал изпитите, че можел да учи, но не искал, че е непокорен, рисува, но накрая окарикатури рисунките си и излиза. Може да завърши успешно, ако иска. . .

На другата година направи друга беля. Дошел от Русия някакъв нихилист ли, или друг някой бяс, изгонен от Русия. Наш Митю се запознал с него, прибрал го в квартирата си. Полицията ги хваща, затваря ги и иска 3000 лева гаранция да освободят Митя. Грижат се за него професорът му Клисуров и приятелят ми Христо Вергов. Ходих пак, дадох гаранцията, освободиха го, но Митю си живее пак, както си знае. От нередовност заболя от туберкулоза.

После се отвори Балканската война, а Митко сѐ следва, гладен, гол, бос. Дими се в мръсни кафенета, дружи с бохеми. Тати

свърши парите, на мене също не ми достигаха. Издръжка бедна. Митко се опомни, стегна се набързо, издържа изпитите и завърши Рисувалното училище.

През Европейската война завърши курса на училището за запасни офицери в Скопие и излезе подпоручик—доста вразумен. Доби вниманието на началството си и работи по специалността си. След войните бе назначен за учител по рисуване в Трета софийска гимназия. Уплашил се обаче, че ще гладува в София, приел да стане учител в Казанлък, за да го храни мама, като му праща яйца, боб, отвара. . . Учителствува някоя година и се премести директор на музея „Искра" в Казанлък, където работи,докато доби пенсия 1958 година, вече примерен гражданин, писател. . .

Министерството на просветата го оцени овреме, още като учител, и го взема под свое крило.

Ожени се към 1920 г. за Мара Ив. Нонова, тоже рисувачка, завършила с него. Тя стана учителка по рисуване в Казанлъшката гимназия, учителствува 15—20 години и се пенсионира по болест доста млада.

Димитър Чорбаджийски се прояви като карикатурист още ученик. Взема участие във вестник „Барабан", може би и други, с карикатури на царя, министри и др. После от Казанлък започна да пише във вестник „Зора" хумористични разкази, с които привлече вниманието на писатели, вестникари, народ и управници. Под псевдоним „Чудомир" написа доста сполучливи разкази и карикатури и се прочу. „Чудомир" го кръсти от по-рано Дянко Ненов от Турия в онова време, когато беше убит македонският революционер Чудомир Кантарджиев. Митко ходеше с дълга рошава коса и гологлав и Дянко веднаж казал: „Ето го Чудомир" на събралите се селяни в нашия дюкян в Турия. Митко харесал това име и го приел за псевдоним. Аз тъй зная. Неговите смешни разкази после излязоха в пет негови книжки, а Министерството после издаде още два тома отбрани. Четяха се много и се харесваха особено на жените.

Критиката обърна внимание на творбите на Чудомир, един чужденец професор П. Бицили, който накара нашите критици и писатели, та обърнаха сериозно внимание на неговите разкази, карикатури, хумор. После се зае нашата критична литература. Обстойна оценка направи младият критик Петър Пондев, бащата на когото ми бе добре познат, родом от село Ашеклий, Казанлъшко, сега Кънчево. Бащата на критика се казваше Станю Пондев, учител-педагог.

Чудомир добре, не, а примерно уреди Казанлъшкия музей „Искра", с което се прочу много. Той написа и други трудове спе-

циално по историята на града и околията, изследва старинни родове и всичко за тъдява. .'.

От десетина години не напечати нищо ново освен малки неща в списанията. . .

По характер е благ, засмян, обича да говори на присмех и подигравки. Закача децата. Когато остане на гости или да спи у дома, купува ядене: кашкавал, салами или плодове. Носи по много. Носи и у сестрите в Турия. Черпи много, когато попадне в или сам устрои компания за черпене. Често сам той понася разноските за изпитото и изяденото. Често води пиячна компания у дома си и ги черпи с домашна ракия или вино. . . Обичаше гуляите, докато навърши 60—70-годишна възраст. После се остави в прекаленото пиене, а тютюнът остави по-рано, който много пушеше.

Митко много обичаше да шета у дома си, на трапезата да слага и дига ястия. Сервираше се у тях почти винаги богата трапеза. Булката му също обичаше хубавото, беше голяма чистница в дом, облекло и всичко.

Отношенията му с хората могат да се разберат от разказите му. Обичаше родителите ни. Баща ни под името Хаджи Дончо е обрисуван в много негови разкази. Не обичаше земеделието и не търсеше земя като мене. . . На читалището в Турия подари около два декара двор от бащиния ни.

Чудомир обичаше Казанлък и околията му. Още млад учител побърза да си построи къща. Жена му не беше доволна, искаше да се мести в София, но Митко не се съгласи, та остана в Казанлък. Къщата му е с голяма библиотека с отбрани съчинения на наши и чужди писатели.

Чудомир не е религиозен, не вярва в бога и задгробния живот. Въпреки че баща ни, майка ни и другите деца са религиозни, Митко е невярващ. Веднъж, кога се разболя Донка през ноември или декември 1958 г., каза на болната и на мене: „Вие вярвате в друг свят, в ад и рай, но за мене раят и адът са тук. Ето виж, мъките ти, Донке.“ Това бе в Павел баня. Дошъл бе да ни види. В черква не ходеше.

Откогато се разболя Донка и специално откогато се преместихме в Казанлък, често ни спохождаше, даваше съвети на Донка как да се лекува, как да упражнява болния си крак, как да се храни и пр. Той обичаше Донка и тя го обичаше и уважаваше като брат и като учен човек. Донка уважаваше учените хора.

Братът на 27 март т. г. (1960) ще навърши 70 години. Чувам, че Писателският съюз искал да му устрои юбилей, но той от скромност не искал да става шумно.

Той и сега работи у дома си — рисува и пише. Научих, че са преведени някои от разказите му на немски. Нашето Министерство на просветата и културата готвело да издаде нов сборник от разказите му, украсен с карикатури.

На 27 март Писателският съюз му устрои много тържествен юбилей. Тържеството бе в театър „Искра", а банкетът в ресторант „Балкан". Получи много подаръци, орден „Червено знаме", писма, телеграми. Такъв юбилей не се е празнувал досега в Казанлък на никого, говорят казанлъчани от всички рангове. И наистина вземаха участие писатели и други от София, Стара Загора, Плевен, Сливен, Турия и мн. др. Пръснати бяха 700 покани. Салонът на „Искра" не можà да събере посетителите, а и много останаха сърдити, че не можеха да видят тържеството в театъра. Поднесоха се много подаръци и пожелания — орден „Червено знаме" от Президиума на Народното събрание, телеграми от министрите, Централния комитет на Комунистическата партия, професори, от старозагорския и плевенския музеи, от общини и предприятия и мн. др. Получил е над 300 телеграми и писма. Аз му връчих следното писмо:

„Мили ми братко,

Щастлив съм, че доживях да те поздравя със седемдесет години от рождението ти и 50 години за народополезните ти трудове. Бъди здрав. Ние двамата сме последните мъже от големия ни род „Чорбаджийските" от Турия. Род, който наджвя може би над 1000 години. Зароден в някогашната Турия, старата Турия, скитал през турското нашествие из Тревненските дебри и оцелял да се върне и основе нова — сегашна Турия. . .

Аз съм вече над гроба. Ти, миличък ми оставаш, ти сложи неувяхващ венец на нашия род със своя ум и труд. Венец, който ще го кичи на вечни времена, докато и докъдето звучи българска реч.

Ти можеш да кажеш, както каза Вазов:

„И мойте песни все ще се пеят. . ."

Живей и работи, скъпи ми Митко, до дълбоки старини и слагай още цветове на род и Родина.

Приеми моя дар — братска, бащинска целувка. . .

Батю ти Георги Чорбаджийски

27. III. 1960 г.
Казанлък"

Вечерта на банкета, който даде Писателският съюз в ресторант „Балкан", казах съкратено почти същото и благодарих на Писателския съюз за прославата на Чудомир и рода ни.

На 7 септември 1960 г. Чудомир замина за Германия, изпратен от Писателския съюз с друг писател. Получихме писмо от 20 септември от Берлин, пише, че ще ходят в Дрезден, Лайпциг и Ваймар. Второто писмо получихме на 9 октомври от гр. Рощок. На 18 октомври се върна в Казанлък много доволен от разходката. Другар за Германия му бил писателят Цветан Ангелов.

През 1961 г. месец ноември ходи в Чехословакия. Там прекара около 40 дни.

Преведоха му немците една книга от разказите му. Също и русите и румънците.

На 27. XI. 1963 г. получих от Будапеща отворена картичка с писано така: „Яж боб и леща, но виж Будапеща." Ще види и Унгария моето братче.

През 1965 г. направи изложба на свои картини в Стара Загора. Прочу се много.

* * *

Дневникът на Георги Чорбаджийски свършва. Братът на Чудомир умира на 20 април 1967 г. А той би могъл още много да разказва за баба Хаджийка, за Митко. . .

От всичките си деца баба Хаджийка най-много обичала Митко — този кадрокос хубавец, излитнал от семейното огнище в непозната за нея среда. С трепета на майчиното си сърце тя добре е разбирала, че момчето се развива по-особено от другите, че надвишава връстниците си във всичко, че е умно и че няма да остане при нея. Да спре полета му тя не е искала и болката по отлитащия син, отлитащ в непознатия за нея свят на изкуството, се е превърнал в болезнена любов.

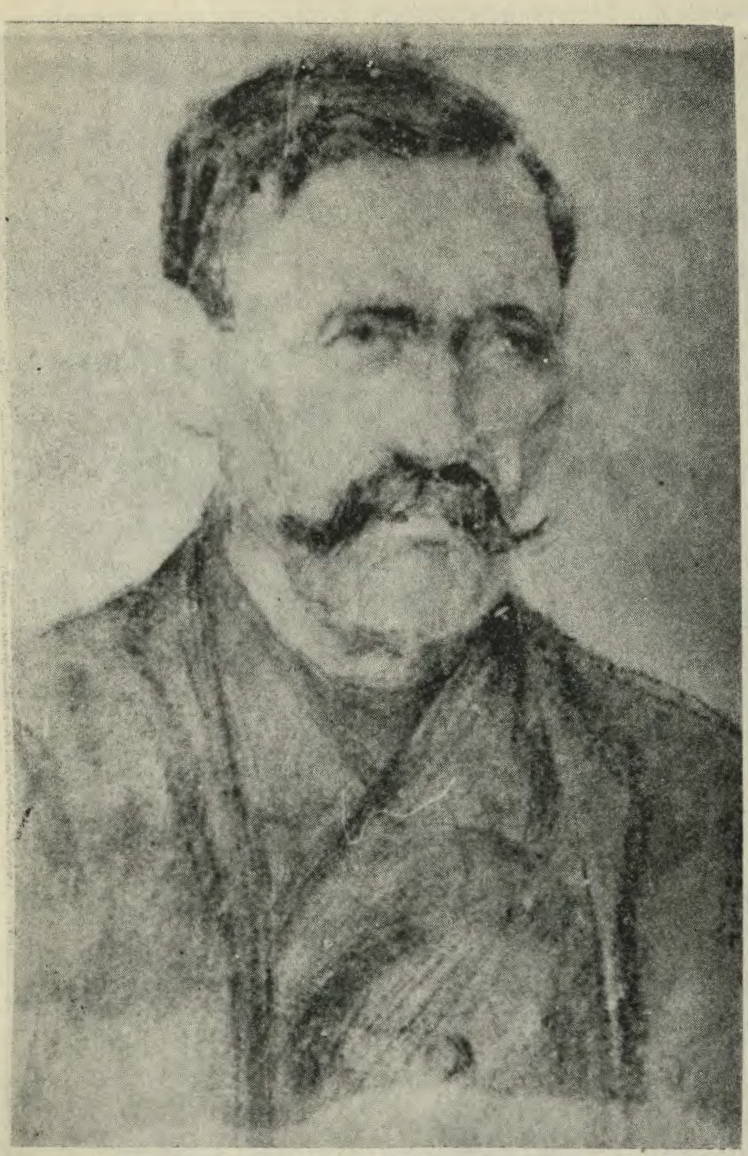
Когато големият ѝ син Георги се завръща от Казанлък, тя забързвала към него, събирала ръце на кръста, сякаш да се крепи по-добре приведената ѝ фигура, и с жадни, очакващи очи нетърпеливо питала:

— Георге, ти ли се бре, майка? Ами Митко не видя ли някъде?

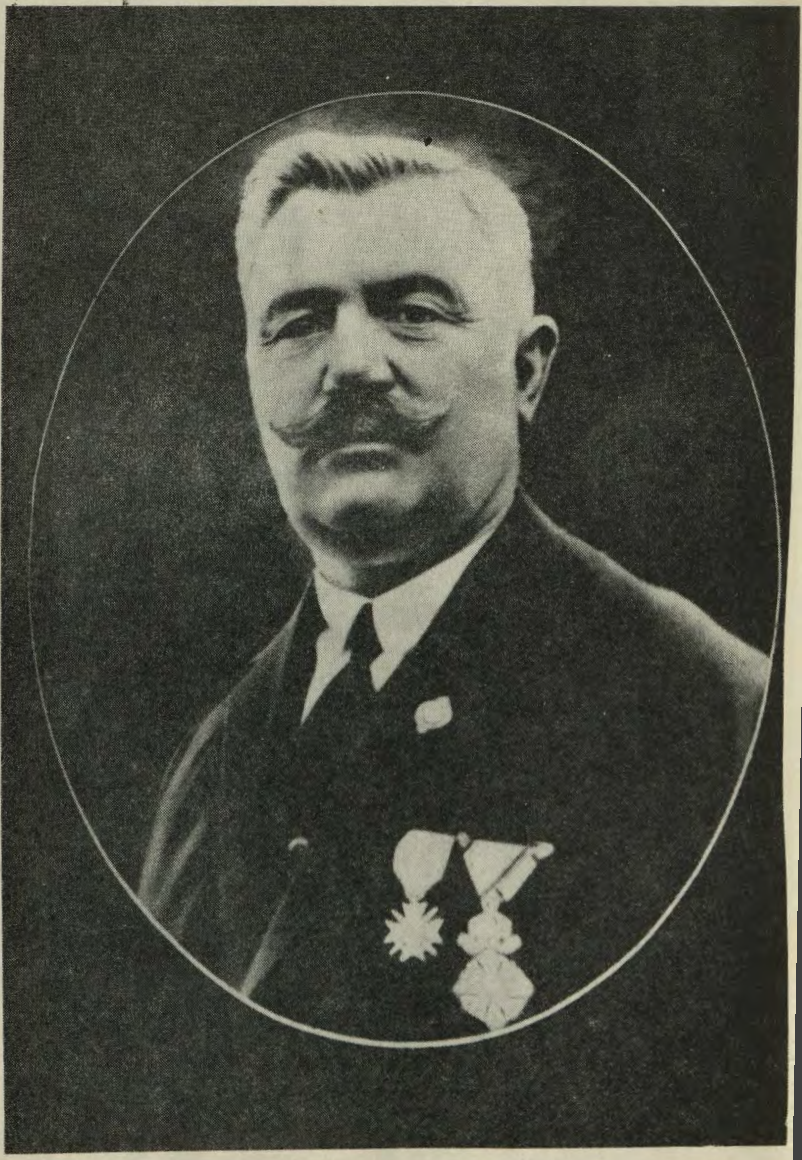
Някой от наредените ѝ вече в живота деца, когато се завръщали в село, винаги ѝ носели подарък — плат за рокля или друго нещо.

— Защо се харчосвате бре, майка — сърдела се баба Хаджийка. — Че кога ще ги нося аз тези салтанати? Гледайте за вас да има. — И пак питала: — Ами Митко, Митко не видяхте ли?

Много по-късно Чудомир споделя с артистката Мара Пенкова.

Христо Георгиев Дончев (дядо Хаджия), баща на Чудомир.
Рисунка от Чудомир

Георги Чорбаджийски, брат на Чудомир

— Когато мама умря, аз се върнах пеш от село в Казанлък. Тогава нямаше рейсове. Затворих се в стаята си и четири дни плаках. . .

Истинско народно изкуство е влагала баба Хаджийка при подредбата на цветните си лехи в двора. С тънкия си природен усет към красотата тя е сеела пъстроцветни мушкати и латинки, шибои и чемшир, обичала е, пазела е това цветно богатство и чрез него е развивала у децата си чувство за хармония и естетическа потребност.[17]

Но осиротява старото гнездо. Малката кирпичена къщица, потънала в зеленината на чемширите и овощните дръвчета, жълтите лалета и оранжевите „ходжи", къщицата, от която са литнали към света много достойни синове и дъщери.

Помня тази къща. П. Кацаров я описва подробно: „Тя беше повдигната от земята около 80—90 см, с дълъг сайвант отпред. Зад него широка, ниска всекидневна с един прозорец към сайванта на юг и на север с друг, през който се наблюдаваше насреща, над реката, дюкяна и хорото. Освен всекидневната източно от сайванта беше разположена „собата" (гостната) с четири прозореца — два на изток и два на юг. Имаше и трета стая килер с два източни и един северен прозорец, който килер вуйчо Георги престроил за малка ергенска квартира.

Всекидневната беше широка стая, но ниска, с около 1,90—2 м височина. Таванът ѝ беше подкован с шиндри (специално изработени дъски, които влизат една в друга), а после измазан с червена глина. Застилал се е в североизточната си четвъртина с хасър и козяк. На изток беше баджата (камината), опасана с яшмак (парче домашно тъкан плат),долап за тевтери, за кутията с кафето и захарта, за кърпи и други вещи. Там е и иконостасът.

На юг, над прозореца, който гледаше към сайванта, беше водникът. На запад — юклюкът (долап), затворен с чамови капаци, а над него мусандрата (полица за прибиране на съдове, тави и др.). От южната страна е бил долапът за хляба, а зад вратата е стоял лъжичникът от цепени тесни лескови ленти, майсторски направен от някой циганин.

В собата покрай източната и южната страна имаше направени дъсчени софи, които домакините са застилали с червено сукно или нещо друго тъкано, подходящо. Покрай стените са поставяли дълги тъкани на червено и зелено в ситни квадратчета възглавници. Когато са идвали гости, тези възглавници са покривали с общо дълго бяло платно.

В североизточния ъгъл е имало модерен за времето си железен креват, застлан с бял чаршаф. Креватът вместо табла е имал

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА
БАН Институт за литература БИБЛИОТЕКА

пръчки, а на дръжките железа с лъскави топки отгоре. На западната страна е имало опънат мушамян ковьор, на който били изобразени много черкви и светии, места, свързани с гроба господен. Него дядо Хаджия донесъл от Иерусалим.

На запад сайвантът завършваше с един дървен одър на височина около 60—70 см. Той служеше хем за хамбар, хем за лягане, почивка и спане лятно време. На него е починала баба Гергевица (баба Дрямка). Под собата и килера имаше малка изба. Сайвантът и всекидневната бяха на пълнеж. Срещу къщата на юг имаше одая, пещ и голям хамбар. В одаята се е месело тестото и готвело лятно време. Там се хранели аргатите, берачките, зидарите."

Старата къща отдавна не съществува. Гъст бурен е обрасъл около основите ѝ. И когато курортисти от Павел баня дойдат тук на разходка и потърсят родния дом на Чудомир, Събка Рачова ги посреща с няколко думи, в които има събрани много болка и горчива истина:

— Хей там, в бурена я търсете. Дявол знае, защо ли я събориха.

А Дончо Дянков разказва:

— Чудомир много обичаше родната си къща. Като си дойдеше, най-напред оглеждаше градинката, двора, ливадата. Помня, когато я събориха.

— Не ми се разваляше къщата — казваше Чудомир. — Искам да я поправя и да я оставя за спомен.

Въпреки това не зная кой реши и как стана, но я събориха. Развали я Сербез Петко, за да вземе керемидите. Аз пък купих от Чудомир дъските за 140 лева. До Павел баня вървях подире му, за да го кандърдисвам да ми ги продаде, а той като болен все едно повтаряше:

— Какво ли толкова им попречи моята къща? Тя ли беше най-грозната в селото? Стори ми се, че по едно време заплака.

Пред мен чичо избягваше да говори за родния си дом. Но още с пристигането си в Турия през 1967 г. заедно с Дойчин Кирьов започнахме акция за реставрирането ѝ. Петко Минев Кацаров я нарисува така, както си я спомняше. Направихме план с помощта на техника от стройрайона, Казанлък, Марин Драганов, дядо Филджан издяла ръчно гредите, които трябваше да подпират судормата, агрономът Воденичаров обеща помощ от стопанството, хората искаха да дават безплатни трудодни. Намери се и майстор, туриецът дядо Филип Костов, който някога беше строил къщата.

С реставрирането на къщата беше ангажирана и съпругата на Чудомир, моята чинка Мара. Тя обеща да финансира според възможностите си. Поддържах с нея непрекъсната връзка. Дирек-

торът на музея в Казанлък, Гергана Цанова, обеща да вземе под закрилата си построената къща и да се занимава с обзавеждането ѝ. Между това ние издирихме стъпалата ѝ, прозорците, някои вещи от уредбата, уговорихме се да тъчем черги, за да застелим.

В подкрепа на всичко казано дотук ще цитирам писмото на Мара Чорбаджийска до Дойчин Кирьов:

„Дойчине,

Тази сутрин се срещнах с Лилито, която ми разясни много неща. Щях да дойда с нея, обаче физически не съм добре. Решихме да се срещнем тук, в Казанлък, и поговорим за реставрацията на нашата къща. Ние няма да правим музей, а ще реставрираме къщата и впоследствие ще я оставим на селото. Ела да се разберем. Аз ще помогна на първо време с известна сума.

С поздрав:
Мара Чорбаджийска

9 май 1968 година
Казанлък."

Но къщата не стана. Намериха се хора, които спряха ентусиазма ни. Да се надяваме на бъдещето.

Заедно със старата къща изчезнаха и „ходжите", и лалетата, и чимширите. Но и досега, когато отида в Турия и приседна до развалините на купа камъни, останали от онова време, все ми се струва, че отнякъде ще се покаже тя, баба Хаджийка, ще ми подаде в сухата си старческа ръка някоя круша или сливка и в тъжните ѝ, отдавна замъглени очи ще доловя символа на едно усилно, отминало време, време на патриархална чистота и здрава българска традиция.

„Много здраве на турийци и им кажи, че ги обичам, че съм ги обичал и никога не съм им мислил зло. На всички: от Османка до дядовата Гичова воденица."

Чудомир

Нашенци, те са и до днес в Турия. Денем забързани за нивите, вечер на разговорка по хорото. Съвремието не ги е разтворило в себе си въпреки явната промяна в бита и нравите им. Турийци пазят и до днес специфичния си говор, оригинален, запазил красотата и колорита на книжовния български език, остроумието си, сякаш току-що са изкочили от страниците на Чудомировите разкази.

Дълго време и аз живях сред турийци, общувах с тях, навлязох в атмосферата на всекидневието им. Работихме заедно по нивите на кооперативното стопанство, гостувах в домовете им, посещавах сватби, кръщения, седенки, ръководих битовата фолклорна група и заедно пяхме прочутите турийски песни, които Чудомир обичаше много.

Разпитвах, слушах и записвах. Сега разтварям бележника си:

Митю Христов Мутов. Роден на 7. X. 1900 г. в Турия. Дребен на ръст, много работлив човек. Занимавал се изключително със земеделие. От 1926 до 1937 година е бил наемател на дюкяна на дядо Хаджия. Оженен е за Райна Иванова Калайджиева, сестра на Донка Чорбаджийска (жена на Георги Чорбаджийски).

Със свяко Митю, както го наричахме в къщи, съм разговаряла много пъти, особено вечер на скамейката пред къщата на баба Лала Рачовица. Тогава там се събираха всички по-стари хора от махалата, одумките бяха оживени и интересни. Ето какво разказваше Митю Мутов.

„Помня бащата на Чудомир, дядо Хаджия, хубав човек, напет, добър. На снага беше висок, снажен. С кюрк и калпак ходеше облечен. От стар род беше и се гордееше с това. Помня го,

като се връщаше от хаджилък. Бях дете тогава. Цялото село се юрна да го посреща. А той, седнал върху бял кон, изпъчил се и хвърля от двете страни на пътя пари. Голямо впечатление ни удари с тия пари и с белия кон. Де тогава коне в село, че и бели. Като дете Чудомир все на тоя кон седеше. Впрегнеха ли го, той не сядаше на талигата, ами на коня. Като стар търговец дядо Хаджия си имаше едно тефтерче, в което записваше вересиит си. Помня веднъж Дянко Фурнаджията как се смееше на този тефтер:

— Това тефтер ли е бре, вятър работа. Отвориш го и в него все едно и също пише. И моето име все там — „Дянко, Станко, Цанко", по-надолу — „Станко, Цанко, Дянко", след туй пък — „Цанко, Дянко, Станко". И само тук-таме „Т. П. — рак". и „Т. П. — тют".

„Т. П. — рак", значеше, че Теню Пеев има да плаща ракия, а „Т. П. тют.", че същият е взел тютюн на кредит. Имаше още най-различни чудесии из тефтера му, но само той си ги разбираше.

Дюкянът на дядо Хаджия беше сред селото. До дюкяна имаше хан. Като огладнееше, хаджи Христо отиваше до средата на мегдана, изправяше се с лице към високата ливада на двора си и викаше към къщи:

— Недо, мари, я майка ти да отчупи един комат хляб и сирене и да ми ги донесете."

Христо Михалев Кабаджов. Той е роден през 1893 г. в Турия. Нисък, подвижен старец, с живи очи и малки мустачки. Известен е в селото като услужлив и добър човек. Занимавал се е със земеделие и обработка на дървен материал — правел е рала и други земеделски сечива. Разговаряхме с него през пролетта на 1968 г. в бащината му къща в Турия. Заедно с Нено Русев седнахме под асмата в двора.

„Помня го дядо Хаджия, ей — говореше домакинът. — Какъв човек беше. Като поведе хорото по празниците, играе и мята часовника си. Часовникът му беше хубав, с дълъг синджир, като на чорбаджия. Хубавец. Де ги тия хора сега? Имаше бяла кобила, яздеше я със седло, ама никога не отиваше да взема коня си самичък. Излезе от дюкяна и викне към къщи:

— Донке, Велико, измряхте ли, мари? Я ми докарайте тука коня.

Една от дъщерите му редовно дежуреше из двора, зер баща ѝ можеше да се обади.[18] После ратаят довеждаше коня, а пред хана, малко по-надолу, имаше голям камък. Дядо Хаджия оглеждаше доволно коня, потупваше го галено, стъпваше върху камъка и

чак тогава се мяташе върху него. Никой в селото не се качваше така на кон. Табихет си имаше дядо Хаджия.

Дядо Хаджия много другаруваше със Слави Мурата.[19] Толкова много, че разправяха как веднъж заради дядо Хаджия Слави си изгубил менчето с ракията. Слави Мурата се връщал от ракиджийницата и носел менче с ракия. На мостчето срещу мегдана, до изкорубената върба, се спрял и помислил, помислил, па оставил менчето до върбата и хайде в дюкяна на дядо Хаджия. Да се видят, зер не са се виждали от два-три часа. . . . В това време Лалю Събчев, още хлапак, таман за белите, грабнал менчето с ракията и хайде в плевнята на Пена Попчева. Майтап му трябвало на момчето. А Слави Мурата поприказвал, квото поприказвал с Хаджията и хич не потърсил менчето.

Мурата беше касапин.[20] Месото продаваше, а ядеше само дреболиите на добитъка. Оттам излезе прякорът му „Мурата". Много често Хаджията и Слави Мурата си правеха гювечи и ги печаха във фурната на Дянко Фурнаджията. Веднъж, като опекли гювеча, двамата приятели влезли в избата на дюкяна, за да не ги гледат хората, постлали си една рогозка до бурето с вино и почнали гювеча. В това време в дюкяна влезли купувачи и тук дядо Хаджия, там дядо Хаджия — няма го. Излезли хората вън и викнали към дома му:

— Бабо Хаджийке, де е Хаджията, мари?

— Там е, бре! — обадила се тя от двора. И прецапала през реката припряната хаджийка, погледнала и разбрала каква е работата. Не ѝ било за пръв път. Изпратила тя купувачите, че като влязла в избата, че като се разкрякала. Да не ти е насреща ядосана турийка. А пък дядо Хаджия хич не се помръднал. Продължил да точи от виното. Такива бяха хората едно време.

Помня добре баба Хаджийка. Беше дребничка, но много здрава жена. Ходеше боса и зиме, и лете. И все беше задяната с цедилка. На отиване към нивите носеше в нея храна за аргатите, а на връщане глушина за храна на добитъка. Береше и готвеше много киселец и коприва. В дюкяна им имаше един голям орех, като малка динка. „Какъв е тоя орех, срежи го!" — молехме я ние, децата. А тя ни обясняваше, че е донесен от Божи гроб и че е донесен тук да го гледат децата. Тя не вярваше в никакви божи сили. Всички ѝ се чудеха, че е толкова работна. Сушеше ошав на една дъска и го оставяше да изсъхне на сундурмата пред къщата. Гонеше дечурлигата, когато искаха да се вмъкнат в двора ѝ, да си вземат плодове без разрешение. А в техния двор имаше какво да привлича децата — дървета всякакви, от хубави по-хубави. Все тя ги беше сяла и ги пазеше много.

Чудомир, или както ние си го знаехме Митко, беше много палав и яздеше белия кон прав. Понякога се изправяше и на ръце върху гърба му. По цялата ливада обикаляше на ръце, слизаше и до реката. Беше голям гимнастик. Веднаж помня, че дядо Хаджия имаше гости в дюкяна. Той накара Митко да ходи по ръце. Целият дюкян обиколи, а ние гледаме през прозорците и се чудим. . .“

Т е н ю И в а н о в Г л у х а р е в. Роден е в Турия през 1891 година, учил заедно с Чудомир в началното училище в Турия, където е бил учител братът на Чудомир — Георги Чорбаджийски.

Разговарях с дядо Теню през пролетта на 1969 г. Беше късна вечер и както много често, тук присъствува Нено Русев. Къщицата беше стара, както и стопаните ѝ, но добре поддържана.

„Помня бащата на Чудомир, дядо Хаджия. Бе висок, слаб, хубавец. Ще ти разкажа за другарлъка му със Слави Мурата. Зная много за тази дружба, защото на мене Слави е калеко (свако). Беше касапин, обичаше да си запича мурички на въглен и оттам му излезе прякорът „Мурата“. Ама му личеше, че си похапва дреболийки. Беше нисък, закръглен, като буренце. Много смешни бяха, като се поведат с дядо Хаджия. Единият висок и слаб, другият нисък и пълен. Все се водеха, като братя. Дядо Слави много кашляше. Веднаж, като ловял риба, паднал във вира и оттогава си хвана тази болест. Като се оплези да кашля, чакай, ако нямаш работа. . . Дядо Хаджия имаше бял кон, а дядо Слави бяло магаре. Заедно ходеха за риба ей тук по Турийската река.[21] Ама тогава имаше много риба. Реката вреше, дребничка беше, ама хубава риба. Слави Мурата хвърляше серкмето ей така, както си беше седнал върху магарето. Хич и не слизаше от него. А Хаджията много обичаше да се шегува. Шегуваше се с всички и със Слави се шегуваше, ама никой не му се сърдеше. Спокойни бяха хората тогава. Например, като виждаше, че Слави отива за риба, Хаджията хвърляше в реката хамсия от солената, дето я продаваше в буретата.“

* * *

Дружбата между Хаджи Христо Георгиев и Слави Христов Бучакчиев (Мурата) е от ранните им младежки години и се изгражда на друга основа. Известно е, че дядо Хаджия се е срещал няколко пъти с Левски. Това безспорно е така, като се има пред вид прогресивната за времето роля, която е имал Хаджията и

целият му буден род в културното развитие на това отдалечено и закътано в Средногорието село. Идването на Левски в селото е свързано с името на учителя Петър Катрев, известен сподвижник на Левски в Казанлъшкия край, учителствувал в Турия. А именно Хаджи Христо Георгиев е бил човекът, който е поддържал връзки с учителите и който е имал решаващ глас при назначаването им.

Известно е, че Слави Мурата до края на живота си остава прегърбен вследствие побоищата, нанесени му от турците след неуспеха на Априлското въстание. Слави Мурата заедно с баща си Христо Стайков Бучакчиев са изработвали ножове, скрити в дървени бастуни, на които от едната страна са инкрустирали с тел „Свобода или смърт", а от другата „Туркия ке падне — 1876 года."

Искрената дружба между двамата стари другари по-късно се предава на техните синове — Митко (Чудомир) — сина на дядо Хаджия и Стефан Бучакчиев — сина на Слави Мурата. Те са неразделни приятели през детството и младостта си. По-късно животът ги отвява в различни посоки, но и до смъртта си те запазват за себе си като скъпа реликва спомените за родна Турия.

Миню Стоянов Минев. Един от известните козари в селото, роден през 1883 г. Местността, където е имал саи, и до днес се нарича „Миньовите саи". Слаб, средновисок човек, много запазен за годините си, с бистър ум въпреки напредналата си възраст. Разговарях с него една пролетна вечер на 1970 година. Къщата му е в края на селото по пътя за връх Братан. Седнахме на малки столчета в двора до герана. Калдъръмена пътека водеше от пътя към къщата и цветята от двете страни придаваха особена свежест на този дом.

„Преди да стана козар, още момче, бях много беден. Често в къщи закъсваха за жито и тогава отивах при Хаджията. Той винаги ми даваше назаем и търпеше, не бързаше да го върна. Дядо Хаджия беше добър човек. Обичаше да се почерпва, но не беше пияница. Държеше на името си и знаеше мястото си. Никога в нищо не прекаляваше. Имаха много ниви, ама за тях се грижеше повече жена му. Трендафилът му беряха берачки от „Загортът" (габровските и тревненските села). Отделно имаше варач да му помага на казаните. Гюлпаната му беше до воденицата, край реката, а до нея гюлпаната на Слави Мурата. Заедно варяха цветето. Хаджията имаше и доста добитък. Аз му пасях козите. По петнайсет, двайсет кози имаше при мен. Две-три крави въдеха за мляко, а отделно въдеха волове за кърската работа. Ние бяхме

няколко души козари в село.[22] Много кози имаше и Стойно Пъдев. Той беше едър, голям, истински туриец. Чудомир общуваше с него. Когато Чудомир стана известен, не ни забрави. Идваше си често в село и ни черпеше в пивницата.

От всички деца на дядо Хаджия най-палава беше Дона[23], средната сестра на Чудомир. Беше много красива, слабичка с къдрави руси коси, все усмихната и лека в движенията. Закачлива беше, обичаше да се шегува. Те всички от техния род обичаха да се шегуват. Спомням си още, че дядо Хаджия обичаше да свири на гъдулка (киминче)[24]. Пред очите ми е, сякаш го виждам и сега. Само че той не свиреше всякога, а само на големите празници по тържествени случаи, когато е развеселен.

Една година ни изпращаха войници. Събра се цялото село, плачат женурята. До „Оплачи камък“ ни изпровождаха на Гьозтепе. Дойде и дядо Хаджия да ни изпрати и на всеки от нас даде по една парà. Ей тъй го помня — добряк. Два лева да имаше, даваше ги, ако му ги искат.

Аз ще ти разкажа и за дюкяна на дядо Хаджия. Пред очите ми е. Той е запазен и до днес, нали там е пивницата, ама по-рано беше по-друго. Вътре беше разпределено на две — една малка стаичка и по-голямо помещение с широк тезгях и нарове за спане с маси и столове. В малката стаичка бяха наредени стоки за продан — сол, сапун, гас, басма, прежда и игли, конци, бонбони, локум, шекер, всичко каквото ти потрябва. А другото помещение беше кръчма и хан за преспиване. През селото по това време минаваха много хора с колите си. От Южна България отиваха за Енина и Търничане на тепавици, в Павел баня на бани, а габровци пък ходеха в Южна България да продават кабрани, станове, кросна. Често ни гостуваха селяни от чирпанските и пловдивските села, защото край Турия през Средна гора минава най-прекият път за Пловдив. Пътниците се отбиваха в хана на дядо Хаджия — едно че беше известен като добър, услужлив, авторитетен човек, друго, че ханът му се намираше сред селото. Край дюкяна дерето имаше заграден двор с голяма порта. Вътре посетителите на хана оставяха колите с добитъка си. По края на този двор имаше тлакане (плевня) и ниски стаички, в които живееха хора. Аз съм запомнил, че по едно време там живееше поп Никола. Той ни караше нас дечурлигата да му събираме дръвца от гората и да му ги носим. В замяна на това ни даваше вестници да обличаме буквариte си.“

Иван Иванов Калайджиев. Той е роден през 1902 г. в Турия. Неговата връзка с рода на Чудомир е двойна.

Иван Иванов Калайджиев е син на Иван Иванов Калайджиев, който от своя страна е син на Иван Ненов Калайджиев и Дона Ненова Калайджиева, сестра на Георги Дончев Чорбаджийски. От друга страна, сестрата на Иван Иванов Калайджиев (втория)— Дона Иванова Калайджиева, е жена на Георги Христов Чорбаджийски (брата на Чудомир).

Родът на Калайджиеви в Турия е един от най-издигнатите родове, хора любознателни, умни и практични, добри певци. Те са дали много търговци, чиновници, кметове. Самият Иван Калайджиев (вторият), когото наричам вуйчо, е бил кмет на Турия. Той разказва:

„Моят баща, с когото имаме еднакви имена, е бил един от доверените хора на дядо Хаджия. Нали са първи братовчеди, деца от брат и сестра. Много са се обичали и уважавали. Като по-малък баща ми се е навъртал в дюкяна на дядо Хаджия да помага, посрещал и изпращал гостите, наливал вино, изпълнявал някои поръчки. Дядо Хаджия имал изключително доверие в него. Например, когато започнели някога моабет в дюкяна, дядо Хаджия си изваждал кесията и я давал на тати да я отнесе в дома му, за да я приберат. Тогава започвал веселбата, но никога не прекалявал. С баща ми са имали уговорка. Когато дядо Хаджия започне да вика „тпру-тпру", уж че тананика нещо, баща ми Иван да започне да налива във виното вода, защото вече има опасност да се напият.

Дядо Хаджия обичал да играе хоро и играел много хубаво, с табихет. Не всякога, а само на големите празници. И все водел хорото. Най-много играел по Коледа. Водел хорото и размахвал в ръка часовника си или пък шише вино. Хаджията не обичал да му се месят в работата. Веднъж донесъл от Казанлък много хубав и скъп плат за рокля на някое от момичетата си. Показал го на жена си, а тя като разбрала колко пари е дал, се разкрякала страшно. Баба Хаджийка беше известна като свидлива жена. Хаджията я послушал, послушал и хич не отговорил. Само взел плата и го хвърлил в огнището. Изгорил го.

— Друг път, рекъл, да знаеш как се разговаря с мъж. И излязъл.

Веднъж дядо ми Иван Ненов Калайджиев заедно със сина си, моя баща Иван Иванов Калайджиев, който тогава бил още дете, отишли по работа в село Търничене. Там срещнали баба Дона, бабата на Чудомир. Тя била още млада, здрава и красива жена. Вторият ѝ мъж вече бил умрял и тя сама се справяла с несгодите в живота. Била отчаяна и тъжна. Връщала се от гората, задяната с вършиняк дърва за огъня.

— Остави това лутане насам-натам — рекъл дядо ми. — Стига си се блъскала сама по чуждото село, ами събери каквото можеш и си ела в Турия. Ела, че да си прибереш и детето Христчо, все у дома седи. Пък после, каквото господ даде.

Наскоро след този разговор баба Дона напуснала Търничене и си дошла в Турия, задяната с една шарена цедилка. Останала в къщата на първия си мъж, даскала Георги, прибрала и сина си Христчо. Всичко това ми е разказвал моят баща. Той обичаше да разказва за дядо Хаджия и за целия им род. А пък аз помня много добре градината и двора им. Градината ми правеше най-силно впечатление. Баба Хаджийка и баба Дона я бяха направили като парк. Имаше много цветя, с часове сме ги гледали и сме им се радвали. Лалета, шибои, мушкато, каквито нямаше другаде, високи зелени чимшири край герана, угрудки, босилек. Уредни хора бяха."

Костадин Митев Дончев. Роден е на 12. II. 1894 г. в Турия. Той е син на Митю Дончев Митев (Тамашов), който е брат на Мария Дончева Митева (баба Хаджийка). Занимавал се е със земеделие и особено много със скотовъдство. Трябва да се отбележи, че родът Тамашови са предимно скотовъдци. Отглеждали са кози и овце. Костадин Митев Дончев е един от най-известните кукери в селото. Едър мъж, здрав и много подвижен, той е бил най-забележителен по време на кукерските игри. Разговарях с него в дома му, който е в края на селото, в така наречената „Тамашова махала".

„Дядо Хаджия ми беше калеко (свако). Неговата жена Мария и моят баща Митю са брат и сестра. Аз ѝ виках леля Мина. Родът на майка ѝ беше преселен от село Зелено дърво, Габровско. Майка ѝ, моята баба, беше страшно работна жена. Видеше ли се малко свободна и вземаше хурката. Имахме много кози и овце, та вълната беше бол. Все ѝ викахме:

— Остави тая пуста хурка, мари. Гаче ли с нея си родена.

По сто и петдесет овце имаше тогава във всяка къща в Тамашовата махала. Леля Мина се беше метнала на майка си, все тичаше. все нещо работеше, все бързаше. Тя уважаваше всички от рода си, често идваше у нас и когато я помолехме за нещо, винаги услужваше.

Драган Митев Атанасов (Копаранът). Роден е на 30. I. 1888 г. в Турия. Разговарях с него пред пивницата през пролетта на 1968 г. Той бе висок, едър старец и винаги ходеше с островръх, черен калпак.

„Ще ти разкажа за Чудомир. Той беше две години по-малък от мене. Помня го добре, като малък. Вироглав беше, правеше хора от сняг. Такова нещо на бяхме виждали по-рано. Бабичките много го одумваха, че прави безбожия. Ама така де, хора от сняг... Това е слободия, нередовна работа. . . Помня го и в училището. Оттогава рисуваше с молив по тетрадките, по стените, където му падне. Едно голо момче беше нарисувал на стената как пикае. Съвсем като истинско. Оттърва боя тогава от даскалите само защото момчето беше нарисувано много хубаво."

Коста Иванов Турийски. Роден е на 2. I. 1890 година в Турия. Като младеж се изселва от Турия, отива да търси прехрана из „Овата" (чирпанските села). Установява се покъсно в село Опълченец, Чирпанско, където се оженва. Разговарях с него през есента на 1973 г. в София, в дома на сина му, партизанина от отряд „Хр. Ботев" полковник Вълчо Турийски.

„Мога да разкажа за детските години на Чудомир, заедно играехме. Митко обичаше да се бие със снежни топки. Помня го, като викаше:

— Хайде, пак да се бием със снежни топки. Вие всички десет души срещу мене.

И ни надвиваше, защото беше много пъргав. Каква сиромашия е било, че веднъж като пасях кравите, почувствувах, че ми прилошава от глад. Мама беше забравила да ми тури нещо в торбичката. Митко не пасеше техните крави, но понякога идваше с нас. Той извади от торбичката си една бяла житена питка и слонина. Майка му беше много грижлива стопанка. Заедно ядохме.

Обичаше да рисува. Рисуваше баба си Дона (баба Дрямка) как преде и заспива, а едно циганче бърка в чекмеджето на тезгяха в дюкяна. Рисуваше по тетрадките в училище, де където намери. Имаше един циганин в село, казваше се Караилия. Правеше пиростии и дилафи. Беше го нарисувал на някакъв лист и го забол с едно габърче на стената в техния дюкян. Беше го направил такъв, какъвто си беше, с лула в устата и с чук в едната ръка, а бузите му събрани, сякаш ги е глътнал. Който видеше рисунката, веднага познаваше циганина Караилия, който наистина беше много мършав."

Филип Костов Костов. Роден е на 30. X. 1904 г. в Турия. Освен земеделието дълги години е работил към горското стопанство. Бил е „горски", както казват турийци. Човек приятен, разговорлив, общителен и много остроумен. Разговаряла съм с него много пъти на скамейката пред пивницата.

През лятото на 1972 г. два пъти ходих у дома му и тогава записах следното:

„До дюкяна си дядо Хаджия имаше голям двор, където разпрягаха колите си гостите. В дъното на двора имаше малки, ниски стаички, където живееха квартиранти на дядо Хаджия. В една от тези стаички живееше Минчо Калайджията.[25] Никога няма да го забравя — нисък, сгърчен човечец, но обичаше да се заяжда с тоя, оня, затова отвсякъде го гонеха. Веднаж се скарал с някого в дюкяна на дядо Хаджия, погнали го, той не можал да излезе през вратата и се мушнал под тезгяха. А там имало един кош с яйца. И Минчо се насадил в коша сред яйцата. . .

На този същия тезгях денем шиеше дядо Видю.[26] Шивач беше. Помня го все брадясал. Свие се в единия ъгъл, подвие крака си и шие. Никой не го закача. Наоколо хората се черпят, други купуват каквото им е необходимо, трети впрягат и разпрягат колите си из двора, дядо Видю шие, а Минчо Калайджията си калайдисва съдовете и все си имаше една дума:

— Пущински работи, пак се нареждат.

Аз помня погребението на дядо Хаджия. Цялото село се юрна да го изпрати. Учениците напуснаха класните стаи и строени в две редици, тръгнаха към гробищата. На всички ученици близките на починалия раздадоха по един гологан (каравелче). Мегданът се изпълни с народ. Беше голямо погребение, както подобава на най-уважавания човек в селото.

Ще ти разкажа и за героя на Чудомир Лъжлив Съби.[27] Чудомир обичаше да ходи у Лъжлив Съби на гости, разпитваше го какво ли не, общуваха много. Понякога го рисуваше. Веднъж отидохме с Чудомир у тях. Отворихме вратника и влязохме в двора. Като ни видя, че идваме, Лъжлив Съби се измъкна пред къщата, изправи кокалестата си снага, вдигна ръце нагоре и викна към дъщеря си:

— Стефано, мари, прибра ли ми гащите от сундурмата? Гости идват, мари совалко недна, къде се дяна?

После ни покани да влезем вътре. Къщата му беше хубава, с рисувани стени, нали е бил кмет. Седнахме около софрата."

Тана Стефанова Влахова. Родена е на 20 юли 1900 г. в Турия. Дребничка, разговорлива жена, добра домакиня, отлична предачка на вълна. Разговарях с нея няколко пъти у дома ѝ, пред къщата на дядо Васил Катия, където след обед се събираше „орта" (седянка). Беше есента и зимата на 1969 г.

„Чудомир имаше няколко сестри, все хубавици. Мина, едната от тях, беше мома, когато падна от сливовото дърво, поболя се и

умря. Беше годена за Дончо Николов. Голяма мъка беше. Докато беше жива Мина, правехме много седенки у тях. Аз бях приятелка с другата сестра на Чудомир — Неда. Неда беше няколко години по-голяма от мен, но много дружахме. Седенките правехме в одаята на тяхната къща. В двора имаше много плод. Баба Хаджийка сееше все хубави дървета и се грижеше за тях с голямо старание. Почнеше ли седянката, Неда донасяше по една тава плодове, различни сортове и ние предем и ядем. И се смеем, смеем. . . За нищо се смеехме, ей тъй сигурно от младост. Баба Дона идваше при нас и ни разказваше приказки. Запомнила съм я с тези приказки страшни, за вампири и таласъми, но най-интересната беше за Червения вятър, но вече остарях и не я помня."

Иван Христов Иванчин. Той е роден на 11 юни 1895 г. в Турия. Занимавал се е със земеделие, но е бил и секретар-бирник. С него съм разговаряла вечер пред пивницата и в дома му. Дядо Иван обичаше да бъде център в разговорите, да остроумничи, да се шегува. Понякога се опитваше в разказаните случаи да вмъкне свой, собствен оттенък, но това се забелязваше и предизвикваше смях. По външност дядо Иван беше висок, слаб човек с удължен нос и тънки устни. Носеше очила, които падаха на носа му, и това му харесваше. Той беше една от колоритните фигури на селото.

„Мога да ти разкажа много нещо. Ще започна от баба Дона. Тя беше интересна старица. Обичаше във всичко да има ред. Помня я с какво старание измазваше пода на дюкяна с червена глина. Глината носеше от Чавушка и с един парцал така измазваше пода, че светваше като лъснат килим.

Аз съм другарувал много с Чудомир, защото сме почти връстници. Играехме като деца все заедно. Помня как веднъж решихме с Чудомир да измамим баба Дона. Хлапетии бяхме, колко ни бил умът. И много лудории правехме я. Митко си начерни ръцете със сажди и влизаме в дюкяна. Баба дремеше както обикновено, когато нямаше хора през деня, навела глава на скута си.

— Бабо — извика Митко, като я докосна с ръка. — Бабо, виж очернила си се.

— Ех, боже, кога ли съм се подредила така? — затюхка се баба Дона и тръгна към дерето да се измие.

Ние това и чакахме. В дюкяна имаше най-различни лакомства за нас — шекерени пръчки, захар на бучки, бонбони с лъскави книжки, но баба Дона ни видя.

— Че защо тъй, чедо? — обади се тя кротко и ни загледа тревожно. — Нали съм тука, ще ви дам.

Наведохме глави, сълзи напираха в очите ни. Да беше ни набила, пък тя. . .

— Я идете из село, че съберете стари пѐтала — каза баба Дона. — Като се върнете, аз ще ви дам за тях бонбони.

Оттогава, щом ни се доядяха бонбони, носехме на баба Дона стари пѐтала и различни железа. Тя ги събираше в една тенекия и ги продаваше на циганите, които правеха от тях мотики.

Много сме лудували с Митко през младостта ни. Имаше в село един дядо Мудрьо. Намерихме го един път с Чудомир при ракиджийницата при казаните. Вари ракия. Започнахме да се черпим от първака, а той ги приказва едни вѐртеливи. . . И смях, смях. . . Една глътка, две глътки, напи се дядо Мудрьо и не може да мръдне.

— Не става тъй — рече Чудомир. — Дядото пукна гумата, ама бабата, ако ни погне, няма да се отървем много лесно. Трябва да я оправим тая работа.

И я оправихме. Митко взе медника с ракията, аз грабнах дядо Мудрьо под мишницата и право у тях. Стоварихме го пред вратнята, почукахме и щом изтрополиха отвътре, избягахме.

Няма да забравя как спахме с Митко на камбанарията. Беше през Балканската война. Митко беше нещо болнав и го мобилизираха за охрана на селото. Беше старши на караула. Оставиха ни на пост.

— Че какво ще пазим на това загубено село? — мърморех аз. — Само сойки пищят из гората. Я да легнем, че да се наспим.

— Не е лошо — измънка с половин глас Чудомир.— Да си поспим, ама къде?

И ха тук, ха там, пък се изкачихме на камбанарията и се намъкнахме вътре. Камбанарията, както и сега, си беше отделно от черквата, само че кулата и стълбата ѝ бяха дървени.

— Добре сме! — смеех се аз.

— Хем да пазим от високо, докато спим! — рече весело Чудомир, като се скри в шубата си.

Чудомир много обичаше да слуша турийски песни. Той самият също пееше. Отидем ли на седянка, все караше жените да му пеят. Обичаше и да разпитва. С Неда Муковица често сядаха на някоя скамейка край пътя и тъй замръкваха в приказки. Ама и тя умееше да баберкува и много се познаваха с Чудомира. Едно време чиракувала у тях, помнеше баба Дона, майка му, баща му.

Чудомир разговаряше често и със Събчо Митев Табарев (Лъжлив Съби), най-големия шегаджия в селото. Все след него вървеше. С Дянко Фурнаджията не само бяха приятели, но си пишеха писма. През Европейската война Дянко беше гвардеец. Интересен човек, на всекиго знаеше какво да отговори. За тия майтапи си

беше навъдил сума ти неприятели. Баба Сатричка например хич не го обичаше. За да си отмъсти, че все я задява, веднъж като го срещнала, взела да го одумва:

— Дянко, пиянко, Дянко, пиянко. . . Загорско куче, пияно куче. . . Господ да те убие, дано. . .

— Олеле, како Ивано — викнал Дянко, като чи ли кой знае какво е станало. — Олеле, мари, какъв е на лицето ти тоя чер боровик, тоя чер катраник?

Баба Сатричка имаше голям черен нос.

Чудомир обичаше да се задява с нас, но и ние не му оставахме длъжни. Като се ожени, дойде в село сам. Гледаме го седнал пред Стаматовия дюкян, зяпа нагоре към Джазлъка. Аз и Лальо Станчев тъкмо излизахме от дюкяна.

— Е, хайде честито! — поздравих го аз. — Че доведи я тази жена да я видим бе, какво си я скрил.

А Лалю го подкачи:

— Я, кажи сега, кой от двама ви изгоря, тя или ти?

— Изглежда, че тя изгоря — отговори Чудомир, — защото е по-черна."

Петко Минев Кацаров. Роден е на 11 април 1909 г. в Турия. Син на Велика — сестра на Чудомир.

„Мога да разказвам с часове. Но да започнем по ред, от бабата на Чудомир. В селото я наричаха баба Дрямка. Когато Хаджи Христо отивал в града, оставял често пъти майка си в дюкяна, да не стои затворен. Стояла тя на прага на вратата и чакала някой пушач да дойде за цигари или да налее малко катран за колата, или сол да даде на някоя турийка. Стояла и чакала клиентите, които в работните летни дни били малко, стояла и дремка я налягала в летните горещини. Та от тук я кръстили „баба Дрямка".

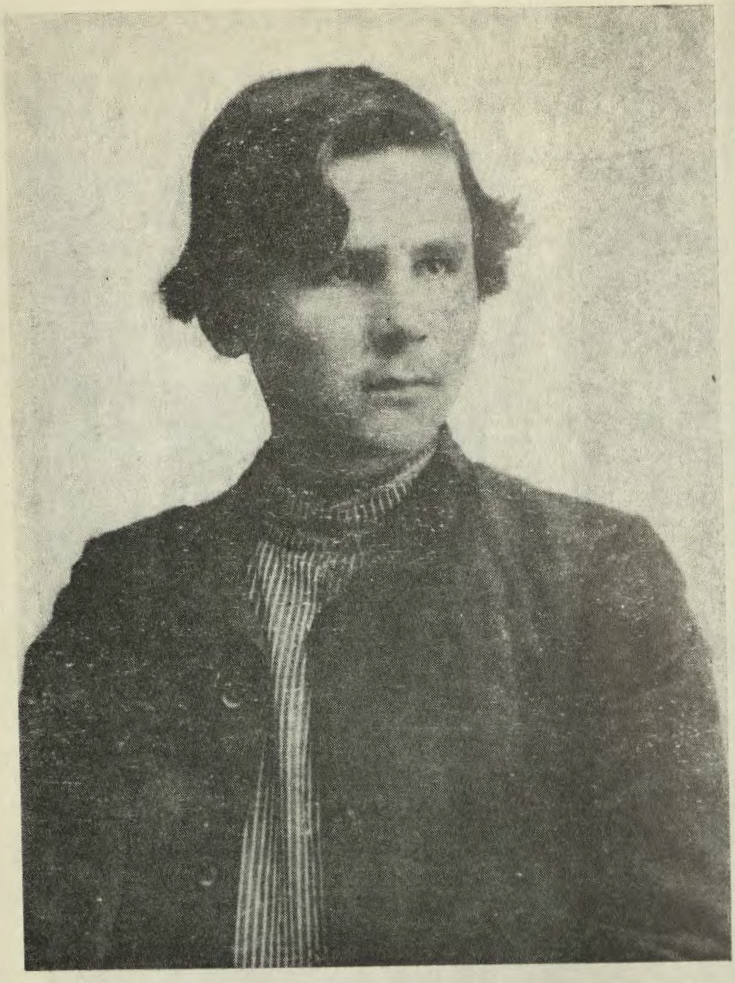
Аз запомних последните дни от този корен на нашия род. Лежеше лятно време на едно одърче в края на сайванта на дядовата Хаджихристова къща. Когато през лятото всички се пръскаха по кърска работа, баба Мария (Хаджийка) й оставяше храна и вода сутрин за през деня.

Един ден бяхме с баба Мария на нивата на Османка. Тя жънеше сама на нивата. Когато стана екендия, баба ме поведе за ръка и се върнахме в село. Заварихме баба Гергевица (баба Дрямка) облегнала на възглавницата си, сгънала колене и навела глава надолу. Баба Хаджийка я побутна с ръка, извика един два пъти „мамо", но отговор не последва.

— Ех, божке, тя е умряла! — извика баба Мария и отиде да търси Донка (Рачовица Чакърова) да подредят мъртвата.[28]

Чудомир (правият) пред вратата на техния хан в Турия.
Началото на века

Чудомир, 1906 г.

Баба Мария (Хаджийката) беше среден бой жена. Родена в Тамашовската махала. Дали е била хубавица или баща ѝ е имал много овце и кози, та дядо (Христо Георгиев), който е бил най-личният момък, е взел жена от най-загубената махала на Турия, не знам. Знам обаче, че не е сбъркал, защото по-трудолюбива, пестелива и безропотна другарка, която да му върти къщата и стопанството, да му посреща постоянните гости и да му отгледа толкова деца, не би намерил.

Запомних баба Хаджийка, когато беше около 58—60-годишна жена, когато бях на 4—5 години, катерех се по гърба ѝ и се мъчех да я съборя, както беше седнала. По-късно я помня с разказите за „бега" по време на Руско-турската Освободителна война, когато забравили вуйчо Георги в колата в село Шипка и Наню Стайков, който бил аргатин у тях, се върнал от около 500 метра да го вземе. Запомних я постоянно задяната с цедилка на гърба, с която пренасяше винаги нещо от полето — глушина за прасето, китючета за огъня, червена глина и др.[29] Един ден ме поведе към „Бялото цвете". Цедилката беше пак на гърба ѝ, в ръката ѝ изхабена брадва.

— Ще накъртим китючета, баба, от дънери на стари дървета. Много хубаво топлят зимно време.

Отидохме на „Дълги полени". Отбихме се в курията. Баба започна да чука с брадвата китючета, а аз ги събирах. После ги нареди в цедилката, завърза прашката на гърдите си и се помъчи да стане, но не можа.

— Подигни ми, баба, отзад цедилката!

Много дни ходихме за китючета, докато напълним една малка сушинка.

Много пъти съм се мъчил да си припомня, докато още се държеше, дали е имало ден, когато баба Мария да е почивала. Няма да излъжа, че такъв не е имало. По големите селски празници, когато селската жена намираше малко време да отдъхне, баба Мария шеташе за гости.[30] Почивката ѝ беше, когато отидеше на черква. Само тогава, макар и права, тя почиваше, докато свърши литургията. Почти цял век живот без развлечения. За нея удоволствие бяха прекопаните гюлове, нахранените добитъци, обработената земя по „Равнака", „Баба Тона", „Тунджа" — местностите, където се намираха нивите на дядо Хаджия. Личните ѝ нужди — няколко фусти, дрешки, чехли, две три черни забрадки. Храна — чорба от коприва, лапад, кисело зеле, туршия, трахана, маслини, хамсия. Храна в къщи винаги имаше в изобилие: и мед, и масло, яйца, кокошки, месо, но това за нея беше лукс, разточителство. Родила беше осем деца. По време на моето детство дъщеря ѝ

Минка и вторият ѝ син Дончо бяха починали. Минка паднала от едно сливово дърво и заболяла от скоротечна туберкулоза. Дончо бил ученик в село Розовец (Рахманлий), Пловдивско. При едно идване в село през зимата простинал и починал от пневмония. И Дончо, и Минка били по на 14—15 години. Останалите ѝ живи деца с изключение на Чудомир и Недка бяха задомени и затова грижите ѝ бяха насочени към Митко и Недка. За тях повече милееше, за тях говореше. Когато и те се задомиха, баба Мария остана сама в старата къща, наглеждана от мама (дъщеря ѝ Велика). За около половин година отиде да живее при Недка, но скоро си дойде, не можа да се раздели с гнездото си. Ходи на гости и при Чудомир в града, но пак бързо си дойде.[31] Известно време поживя пак сама, като идваше да се храни у дома. В другата част на двора ние имахме нова къща. Когато вече взе да не може да ходи лесно, се преxвърли у нас, където живя близо седем години и където почина.

Спомените ми за Чудомир датират от 1915—1916 г., когато беше войник — офиц. кандидат през Първата световна война. Тогава Чудомир си идваше в отпуск и ми правеше впечатление неговата форма, особено войнишкото му кепе. От фронта ми пращаше често цветни картички. На една беше написал: „На малкия ученик, който не се страхува да ходи по тъмното за гас.“ Тогава бях ученик в първо отделение на шест години. Изпратил ме вечерта в тъмното за гас и аз не съм се уплашил да отида до другата махала до дюкяна. Това направило впечатление на вуйчо Митко и затова ме поздравил с цветна картичка с горния текст, който вече цели 60 години помня. Друг път ме зарадва много с една германска чекия (ножче). Такова никой нямаше в село. Не знам къде точно служеше вуйчо, но ще е било някъде близо до Дунава в Сърбия, защото често ни изпращаше колети със сушена риба, по един-два килограма едната. Тези колети доставяха голяма радост в къщи, защото съдържаха рядък деликатес. За военния период си спомням още една подробност от живота на Чудомир. Идвайки си в отпуск, той минаваше през София. Там навестяваше свои приятели и приятелки. Някакви девойки заварил в крайно бедствено положение. Стачкували и два дни били без хляб. Та когато тръгваше обратно за фронта, каза: „Дайте да нося три-четири килограма брашно в София, че заварих едни познати на леглата, не могат да станат от глад.“

След демобилизацията в края на 1918 г. Чудомир се завърна в Турия. Та къде ли можеше да отиде човек в онова време, след такава тежка национална катастрофа, освен в родното си място при близки хора? В Турия завари учителя Георги Подскочиев

и току-що назначената млада учителка Чонка Славова от с. Габарево. Трима̀та съставиха една весела компания, която се увеличи с Ив. Турийски, Ив. Иванчин, Хр. Тамашов, Гена Ив. Калайджиева, Митю Г. Ройлев (по късно поп Димитър от Розово), Колчо Караминков — подофицер, с жена си Ганка — старозагорченка, жената на Подскочиев Иванка, мама, леля Неда и др.

Тази весела компания не беше пиянска, а нещо като забавна трупа с репертоар, съставен от Чудомир и Подскочиев. Тя всяка събота посещаваше различни къщи и създаваше разнообразие и настроение в селото. През пролетта на 1919 г. вуйчо се трудеше да помага из двора, правеха градинка с леля Неда и мама. Ходеше и в Павел баня на гости на приятелите си Милю Денев, Сава Попсавов, Лев Коша и др.

Престоят на Чудомир в Турия е свързан с романтичното увлечение на учителката Славова, която спотайваше силна любов към турийския художник. Към симпатичната учителка не беше напълно безразличен и Чудомир. Това той сам е признавал покъсно, когато се разделиха. Същата пролет, когато се разтопяваха снеговете, Турийската река беше придошла голяма и буйна. Тогава Чудомир спаси сестра ми при удавяне. Сестрата заедно с братовчедка си Марийка преминавали дървения мост над реката. Такъв тогава баща ми беше направил срещу училището само за нашата къща. Сестрата пада в реката, Марийка се развиква. . . За щастие вуйчо бил до кладенеца в градинката, чул вика, надникнал от високия бряг на реката и видял вълните да премятат малката петгодишна Нанка. Хвърля се през тръните и започва надпревара с течението. Едва на 70—80 метра от моста хваща малката удавничка и я извлича на брега.

Пак по време на войната, при една отпуска, дойде с една художничка с голяма капела (шапка). Тя престоя към десет, петнадесет дни. Спомням си я, като рисуваше в градината. Казваше се Невенка. По-късно мама често питаше вуйчо къде се намира тя. „В Берлин отиде“ — отговаряше той. Беше много нежна госпожица с черна капела с голяма периферия. Тогава си мислехме, че тя ще е бъдещата ни учинайка. Но не стана така.

По време на престоя си в село, по коледните празници, част от веселата компания подготви първото следвоенно представление. Представени бяха някакви едноактни комедийки, в една от които Чудомир игра главната роля. Спомням си леля Дона, като казваше: „Как се скри под масата толакъв човек изведнаж!“ Отнасяше се за Чудомир, който в един момент от действието трябваше да се скрие някъде.

Когато аз постъпих ученик в Казанлъшкото педагогическо училище, Чудомир вече беше учител там. По това време той беше известен в града като даровит художник-карикатурист и остроучен човек. Не помня точно дали през 1922 или 1923 г. той направи изложба от карикатури в казиното на „Искра". Изложбата имаше голям успех. Повечето карикатури бяха откупени, а на много трябваше да се правят по две-три копия. Карикатурите бяха все на видни и типични казанлъчани. До карикатурата на Дечко Христов се мъдреше кривият нос на един евреин-симидчия. До Станю Стаматов висеше Лалю Барабанчика. До доктор Попов, изобразен като щурец над билярда, се усмихваше Генчо Сладкия и т. н. Покрай материалната изгода с тази изложба Чудомир си спечели голяма популярност. Тя порасна още с новогодишния брой на хумористичния лист „Стъргало", редактор на който беше пак той. В един от тези листове четяхме следните му злободневни стихчета:

„Квак, квак, квак
имам хубав жабурняк,
той е в Жабовий сокак.
Кмет, кмет, кмет
хвърли малко смет
или малко камънак
там във Жабовий сокак."

Става дума за днешната улица „Скобелев", която тогава беше много кална и я наричаха „Жабовий сокак".

Като учител Чудомир се ползуваше с голям авторитет пред учениците и колегите си. Неговото остро и тънко чувство за хумор и лека ирония ги респектираха. Импонираха им и неговите по-широки разбирания за поведението на учениците, за отношенията между учители и ученици, за учителя като възпитател и обществен деятел. Той иронизираше ония свои колеги, които бяха превърнали учителската си професия в чиновничество, които нямаха стремежи и широки интереси, които чакаха да бие звънецът и да дойде краят на месеца. Не се възхищаваше и от учениците шесторкаджии. „Те стават книжни хора, неспособни да се борят с несгодите в живота" — казваше той. Много случаи по-късно потвърдиха това. Вуйчо ненавиждаше шмекерите, подлизурковците, доносниците и страхливците. Веднъж каза на Ал. Петров: „Какъвто си шмекер и лъжец, от тебе само народен представител ще стане." Друг път при едно заяждане на учителя Андреев, който упорито и амбициозно търсеше някакъв ученик, свирнал

с уста след биенето на звънеца, ме посъветва: „Кажи, моля ти се, че ти си свирнал, че да се успокои всичко. Тебе аз ще те оправя пред учителския съвет. В противен случай ще загази някое невинно момче, което не мога оправи."

* * *

Да се върнем отново към родната Турия.

В селцето и до днес няма радиоуредба. И това е част от хубостта му. Съобщенията прави Нено Русев с барабан или, както селяните го наричат, „майката", защото е навсякъде, винаги услужлив, внимателен, майката на селото. Нено Русев е напълно идентичен с онзи барабанчик, който Чудомир обезсмърти в прочутата си картина и в разказа си „Пунтовете". Чудомир познаваше Нено като роднина на своя герой Нено Сенегалеца и защото беше другарувал с баща му Руси Караненов. Спомням си веднъж при една разходка до Турия Чудомир ми каза за Нено:

— Хубаво го виж. От дявола е по-дявол. Но е много добър и приятен човек.

Умението да се бие барабана и чрез него да се правят съобщенията не е дадено за всеки, но явно всички барабанчици са имали нещо общо в движенията си, в гордостта и способността си хитро да преобразяват текста и с това да станат интересни на тези, които ги слушат. Такъв е бил и Лалю, барабанчикът от Казанлък, когото Чудомир взема за прототип в разказа си „Пунтовете", и Станю, барабанчикът, който е изобразил в картината си „Барабанчик".

Интересно е да гледаш днес Нено Русев как застава важно на моста до селсъвета в Турия, където е главният му „пунт", и ти се струва, че е оживял Чудомировият барабанчик. Нено изпъва кокалестото си тяло, преди да удари палките в увисналата кожа на барабана, попоглежда малко отвисоко с хитрите си сини очи към насъбралите се на мегдана пъстра група хора и с достойнството на човек, който знае мястото си в живота и е доволен от него, бавно започва:

„Съобщава се на населението, че е забранено безразборното пускане на кокошки из селото и покрайнините. Нарушителите ще бъдат глобявани. . .и-и-и! Дето се хване кокошка, няма да ѝ се прави прошка и ще бъде заклана с изхабена ножка-а-а-а. . . Никой да не пуща кокошки по улиците и градини-и-и-и, да не се карат комшии и роднини!"

Или: „Съобщава се на населението, че тази вечер в читалищния салон ще се проведе празникът на хумора и лъжите, че те причиняват на човечеството бедите-е-е-е. И няма от сцената да

бъбрите разказите на Чудомира-а-а, а сами ще си измисляте лъжите-е-е-е! Трябва да се знай, че не се лъже на Първи май, а един месец по-напред, че после народът е в пролетна сеитба зает. Април влиза весел и засмян, че на Марта кожухът е съдран! . . .“

Нено Русев Караненов. Роден на 18 юли 1921 г. в с. Турия. Той разказва: „Чудомир много дружеше с моя баща. Баща ми беше прекарал като пленник във Франция четири години и знаеше отлично френски. Веднаж баща ми отива в Казанлък да продаде златна монета. Влязъл в кантората на един евреин. Вътре имало няколко души.

— Дай да видим паричката, дядо — казал единият от тях, като оглеждал критично потурите на баща ми. После взел парата, повъртял я в ръцете си и заговорил с друг търговец по френски.

— Знаеш ли, тази монета е много скъпа. Струва най-малко хиляда и двеста лева, но ние ще му дадем само осемстотин. Не го ли виждаш какъв е, нищо не разбира.

— Съгласен съм! — отвърнал другият.

Баща ми стоял и слушал смирено в единия ъгъл на стаята. По едно време се обадил на чист френски език:

— Я стига сте приказвали, ами ми върнете парата.

Търговците тъй си останали с отворени уста.

Чудомир често играеше на карти с баща ми в дюкяна на Пенчо Лалев. Аз тогава бях момче, навъртах се около тезгяха да помагам и ги слушах. Чудомир караше баща ми да разказва тази история с парата и търговците и много се смееха. Често си говореха на френски.

— Я стига сте бръщолевили — скара им се веднъж Пенчо Лалев. — Свършиха ли се българските приказки? Чатара-патара, чатара-патара. . . никой нищо не ви разбира.

Една вечер тати донесе у нас много бонбони.

— Ти какво си се разпуснал, бре — скара му се мама. — Да не си чорбаджия. Цял пояс бонбони купува ли се наведнъж.

— Спечелихме ги с Чудомир на скамбил — рече весело тате. — А той ги даде на децата.

Никога не бях ял толкова много бонбони.“

Марко Делимарков. Роден на 17. V. 1887 г. в с. Турия. Преселен в с. Павел баня още когато е бил момче. Разговарях с него през 1968 г. — лятото в дома му в Павел баня.

„Ще ти разкажа за детството на Чудомир. Заедно играехме с него. Аз пасях нашите крави по „Узунска усойна“, „Колюва ливада“ и другаде. Понякога и Чудомир идваше с нас. Много

обичаше да прави свирки от сърчовина. Много хубави свирки правеше. Викахме им дудуци. На Митко свирката все в устата стоеше. Закачахме го, че ако падне, свирката ще влезе в гърлото му. Все смехории правеше и разни имена измисляше на тоя-оня. Събирахме стари пѐтала и с тях ходехме при баба Дрямка да си купуваме черна дъвка.

Помня дядо Хаджия, като се връщаше от хаджилък. Ходихме да го посрещаме на кръстопътя, бях ученик в първо отделение. После учителят ни даде по едно перо за таблите, тогава пишехме на табла с перо, и ни каза, че дядо Хаджия ни ги донесъл подарък от божи гроб.

Да не забравя да ти кажа, че Митко много обичаше да играе и на чилик. Играехме и на „дълго магаре“ (дето се прескачаме), и на чевръчка с тояжки. Митко беше много подвижен, все печелеше в игрите.“

Васил Дончев Коев. Роден на 29. VI. 1891 г. в Турия. Той е роднина на Чудомир по майчина линия. Майката на Чудомир, Мария Дончева Митева (Тамашова), и бащата на Васил Дончев Коев — Дончо Коев Катиев (Тамашов) са първи братовчеди, деца от двама братя, съответно Дончо Митев Тамашов и Кою Митев Тамашов. Прякорът Катиев е произлязъл по-късно и е заменил името Тамашов. Този прякор се е създал по следния начин: бащата на дядо Васил — Дончо Коев Тамашов, като момче не е можел да произнася правилно звукът „ч“ и го е заменил с „к“. Когато е трябвало да се качи на каруцата, той викал: „Тате, кати и мене.“ Днес „кати“, утре „кати“ и децата от махалата го кръстили „Катият“.

Васил Дончев Катият (дядо Васил) и Чудомир са втори братовчеди.

Васил Дончев не е обичал много земеделието. Опитвал се е с търговия, но не му провървяло. Учил е занаят — шивачество — в Казанлък и до края на живота си остава шивач на потури, долами, калцуни, терлици. Той е една от колоритните фигури в селото, Чудомиров герой и приятел, гъдулар, човек със самочувствие. Облечен е в синкава риза на черни райета, тъмен кожух, потури, кафяви калцуни с черни гайтани. Широко едро лице, месест нос, надвиснали побелели вежди, малки мустаци над пълни устни, леко присвити светли очи, това е външният портрет на дядо Васил. Обича да седи при залез слънце на скамейката пред къщата, когато вечерта бавно извайва виолетовите си сенки над лавандулата по отсрещните хълмове. Той обича да седне и да посвири една от ония турийски мелодии, които са станали част от самия него.

ЧИТАЛНЯ
БИБЛИОТЕКА

Често отивахме при него и много разговаряхме за рода, за селото, за Чудомир, за разказите му, за несполучливата търговия на дядо Васил. Разговаряхме обикновено в присъствието на жена му баба Дона (по баща Славова, Спасова), понякога пред Нено Русев и пред кмета, Дойчин Кирьов.

— Чудомир ли? — казва бавно той. — Аз го направих писател, тъй да знаеш. Аз съм този, дето му разправих историята с ряпата: Викам му, реших да ставам търговец. Отивам с кончето си един ден в града и гледам Дели Ганю продава ряпа по един лев килото.

— Брей — мисля си аз, — ако купя ряпа и я продам в село по петдесет стотинки, сума ти пари ще натрупам. Напълних талигата с ряпа и до вечерта се дотътрих до Турия. Тръгнах по улиците и викам, колкото ми глас държи:

— Ха, ряпа, ряпа. . .

Пък ония поразници, турийци де, като чуха да вика някой, започнаха да подават глави през плетищата. Хубаво, ама ме познаха и никой не иска да купува ряпа.

— Ха, че това бил наш Васил — започнаха да се подбутват женурята.

— Я, гледай, наш Васил. . .

— Василе, бре, че от мене как ще вземеш пари, баби? Не е ли срамотно. Нали съм ти чина.

Тая чина, оня чичо, що роднини, що чудо се навъдиха. Всеки взема и никой не дава пари.

Ядосах се, ама си мълча и като минах по Скока, взех, че хвърлих всичката ряпа в реката. Пък те чакали да замина оттам и я събрали всичката да не се зеноса.

Ей туй разказах на Чудомир, пък той ме изписа. И Мамин Филчо ме кръсти. Викам му веднъж на Чудомира:

— В къщи бяхме осем момчета и една сестра. Сиромашия до шия. „Дай да ядем“ — викаме ние на мама, пък тя се ядосва.

— Да легна — кай, — че да ме изядете.

Тъй станах Мамин Филчо.[32] И всички в село ме знаят така.

Бях осемгодишен, когато с мен се случи нещастие. Имахме харман на „Циганските колиби“. Баща ми ме изпрати да водя воловете. Тогава вършеехме с волове, а единият вол взе, че ме хвърли и ме намушка с рогата си от лявата страна на устната. Мама ме грабна и веднага ме заведе при баба Дрямка, бабата на Чудомир. Тя умееше да лекува.[33] Взе една игла, помня, че беше вдяната с черен конец. Аз пищя, мама ме държи, стиска ме здраво да не мръдна, а баба Гергевица шие ли, шие. Заши ме, върза конеца, намаза ме с нещо и ме излекува. Едра, хубава жена беше баба

Дона. Не се страхуваше от нищо. Живя много. Викахме й баба Дрямка, когато остаря, защото все дремеше в дюкяна на Хаджията.

И баща му помня. Беше веселяк, водеше хорото и подмяташе часовника си. Висок, снажен, с кюрк и кожен калпак. Имаше кръчма с колониал. Тогава в село имаше четири дюкяна — до Скока на Пенчо Лалев с хан, в центъра на дядо Хаджия, бащата на Чудомир, с хан, на Стайко Глухаря и Христо Ташев. Най-оживен беше този на дядо Хаджия.

Като малки много играехме с Чудомир. С волове не сме ходили. Повече играехме на техните ливади в двора им. Той обикаляше цялата ливада на ръце. Веднаж от джобовете му изпаднаха парички, баща му беше заможен, даваше му. Понякога се биехме. Няма да забравя какъв бой ядох веднъж заради Митко. Бяхме ученици. Решихме с него да си направим чакмаци за гориво. Но Митко не се стърпя и се похвали на брат си Георги. По това време брат му беше даскал в Турия. Извика ме даскал Георги при него и ми удари такъв бой, че не помня вече ни за огниво, ни за цигари. Той и на Митко не прощаваше. И него го потупваше. Тогава така ни възпитаваха, но затова пък имахме страх и уважение към възрастните, не като сегашните, дето едно здрасти не ти викат.

Ако искаш да знаеш, Чудомир не се учеше кой знае колко повече от нас, ама на, имал дарба божия.

Аз много се ядосвах с Чудомир за нашия поп. Ние от село искахме да ни сложат един поп, който ние си избрахме, защото има глас като мелодия, а старият поп умря. Хубаво, ама не ни го дадоха управниците, бил мошеник, бил такъв, онакъв. . . Взех, че написах едно писмо от четири страници на Чудомира, дето не ни помогна за попа, ами се съюзи с ония, дето не ни го даваха. Писах му: „Да не си стъпил в Голо Бърдо. Ний те въздигнахме, ний те направихме народен представител. Да вървиш при владиката и да оправяш работата с попа."

По този повод Чудомир пише писмо на Дойчин Кирьов. Цитирам цялото писмо:

„Дойчине,

Както ти е известно, аз боледувам два-три месеца, след което ходих на преглед в София и оттам в Стара Загора. Келчев от Русия заминал за Полша, Аврамов пък бил в София, та се срещнах с Шанов само. Напомних му за предизборните обещания (за пътя от Павел баня за село и читалището), като му подчертах да внимават да не станат като едновремешните предизборни лъжи, които излагат и тях, и мен. Той ме увери, че ще бъдат изпълнени, макар

че такива пътища имали запланувани да направят към 240 км. Валяците, каза, били в Розово и щом се върне Аврамов, ще уточнят кога да започнат. Читалището — каза той, ще бъде като салона на ДАП-а в Казанлък, който е много красив, и планът се правел. Дано, казва, наесен започнем поне основите, но се бои, че мъчно ще се намерят дюлгери. Павелбанско също е включено в плана ни за строеж. Шанов ми напомни, че ти трябва да прескочиш след някой друг ден, за да подсетиш и да мушкаш да се ускори работата. Трябва да бъдем настойчиви и да не ги оставяме, както правят другите. Докато валяците са близо до нас, да не ги изпущаме. Да ги подсети и Петко от Павел баня, и всеки, който отива в Стара Загора. В такъв случай много е нужно да бъдем настойчиви, да не им даваме възможност да забравят или отлагат.

Въпросът с попа и инцидента, предизвикан сигурно от Васил Дончев, стои така — този мошеник в никакъв случай няма да бъде възвърнат и назначен в Турия и при втори случай като предишния ще се намеси милицията. Така ми казаха от горе. Сам екзархът е дърпал ушите на владиката за сторената по-рано грешка. Аз отивам утре пак в Стара Загора на събрание окръжно с хората на изкуствата. На 28-и се организирва Народното събрание, а на 30-и Окръженият народен съвет и след това ще дойда за известно време в село или в Павел баня. Писмото е лично до тебе и съдържанието му можеш да предадеш на тия, които се интересуват.

Много здраве

Чудомир

23. VI. 1966 г."

Иван Цанков Иванов (Лангаза). Роден е на 15. VIII. 1899 г. в Турия. Къщата на дядо Иван Лангаза е на горния кат с тлакане. Долу стаичка, измазана с червена глина. Дървен нар, две ниски столчета и един сандък — ето цялата мебелировка на дядо Лангаз. Той е седнал върху нара, подвил крака по турски. На изпитото му от годините лице, с едър месест нос, блещукат спокойно кротките му очи.

„Помня и Чудомир, и Дянко Фурнаджията, и Лъжлив Съби, всичките ги помня. Чудомир много обичаше да рисува. Често се отбиваше в дюкяна на Пенчо Лалев, а там свиреше на киминче дядо Иван Попчето. Ех, какъв дядолец* беше той. Умря на сто

* Диалектно от дядо.

години. Пък едни рошави гърди имаше, ходеше разгърден зиме и лете. Не знаеше какво е това копче. И като наблегне киминчето... Чудомир с часове се заплесваше по него. И го черпеше с вино. Веднаж Чудомир влезе в дюкяна и застана така, че дядо Попчо да не го вижда. Направи ни знак с очи да не го издаваме и започна да го рисува. И го нарисува, ей. Съвсем същия дядо Попчо с рошави гърди и киминчето.

Нашенци Чудомир ги рисува и описва такива, каквито си бяха, с всичките им кусури. Аз ги помня. Нено Сенегалеца беше много черен, Лъжлив Съби лъжеше, де кого намери и както си иска, а Дянко все като на песен говореше. Един ден Дянко натоварил магаренцето си с дърва и тъкмо да влезе в селото, срещнал го горският. А Дянко, то се знае, нямал разрешение. С фурната си той гореше много дърва и ако все разрешително търсеше, къде щеше да му излезе сметката.

— Ами сега? — рекъл горският, като го спрял.

— Сега — рекъл Дянко — ти на кон, аз на магаре, та да видим мойта работа на къдя ще удари. . .

Засмял се горският и го пуснал.

Веднаж пък, като нареждал качетата и буретата си в избата, мърморел:

— Ей това бури ще се претури, а това качи не рачи. . .

Ще ти разкажа нещо и за баща си. Прочутият Чудомиров дядо Цанко. Не беше добър баща той, че много пиеше и не ни поглеждаше нас, децата, и не ми се разказва. Ами Чудомир, Чудомир го изписа, че сега какво да се прави. . . Бяхме десет деца в къщи. Десет гърла, здрави и млади, искат да ядат. Ами откъде. Мама се убиваше от работа, но не можеше да смогне. От шест-седемгодишни ни пращаха чирачета и каквото изкараме, едва стигаше за прехраната на голямата челяд. Пък и баща ни много нещо изпиваше. Като се наредим зимно време край огнището, няма място за всички и половината от нас грееха само едната си ръка.

А мама все ни кълнеше:

— Господ да ви убие, дано. Едно поне не умря. Хората за едно плачат, а у нас се навъдили като бълхи. . .

Тати ходеше да свири тук-там по сватби, но твърде не го търсеха, че като се напие, не става за нищо.[34] Ходеше да свири и по кръчмите. Там го намираше Чудомир и често го рисуваше. Аз съм го гледал как го рисува. Докарваше го съвсем същия, както свири с киминчето.

Тати не обичаше земеделската работа и затова не можехме да смогваме с нищо. Пък и ниви нямахме. По едно време тати донесе отнякъде един бръснач. С него започна да бръсне хората. Тогава

в село нямаше бръснар. Ама то и бръсненето му беше като свиренето.[35] Необръснат не си отиваше никой, без да му потече локва кръв. . . По-късно аз подарих този бръснач на Чудомир."

Христо Русев Стайков. Роден е на 8. V. 1921 г. в Турия. Той е син на Дона — сестрата на Чудомир.

„Какво си помъкнала тия тефтери — скара ми се бати Христо. — Пак ще ни изписваш някъде. Ама хайде, от мене да мине. Сядай и виж какво има на масата. То човек трябва най-напред да хапне и пийне, че тогава да види другото. Нали знаеш, че и чичо ти Чудомир си беше по пийването. Когато си дойдеше в село, все у нас отсядаше при мама, сестра му Дона. Много я обичаше той. Те всички от Хаджихристовия род се тачат открай време. Дойдеше ли тука Чудомир, носеше винаги армагани, с килограми захар, олио, ориз, че и друго. Чудомир е причината да имаме сега в мутвака огнище. Тъкмо строяхме мутвака и Чудомир идва. Ние тук на лятната кухня викаме мутвак. Идва Чудомир, а пък аз започнах да му обяснявам.

— Тук ще сложим креват, тук маса, а ей тук печка.

— Това е лятна кухня — обади се Чудомир. — Остави си камина.

И оставихме. А дойдеше ли после Чудомир, все ни караше да палим огън в огнището. И започваше да ни разказва най-различни случки или пък за историята на селото. Помня една вечер колко се смяхме с неговите приказки. Бяхме наготвили боб със зеле в негова чест, защото той много обичаше това ядене.

— Сега ще ви разкажа — засмя се Чудомир — за прозореца на Тодор Гурльов. Старата им къща имаше прозорец към пътя, а това за ония години беше голяма работа. Една вечер у тях имало седянка. До късно светел прозорецът към пътя. Много ергени били поканени, само един стоял отвън. Не бил твърде с всичкия си ум, та момите не го пускали вътре. Стоял ергенинът отвън, стоял, накрая се ядосал и извикал, ама тъй силно, че да го чуят ония от седянката:

— Кво ли съм зяпнал в тая хенжурка. То да е барем хенжурка, като хенжурка, ами една нищо и никаква хупчица.

И си отишъл обиден. Искал да каже „пенджурка" и „дупчица", но толкова можел. И тъй прозорецът към пътя получил прякор „Гурльовата хупчица".

Искам да кажа няколко думи и за Чудомировия герой, дядо Цанко. Той си го описва точно такъв, какъвто си беше. Бях дете, когато мама ме изпрати при дяда Цанка да ме подстригва. Седнах аз на един камък в избата и той започна. Така ме е дърпал,

че не издържах, скочих и си отидох в къщи с половин глава подстригана, а с половин неподстригана. . .“

Теню Пеев Тенев (Кацаря). Роден е на 15. III. 1912 г. в Турия. Дълги години е отговорник на обществената ракиджийница в селото. Бай Теню има прякор „Кацаря“ и „Миличкия“. Той е от онния хора, които никога не можеш да разбереш какво мислят. Шеговит,остроумен, понякога малко саркастичен, ходи леко прегърбен, с поглед забит в земята, но всичко вижда наоколо и всичко знае.

„Чудомир се отбиваше понякога у дома. Говорехме си за това онова. Веднаж, беше рано след обед, викам му: „Ха, пийни де, какъв гостенин си ми?“ И му подавам дамаджаната с ракията.

— Хубаво — пое дамаджаната той, — ама ако започна отсега да пия, рано ще пукна гумата.

— Голяма работа. Като ни се пие, ще пием. Може ли човек да живее в Турия и да не пие ракия? Да не сме моми, че да мислим да се трапосваме някъде. Мъже сме.

— Като заприказвах за пиене, че се сетих за една случка с жената. Бях си купил ракийка. Истинска, ей такава, като твоята, скоросмъртна. Работих целия ден, много имах да пиша и вечерта нещо ми загорча. Реших да се почерпя. Ама жена нали е, като видя шишето и започна да нарежда: „Затова те боли главата, защото нямаш мярка. Само за едно пиене мислиш. . .“

— Слушай жена — казвам ѝ. — Нямам никакво намерение да се карам. Напълно съм съгласен с тебе. Защо трябва да се разправяме за една нищо и никаква ракия. Ще изпия само една малка ликьорена чашка и нищо повече.

Тя се успокои и замълча. Взех две чаши. Едната водна и една ракиена. Извардих жената да се обърне към печката и налях във водната чаша ракия, а в ликьорената вода. Сръбна малко от ликьорената чашка и тръсна глава „Ух, че люта“. Па взема водната чаша и поема от нея две три дълбоки глътки. . . Умората ми мина. Освежих се. Започнах да си тананикам „Ребрювата“. А след малко пак: „Наздраве жена“ — по-напред с малката чашка, а след това с голямата. . . Жената ме гледа, гледа и по едно време промърмори:

— Чудна работа, този човек започна да се напива и от една ликьорена чашка ракия. . .“

Тота Иванова Станчева. Родена на 26. VIII. 1887 г. в Павел баня. Нейният род е от Турия, но по-рано са се преселили в Павел баня. Разговарях с нея в дома ѝ.

„Всяка година на подирния ден след Великден, ей тук, на мерата в Павел баня, се играят борби. Играят се от непознати времена. В този ден много турийци идват тук, за да ги гледат. Става голям празник. По-рано игрите се играеха на равното място, дето днес е читалищният салон, а след свършването им ставаше голямо хоро. По време на борбите Чудомир винаги ни гостуваше. Разказваше ни, че тези игри са останали от турско време, че са хубави, защото показват мъжката сила и красота. Разказваше още, че неговият баща, дядо Хаджия, също обичал да ги гледа и давал една голяма част от наградите. В онния години на победителите даваха награди — събрани от публиката предмети: плат за риза, плат за потури, калцуни, цървули. Чудомир казваше, че и той се е опитвал да играе борба, когато е бил ученик."

Марин Василев Маринов. Роден е на 21. XI. 1890 г. в Турия. Имал е бозаджийница, майстор е на халва и захарни петлета.

„Петле ли искаш? — поглежда ме дядо Марин със светлите си дълбоко хлътнали очи. Той поставя пред мене синьото си сандъче с два остъклени капака, в средата на които е поставен един картоф. Върху него дядо Марин е набол десетина алени петлета, които привличат погледа на минувачите и спират малчуганите. — Искаш да ти разкажа нещо за Чудомира? Може. Чудомир много обичаше коледните песни. Веднъж по жетва ходихме да пеем на баба Хаджийка коледни песни. А тя се сърди:

— Абре, майка, да не сте слънчасали? Пеят ли се по жътва коледарски песни? Да ни чуят хората, че да ни се смеят. Холан, няма ли за вас тояга, бре!. . .

Много често Чудомир се отбиваше в моя дюкян да гледа как правя захарните петлета и халвата. Аз му давах да гледа, не си криех занаята от него. Със Стефан Бучакчиев, като млади, идваха при мене да поиграят на карти. Който правеше шейсет, той черпеше. Варях им чай или кафе. Чаят беше много ароматен, защото слагах в него билки — мента, жълт кантарион, лайка, липа, бял равнец. Чудомир обичаше този чай. И гъсто кафе обичаше. Все се закачаше. Веднъж ми каза:

— Направи ми такова кафе, че като стъпи в него кадъна с налъми, да не потъне. Едно кафе, ама турско. . ."

Лала Рачева Николова. Родена на 20. VI. 1900 г. в с. Турия. Тя е дъщеря на Дянко Фурнаджията — приятел на Чудомир и герой от разказите му. Баба Лала е едра жена със спокойно лице и бистър ум. Разговаряла съм с нея много пъти. Най-

често сме се срещали на скамейката пред къщата ѝ или в дома на Нено Русев. Защото дъщерята на баба Лала — Мария, е жена на Нено Русев. Техният дом беше винаги отворен за мен.

„Дянко Фурнаджията, дето го описа Чудомир, ми е баща. Тати е преселник от с. Зелено дърво, Габровско. Били четири деца — една сетра Велика и трима братя — Нешко, Христо и Дянко. Майка им умряла рано, бащата се оженил повторно и момчетата се разбягали. Нешко се заселил в село Габарево, Казанлъшко, после ходил на хаджилък и след това се преселил в Бургас. Христо останал в село Габарево, а Дянко, баща ми, се заселил в Турия. Тук се оженил. Беше кожухар, занаята си учил в Габрово. Правеше полки и калпаци. Беше и фурнаджия, ненадминат майстор на мекици. Лятно време отваряше в Павел баня една дървена барачка, там ги правеше и продаваше. Водеше и мен понякога да му помагам да обръщаме мекиците. Тати много обичаше да прави най-различни смехории и това му помагаше да събира повече купувачи. Като минат каруци или файтони с курортисти от гарата към Павел баня или обратно, той подвикваше след тях:

— Чувате ли, карачи! Дянко пак плаче за едно петаче. . .

Дружаха с Чудомира и колко лудории са правили! И братът на Чудомир Георги е дружал с моя баща, когато са били по-млади. Даже и снимка имат заедно. Баща ми и Чудомир си пишеха писма по време на войната. Едно време хората бяха по-сиромаси, но по-спокойно живееха. И много се веселяха. Веднъж се бяха събрали у нас една компания, между тях и Чудомир. Ядоха, пиха, пяха песни, че и заиграха хоро. Единият от тях, дето водеше прътa, взе едно гюлово шише, запали на него четири свещи, играе, носи шишето и води хорото. . .

На вратнята ни имаше препречено едно криво дърво, да не може да влиза добитък. Когато Чудомир идваше у нас, никога не го махаше. Засили се и го прескочи. Тати си беше спечелил сума ти врагове, защото само смехории правеше. Пък има хора злобни, не носят закачки. Семейството на попа например не искаше да го види. Много се задяваше с тях. И нали бяха приятели моят баща и Чудомир, за лудориите много си уйдисваха. Че за попа разправях — поп Пещерски. Той не беше тукашен, преселен беше и имаше девет деца — пет дъщери и четирима сина. По цял ден стояха в къщи и нали бяха попски деца, не се унижаваха да работят по къра. Чудеха се за кого да ги изженят. Че и възчернички бяха момите, на майка си приличаха, а нашенските ергени обичат белите моми. Едната дъщеря се казваше Пена. Попови се надяваха да я оженят за Чудомира, нали бяха и комшии. Ама мисли ли ти Чудомир за женене! Пък и моят баща беше една луда глава. . .

БАН-Институт
за литература
БИБЛИОТЕКА

Решили да накарат Пена да се откаже от намеренията си за женене. Отишъл един ден моят баща пред дюкяна на Стамат,изчакал Пена да се покаже на балкона и се развикал:

— Ей-й-й-й, вижте, вижте! Там отсреща на балкона седи една рошава кокона и чака цар Симеона. . .

Вдигнала се една врява, една смехория. . .

Тати не обичаше да се занимава с полска работа. Оставяше я на мама и на нас, децата. Веднъж му рекох:

— Тате, ела да ми помогнеш да прекопаем нивата.

— Че да дойда — вика, — защо да не дойда.

И дойде, качен върху магарето, а мотиката отпред. Все на това магаре стоеше. Копна, копна и хвърли мотиката:

— Кой каквото и да вика, мен не ме е хранила мотика! — рече тати и си отиде.

Нашето магаре и баща ми Чудомир описа в разказа си „Реви, Марко!“ Много обичаше тати магарето си и не можеше без него. Тогава Дечо Пора бил кмет. И понеже баща ми много обичаше да се подбива, Дечо Пора решил да му го върне. Тогава запрял магарето му. А тати казал тези думи, дето Чудомир ги писа:

„Реви Марко, реви братко, двама да реveме. Аз на двора, ти в обора, да се радва Дечо Пора! Питай даскал, питай поп, магаре яде ли ти боб?“

Тия последните думи Чудомир не ги писа, но тати ги казал, защото бил набеден, че е влязъл в чужда нива.

В Одринската война баща ми ходи една година. Майка ми умря по Богородица, а той си дойде за третините. Тъй и не можа да я види. Останахме децата сам самички, свием се в къщи, сълзи не ни останаха. Една вечер се зачука на вратата.

— Ела, Лале, отвори ми!

Беше гласът на баща ми. Идеше си от Битолския фронт. Помислих, че е избягал, тогава все бягаха. А бяха ни наплашили от общината, че който отвори вратата на избягал войник, ще му запалят къщата.

— Тате, ще ти отворя, ами ако запалят къщата? — обадих се от вътре аз.

— Не бой се, чедо! — отвърна баща ми. Аз на чурук дъска не стъпям.

Такъв си беше тати. И той измисли името на Чудомир. Били в кръчмата на дядо Хаджия и тати го кръстил на името на някакъв македонец. Не зная подробностите, но зная, че Чудомир викаше на тати „кръстник“. Много пъти съм го чувала.

Искам да кажа и за разказа на Чудомир „Юря-я!“ Често го чета и си спомням за дядо Гурко, тоя същия, дето Чудомир го

Чудомир сред другари (правият вдясно), 1918 г.

Къщата на Чудомир в Казанлък

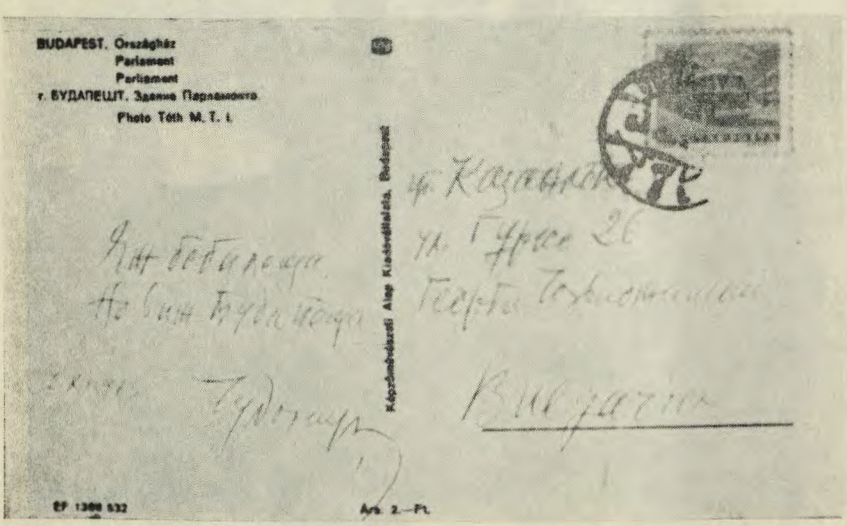
„Нашенци“ пред дюкяна на дядо Хаджия в с. Турия

Васил Дончев Коев (Катия)

Чудомир всред жените от битовата група в с. Турия

Картичка от Унгария до Г. Чорбаджийски

описа в този разказ под името Рачо Чакъра. Рачо Чакъра имахме в село, но имахме и дядо Гурко. Истинското му име беше Иван Коев. Нарекли го „Гурко", защото много обичал Русията и все викал: „Гурко победи турко". Беше известен козар. И сега има местност, която носи неговото име „Гурковите саи". Това, което пише Чудомир в разказа „Юря-я!. . .", е точно така. Извикали дядо Гурко да гласува, ами какво ти разбира той от гласуване. . ."

Велика Христова Стойнова. Родена на 14. VII. 1914 г. в с. Турия. Внучка е на дядо Гурко, дъщеря на сина му Тодор (Рома).

„Аз не съм била близка с Чудомир, но ще ти разкажа за дядо си Гурко. Него Чудомир описа като Рачо Чобана. Дядо Гурко беше висок старец. Имаше много лунички по лицето, мустаци и бяла коса. Не чуваше, така съм го запомнила, все му викахме, като говорехме с него. Той почти не се прибираше от гората, където пасеше козите на селяните. Свои кози имаше само 15—16. Саите му бяха на „Оджовото", на „Дългия юрт". Имаше четири сина—Костадин, Теню, Антон, Тодор (Рома) и две дъщери. Често водеше из гората и някой от внуците си — момчета, да му помагат край добитъка. Много силно подвикваше на козите и ги ругаеше, но те му бяха свикнали и го разбираха. Ей, такъв беше дядо ми, особен."

Пенчо Лалев Пенчев. Роден на 3. IV. 1902 г. в с. Турия. Дълги години е държал дюкян в селото и Чудомир често се е отбивал при него, дружали са. Пенчо Лалев е набит, червендалест, среден на ръст човек, много говори, обича да разяснява и поучава.

Намерих го в дома му в Казанлък. Още щом влязох и забелязах, че над кревата са поставени два портрета — единият на Чудомир, а другият на дядо ми Георги Чорбаджийски.

— Уважавам ги — каза Пенчо Лалев, а тези портрети са ми подарени от тях.

На гърба на своята снимка Чудомир беше написал: „На наш Пенча".

„Чудомир е доста по-голям от мене, но другарувахме, защото и аз обичах шегите. През 1927 г. станах бакалин. Щом си дойдеше в село, най-напред се отбиваше в моя дюкян. Колко се смях една вечер със сестрата на Чудомир — Велика. Децата на дядо Хаджия бяха много привързани един към друг. Дошъл си Чудомир в село, оставил куфарчето си у Великини, но нея я нямало и не се видели. После Чудомир дойде при мене в дюкяна. Тук се събираха най-интересните нашенци, а той обичаше да разговаря с тях. Когато

Велика се върнала, видяла куфарчето и разбрала, че има гостенин. Решила да го дочака да си поговорят, пък и възпитанието им беше такова. Как може брат ѝ да дойде, а тя да легне да спи. Чакала го, чакала го, а него все го няма. В това време Чудомир се черпеше с нашенци, смееха се и пееха турийски песни. По едно време той рече:

— И тая вечер закъснях, ами да взема да се преселя в твоето тлакане.

След това си тръгна, но по пътя се разминал със сестра си, която се сетила къде може да бъде и тръгнала да го търси. Слушам аз по едно време някой изтрополя на прозореца.

— Ела, отвори, Пенчо.

— Квойто, мари?

— Къдя е наш Митю?

— Че откъде да го зная? — реших да се пошегувам аз. — Отдавна е излязъл оттук. Беше малко пийнал, може да се е удавил в Скока.

И докато разбера, Велика подложи устни да заплаче, повярва ми. Сума ти време я успокоявах.

Една вечер Чудомир каза:

— Хайде да отидем на гости у Дончо Ненов.

Бай Дончо беше народен човек. Като ни видя, засука още повече големите си рошави мустаци, после разтвори дългите си ръце и прегърна двама ни за раменете.

— Ха, добре ни дошли. Е, сядайте, де. Петро, мари, я напълни таса с вино.

Заговорихме за Казанлък, за село, кой накъде е, спомнихме си някой лудории от детството. По едно време Чудомир запя:

„Два се змея в планината биеха,
ти Марийке, гиздава девойко.
Били ми се три дни и три нощи,
ти Марийке, гиздава девойко. . .“

Троплива турийска мелодия. Запригласяхме и ние. А Петра, жената на бай Дончо, започна да се смее.

— Защо ни се смееш, мари? — скара ѝ се Дончо.

— Като не можете да пеете, не разваляйте песента.

— Тогава пей ти! — обади се Чудомир.

Петра имаше глас като звънец. Беше една от най-добрите певици в селото ни и Чудомир знаеше това. Тя не чакаше дълго да я каня и запя:

„Мене ма, мамо, кум канят,
кум да си стана в Цариград,
да си кръстя на везира детето,
да ма дари с добра дара."

Чудомир слушаше с наведена глава, присвил очи, сякаш се отдели от нас. За него турийските песни бяха много скъпи. Беше оставил паницата с вино. Само отвреме-навреме, като на сън повтаряше: „Пей, Петро, пей."

За Дянко Фурнаджията ще ти разкажа и за Дечо Пора, и за Лъжлив Съби. Дечо Пора бил кмет на Турия преди Балканската война. Но бил неграмотен и Дянко му се присмял:

— По-добре да ходиш бос, вместо като кмета прост.

Ядосал се кметът на одумката, наежил се и взел под око Дянко. Един ден Дечо Пора събрал пъдарите и им наредил:

— Дето и да намерите Дянковото магаре, тука да го доведете. Ще му кажа аз на него кой е прост и кой е бос. . .

Хванали магарето пъдарите и го запрели в общината. После пратили сина на Дянко да предупреди баща си.

— Иди при баща си — му рекъл кмета — и му кажи, че магарето му е заловено и запряно в общината, защото днес е било хванато, като яде боба в една градина.

Разбрал Дянко каква е работата, но може ли да се рита срещу кмета. И тогава казал тези думи, дето ги писа Чудомир, че цяла България да ги чете: „Реви Марко, реви братко. . ."

Дянко имаше едно лозе и трепереше за него. Че без винце как ще се живее цяла зима. Веднаж, когато гроздето било вече обрано, Станчо Димов Рахманлиев пусна добитъка си да пасе в лозето на Дянко. Но Дянко го видял и веднага отишел при кмета. Тогава кмет бил Миню Петков, мъжът на сестрата на Чудомир — Велика.

— Веднага извикай тук Станчо — изкомандувал Дянко.

Извикали Станчо.

— Защо ме викаш, господин кмете? — попитал той.

В това време Дянко се изпъчил отпред:

— Я ти, селска богатина, отговаряй тука какво прави твоята дубечина в Дянкова лозина?

Все като на песен говореше. Помня, че викаше:

— Аз живея в Турия и горя дърва от курия.

А като продаваше семе, весело подвикваше:

— Ехей-й-й, хайде тука. Имам семе за серсеми. . .

Веднаж един търговец отишъл в Турия да купи ракия. Насочили го към Лъжлив Съби, че беше по-заможен. Докато правели

пазарлъка, Дянко все наоколо се навъртал, дано го почерпят. Ядосал се Съби и му рекъл:

— Хайде, и без тебе може. . .

Дянко се завъртял още малко, нищо не отговорил и си отишъл. На другия ден Съби и Дянко отново се срещнали. Съби го поздравил.

— Добър ден, Дянко.

— И без тебе може! — отсякъл Дянко.

И оттогава до края на живота си, където и да срещнеше Лъжлив Съби, все това му викаше вместо поздрав:

— И без тебе може.

— Аман! — ядосваше се Лъжлив Съби. — Тежки* да го бях почерпил! Де да зная, че ще измисли такава дяволия.

Дянко беше кожар по занаят. Правеше калпаци, якички. Събираше кожите от добитъка в селото. Когато станах търговец, започнах да изкупувам кожи. Давах за тях на селяните малко повече от Дянко и те започнаха да носят кожите при мен. Моят дюкян беше малко по-нагоре от Дянковата къща, в същата улица. Веднаж идвам отгоре, а Дянко се изправил пред вратата си и ме чака. Като наближих, той се изправи, козирува и рече:

— Карай, чичовата. Нека пасат! Те ще се напасат! Аз се чудя защо не тече, а то нагоре имало вирчинка. . .

Това се отнасяше за кожите и селяните, които ги носеха на мене вместо при него.

Дянко ми викаше Пенкоолу, а пък аз на него Ефенди. Веднъж няколко души тръгнахме за Казанлък с една каруца. Бяхме аз, Найден Лалев, дядо Марин, Йоаким Славов. Тъкмо да потеглим и Дянко пристига.

— Вземете ме — вика, — че ще ходя на доктор. Болен съм.

Качихме и него. В ония години, който отиваше на доктор, винаги носеше със себе си по едно шише вода или мляко, защото пътят беше дълъг, а на болен човек всичко може да стане. Гледам, Дянко също носи шише. Като стигнахме до Глуарската круша и завихме за Казанлък, Дянко навири шишето, а то пълно с ракия.

— Пенкоолу, то чичовото скоро ще се ходи на Голо Бърдо, ами я да си пийна.

Голо Бърдо викахме на гробищата, а Чудомир после нарече така Турия в разказите си. Мина се не мина малко и Дянко пак вирна шишето.

— Да помага света Богородица милостива. . .

---

* Тежки — по-хубаво, по-добре.

Криво-ляво стигнахме до Казанлък. Дянко отиде да се прегледа при доктор Попов (стария). На връщане го запитах:

— Е, Ефенди, позна ли ти докторът?

— Позна, Пенкоолу, позна, че съм пиян.

Аз ходех често в Казанлък по търговията и се срещахме с Чудомир по пазара. Като ме види, той все ще ме закачи:

— Ей, големи деца ражда Турия, бабаит българи. . .

Или:

— Абе, Пенчо, ти нищо старо не забрави, ама и нищо ново не научи.

А пък аз се подхилвам и си мисля — „Задявай се ти, задявай! То и моят ред ще дойде. Ще ти кажа аз на тебе на кого продаваш халва. . .“

Веднаж се връщам в Казанлък и срещам в село Лъжлив Съби.

— Какво ново има по пазара? — запита ме той.

— Чудомир видях—викам му. — Пита за тебе, пък аз не можах да му кажа нито един майтап.

— Кажи му — рече Лъжлив Съби, — че сгодихме майка му за дяда Каля.

Лъжлив Съби замина, пък мен ме заболя коремът от смях, като си помислих за работливата и знатна Хаджийка и дрипавия, пиян и мързелив дядо Калю.

След два дни се видяхме на пазара.

— С труд и постоянство и пустото ииянство всичко се постига— обади се до мене Чудомир. — Какво ми се виждаш смърлушен, земляк? Мързи ли те, болен ли си?

— Спи ми се — отговорих.

— Че къде беше нощес?

— Ходих на годеж.

— На годеж ли? Че кой ще се жени? — хвана се Чудомир.

— Ами. . . майка ти с дяда Каля. . .

— Бре. . . — ухили се Чудомир, като разцъфнал гюл. — Тая е Лъжливсъбева. Чакай да му изпратя на този хайрсъзин подарък.

И Чудомир му купи една кутия цигари.

Моят баща, Лалю Пенчев Радулов, и Сенегалеца (Нено Костов Ненов) са деца от брат и сестра. За Нено Сенегалеца Чудомир пише в разказа си „Косачи“. Тази случка аз му я разказах, а после той я разкраси. А случката беше много проста. Аз имах дворно място до самите гробища. Цели шестнадесет години бях църковен настоятел и участвувах в решаването на някои въпроси на църквата. Всяка година тревата край синора и по празните места из гробищата я давахме на търг. Нея година се случи така, че тревата

купиха Лъжлив Съби и Нено Сенегалеца. Когато дойдоха да косят, аз работех на нашето дворно място. Лъжлив Съби веднага ме поздрави:

— Добър ден, Пенчо!

— Дал бог добро, Събчо! — отговорих и продължих работата си.

Започнаха да косят Нено от единия край, Съби от другия. По едно време чувам Лъжлив Съби вика:

— Нено, слез по-долу към Пенчо, пък аз ще дойда да обръсна дяда Зари.

Имаше един много запустял гроб, тревясъл, гробът на дядо Зари.

Стана ми много смешно, но си премълчах и после разказах на Чудомир това. А той написа разказа „Косачи". И още нещо зная. За разказа „Бламът на старейшините". Имаше такава подобна история в селото и много се говори за нея. Жената се казваше Стана Хаджигеоргиева. Мъжът ѝ заминал на гурбет и като се върнал, намерил дете в къщи. Това беше цялата история. Останалото Чудомир го измислил.

Срещнах Чудомира наскоро след операцията. Беше много блед и облечен в блуза с висока яка.

— Как е самочувствието? — питам го.

— Доскоро, като се разболеех, се лекувах с пийнисивин, но вече не ми помага. Заминавам! — и сочи към гробищата.

— Абе, ние всички сме тръгнали за там — опитах се да отвлека мислите му.

— Утре отивам в София — продължи той. — И ако се наложи пак да ме колят, ще сложа край на живота си. Стига ми толкова живот. Съжалявам само, че ми се искаше още малко да поработя. Ама все късно се сещаме. . .

Това беше последният ни разговор.

Тук искам да отбележа, че родът на Лъжлив Съби, също както родът на Дянко Фурнаджията и този на Чудомир, сочи към Габровско. В семейството им по-късно се вмесват и други преселници от там — „загорци", както ги наричат турийци (от „задгорци" — дошли тук някъде от зад гората).

Дончо Иванов Ройлев. Роден е на 13. III. 1895 г. в Павел баня. Той е потомък на известния турийски род Ройлеви. Завършил гимназия, за времето си той е бил буден и интелигентен, в младите си години е другарувал с Чудомир. На стари години бай Дончо доста се почерпваше, но умът му се запази бистър, говорът интересен. Разговарях с него в Павел баня един летен ден на 1969 г.

„То май нищо няма да излезе от нашия разговор — отбеляза той, а тъмносивите му очи поглеждат хитро под надвесените рошави вежди. — Няма да излезе нищо, защото мене вече ме е хванала шашма-префандерия.

— Какво? — недоумявам.

— Абе една болест. — По нашенски се казва „шашма-префандерия“, а докторите като че ли ѝ казват „атериосклероза“. Тъй съм чувал. . .“

Смея се и с нескрито любопитство гледам бай Дончо. Той уж гледа към земята, но ме стрелка отвреме навреме с очи и ме преценява, сякаш иска да каже „охо, зная ги аз такива като тебе. . .“. Лъскавите копчета на старата му войнишка куртка с бляскави петолъчки странно контрастират на избелелия му окъсан костюм. Нашенци имат слабостта да преносват старите си дрехи. Очите му са много хитри и сякаш непрекъснато се смеят.

„Знаеш ли, пък може и да излезе нещо от разговора ни. То понякога не се знае откъде какво може да излезе. Той и Чудомир ги приказваше все гьотюря. Аз му викам:

— Защо не пишеш вече, бре?

Пък той отговаря:

— Абе тя няма край, сал мама знай. . .

Иди го разбирай. Чудомир беше природно надарен, не с какъв да е, а със съществен хумор. Като гимназисти бяхме в една компания. Той беше гимнастик и много обичаше да се катери по дърветата. Помня, че веднаж падна от сливата и как не се уби, не зная. Хем беше вече студент. Ех, полудувахме си ние едно време и това ни остана. Помня как веднаж разнасяхме дядо Миню из двора. Миню, мъжът на сестра му Велика. Той беше кротък човек. Една сутрин го намерихме заспал в ливадата върху една скъсана стара черга. Грабнахме го заедно с чергата и започнахме да го люлеем.

— Ей, ей, какво правите, бре! — скара ни се дядо Миню, като отвори сънено очи. Калпазани такива. . .

Аз помня и Чудомировите герои. Дянко Фурнаджията например помня на смъртния му одър. Отидохме с Чудомир да го обиколим. Влязохме в стаята и какво мислиш? Лежи Дянко, завит с една скъсана козенява черга, а сред стаята сложен един ракиен казан. Щом ни видя, Дянко размърда костеливата си ръка и посочи към ъгъла на стаята, където имаше ръждясал кишкил (канче).

— Пийте! — рече бавно той. — Да ме помните, докато съм жив, че после ще ме забравите. За ваше здраве и за мое воспоменание. Спокойна ноч.

Много интересен беше и дядо Цанко с неговото киминче. Така си кривеше устата, като пееше, да си умреш от смях. А пък един гъдулар беше, пази боже. Все тая си караше:

„Доно, Донке,
грив гълъбо. . .“

Па току спре, погледне весело и рече:

— Много моя, батювата. Много моя* да свиря. Снощи направихме един моабет, напълних корубата с каймета. И пак:

„Доно, Донке,
грив гълъбо. . .“

Веднаж го намерих пред дюкяна в Павел баня. Напил се дядо Цанко и заспал на земята. Огледах се наоколо и забелязах, че близо до дюкяна има спряна една волска кола. Разгледах я и познах, че е турийска, но наоколо нямаше стопанина й. Постоях малко, никой не идваше. Тогава си помислих, че на когото и да е каруцата, той няма да откаже да закара дядо Цанко до Турия, като го види какъв е. Отидох аз при него, хванах го за раменете, разтърсих го.

— Бай Цанко!

— Кой е? — тръсна оня рошавата си глава.

— Аз съм бе, твой приятел. Айде, ставай!

— А, Донка, ти ли си батювата? — ококори се дядо Цанко. — Че какво искаш батювата?

— Искам да станеш и си отидеш в село. Има ей тук една волска кола.

— Че да си отида, батювата, защо да не си отида.

Вдигам аз бай Цанко, а той се тегли като дюлгерски метър. И какъвто беше дълъг и кокалест, едва го дотътрих до колата. Тъкмо го качих и отнякъде се появи една млада жена с дете в ръцете. Болно било, че го водила на баячки. Ама сърдита оная жена. . . Турийка пуста. Пък те турийки са едни. . . Че, като викна, оле-мале:

— Мръсници, господ да ви убие, дано. В пъклото място да нямате и намяра. Какъв келепир ми тури в колата, бре?

Нарежда, нарежда, пък един глас, божичко. . . До Габарево се чува.

— Абе, бульо — успокоявам я аз. — Ще направиш един хаир. Беден е човекът. Няма да ти напакости с нищо.

---

* Диалектно от „мога“.

Позагледа, позагледа го женицата, види се позна го, па току се успокои и поведе колата.[36]

И за дядо Гурко ще ти разкажа какъв интересен човек беше той.[37] Чудомир не пишеше за кого да е. Все такива едни ги намираше, дето не се повтарят. Та и като дядо Гурко не се намираше друг и няма да се намери. Чудомир го описа като Рачо Чобанина, ама ние си го знаем, че е дядо Гурко. Той пасеше овце и кози. Живееше все по чукарите, из горите, като отшелник. Между многото кози имало и един пръч със звънче. Бил много луд тоя пръч, все се делял от стадото и дядо Гурко подвиквал подир него:

— Къдя, къдя, бяла брада? Къдя ги повлече пак?

Една година по Великден дядо Гурко решил да се причести. Слязъл от гората и отишъл на черква. Попът имал дълга бяла брада. И дядо Гурко, като си слушал, позадрямал в черквата. По едно време попът излязъл с кадилницата, пее, а кадилницата прави „зън-зън". Стреснал се дядо Гурко, погледнал бялата брада и сънен се развикал в черквата:

— Къдя, къдя, бяла брада? Къдя ги повлече?. . .

В това време вече напълно се разсънил и разбрал каква е работата. Извадил чакмак да запали тютюн. Хората наоколо се размърдали, започнали да му викат, че тук не се пали огън, че е храм.

— Е, холам — ядосал се дядо Гурко. — Аз рекох да използувам от попския огън в кадилницата. Не се пушело.Че много сте я изтънчили тая работа, бре.

Излязъл дядо Гурко некомкан и пак в гората. . ."

Стефан Славов Бучакчиев. Роден е на 15. II. 1891 г. в с. Турия. Той е синът на Слави Мурата и приятел на Чудомир. Завършил е Педагогическото училище в Казанлък. Бил е учител, а по-късно е работил като чиновник в митницата в София, където се преселва да живее със семейството си през 1921 г. и където умира. Разговаряла съм много пъти с него в София. Една част от спомените си по моя молба той написа и аз запазих ръкописа у себе си.

„Като деца от центъра на селото играта ни беше най-вече пред училището, на „хорото". Много често вечер ни събираше пред пещта на Тотю Вълчев дядо Митю Палежа, който ни свиреше до късно с киминчето, а ние тропахме наоколо да се учим да играем хоро. Това продължаваше до късна вечер, докато ни викаха по няколко пъти от къщи. Понеже бащите и сестрите ни бяха неразделни, и ние с Митко (Чудомир) почти не се разделяхме. Когато той трябваше да тръгне на училище (Чудомир е точно една година

по-голям от мене), аз плачех, че ще остана сам. Исках и мене да запишат ученик. Учителят Никола Унджиев, който живееше у дома и аз спях при него, каза на мама да не ме дели, нека постъпя и аз в първо отделение.

Сутринта, в определения ден, рано-рано, облечен с най-новите си дрехи, нагизден, хванах Митко за ръка — също нагизден, и се запътихме за училището. В салона пред една маса бяха седнали двама даскали. Ние, важни, важни пристъпихме към масата. Единият учител, който беше братът на Чудомир Георги Чорбаджийски, се обърна към него и му зададе въпроса:

— Как се казваш, момче?

Митко мълчи, мълча и аз.

Даскал Георги повтори, потрети въпроса си, но ние все си мълчим. Тогава даскалът каза:

— Щом не си знаеш името, момче, утре доведи тук баща си, а сега си отивай.

Тогава Митко сърдито се обади:

— Ти нали ми знаеш името, бе. Какво ме питаш? Нали у дома ми викаш Митко.

И се накани да заплаче, но ме дръпна за ръката и без много да му мислим, изхвръкнахме навънка. Така останахме незаписани в първо отделение. Записаха ни на другия ден. Класната ни стая беше югозападна (към двора на дядо Хаджия). Децата бяха много и чиновете заемаха почти цялата стая. Едва оставаше място за черната дъска. Учителят ни беше Никола Унджиев от Казанлък. Ние с Митко стояхме на първия чин до вратата. Един ден след свършване на часа с Митко нещо се сборичкахме. Но учителят ни забеляза. Пусна другите деца да си отидат и извика брата на Митко, даскал Георги. Той беше много строг учител и като разбра каква е работата, рече:

— Тази вечер ще спите тука, че друг път да се научите как трябва да се държите в час.

После излезе, заключи вратата, а нас остави в стаята. Като останахме сами, ние с Митко ревнахме. После се сетихме и отидохме до прозореца. Той гледаше към двора на дядо Хаджия. Покачихме се на прозореца и с всички сили викнахме:

— Мамо! Чино!. . Мамо. . .

Изглежда, че виковете ни, прелетели през реката, бързо достигнаха до баба Хаджийка, защото тя веднага се обади:

— Кво, бре майка? Откъде викате?

— Запрени сме в училището.

— Кой ви запря?

— Бати Георги. . .

— Бре Георге, бре поразнико — развика се чина. — Кво ти правят децата, бре? Защо си ги заключил?

После прецапа реката с босите крака и ни отвори. Вечерта ние с Митко решихме да се сърдим на даскалите, но се отървахме само с малък пердах.[38]

Когато Митко отиде в Рисувалното училище, аз постъпих учител. Назначиха ме в Станимъшко. През ваканциите се връщах в село. Помня, беше по гюл. Пак бях в Турия и получих телеграма, че Митко не е здрав и че е пристигнал от София в Казанлък.

— Таньо — обърна се към мене баща му, каква е тази работа, бе чоджум? Че кой ще отиде да посрещне Митко в това усилно време? За ходене ли е сега? Я, хайде, впрегни каруцата, че иди да го посрещнеш.

Впрегнах каруцата и спрях в Казанлък, в Цвятковия хан. Ханът беше на жабовия сокак. Хвърлих юларите на коня и потърсих ханджията.

— Ей го горе, Митко — упъти ме синът на ханджията. — Лежи в огън.

— В огън ли? — Изкачих се по стълбата, спрях се пред леглото, не мога да го позная. Слаб, блед, изгубил всякакво настроение и вяра.

— Какво ти е, брат?

— Ще мра — вика. — А как е сестра ми Минка?

Сестра му Минка беше паднала от едно сливово дърво, вследствие на което се разболя много сериозно и по-късно почина.

— Тя е добре — отвръщам. — Ами ти на какво си заприличал?

— Прати ме доктор Кожухаров да умра в село.

— Слушай, я не ставай магаре! — ядосах се аз. — Нищо ти няма. Хайде, размърдай се, че ще ходим на разходка.

Митко стана. Не беше толкова зле, но беше много изтощен и отпаднал духом. Явно, студентският живот го беше преуморил. По-късно разбрах, че докторът го посъветвал да се върне в родния си край, защото е знаел много добре въздействието на здравия селски бит, на силната храна и чист въздух. Него ден ние се разходихме до края на града по Шипченското шосе. После се върнахме в хана. Поръчах вечеря и половин кило вино. Той яде малко. На другия ден ходихме в Александровото кафене. Там се събираше интелигенцията. Играхме табла, разговаряхме, забравихме и кон, и талига. На третия ден изпратихме коня по един нашенец в село, а ние останахме. И всеки ден разходки, хубава храна и вино, приятна компания, разговори. . . За десетина дни Митко се опери. Най-после парите ни се свършиха. Решихме да заминем

за село. Но да си отидем в село пеш, той студент, аз даскал? Никога. Това понижаваше младежкото ни самочувствие. Тогава намерихме файтонджията Ламбо, най-известния в града по онова време. Ламбо беше много интересен човек — пълен, с голям корем, веселяк. Седнеше ли на капрата и запяваше. Той имаше няколко файтона, едно ландо и най-хубавите коне в града. Наехме ландото.

— Колко пари ще ни вземеш? — закачихме го ние.

Ламбо изпъчи големия си корем:

— Лесна работа! Нали сте момчета на дядо Хаджия, Ламбо ще оправи работата.

Той добре знаеше, че отиде ли в село и пари ще му дадат, и коня му ще нахранят, и него ще напоят. Качихме се на ландото, а Ламбо пее, чак на Братан се чува. Влязохме триумфално в село и спряхме пред Дядохаджиевия дюкян. А от другия ден започнахме най-редовно да обираме ту техните, ту нашите полози, за да пие Митко сурови яйца. Поне яйца имаше, колкото искаш. Ходехме на разходка. Чудомир обичаше да се изкачи на „Бялото цвете", да седне на тревата и да се замисли. Мене не всякога ми се изкачваше дотам, чаках го долу. Понякога така се задълбочаваше, че трябваше да му свиркам по няколко пъти, докато ме чуе.

Обичаше да седи на ъгъла на мегдана, там, където се влива дерето, и дълго гледаше нагоре към реката. Постепенно забрави болестта си. В родното село тя напълно изчезна така ненадейно, както се беше появила.

Беше през лятото на 1910 г. Всичко годно за работа беше на полето по прибиране на посевите. В селото се навъртахме най-често ние двамата — интелигенцията, дошли на почивка при близките си. Край нас се събираха кметът на селото, секретар-бирникът и Дянко Фурнаджията. Тогава Митко като студент сътрудничеше редовно в хумористичното списание „Барабан", като се подписваше с „ЧОРБ", съкратено от Чорбаджийски. Промъкваше се и в списание „Българан". Митко почти непрекъснато рисуваше. Караше ме да му позирам и дращеше какви ли не скици. Правеше ме най-разнообразен и смешен, но всеки път нов и различен. Единственото ни развлечение беше да посрещаме селския куриер. Той беше много интересен. Казваше се Георги Трифонов, слаб, млад човек от село Габарево. Разнасяше пощата из селата Долно Сахране, Карагитлии, Павел баня и Турия. Движеше се на кон. Щом стигнеше до Дойчиновия караманец, изваждаше една тръба и започваше да свири. Втори път свиреше до Попчовото кладенче, трети път — преди да влезе в селото. Щом го чуехме, скачахме да го посрещнем, да проверим има ли писма и да прегледаме „офи-

циоза“ — орган на управляващата партия, който единствен се получаваше в селото.

Един ден в общината се получи официозът, вестник „Пряпорец“, орган на демократическата партия, която тогава беше на власт. Митко подготвяше поредната пратка от скици и карикатури, а аз взех вестника да го прегледам. На първа страница беше поставен портрет на интелигентен човек с брада и дълга коса, каквато тогава носеше Митко. Пишеше, че се търси македонствуващият анархист Чудомир Кантарджиев. Докато аз обяснявах на Митко какво пише във вестника, Дянко Фурнаджията, един от послешните му прославени герои, наш приятел, който винаги в такива случаи беше с нас, загледа снимката, после Митко и каза:

— Ето го Чудомир.

Митко се засмя, погледна вестника, пак се засмя и изведнаж поиска от куриера обратно плика си. Разкъса плика, извади карикатурите и без всякакво бавене върху *„Чорб“* написа *„Чудомир“*, малко надебелено, което лесно му се отдаде. Взе нов плик от секретар-бирника, постави карикатурите в него и отново написа адреса на списанието „Барабан“.

След няколко дни още в първия пореден брой на „Барабан“ се роди новият карикатурист *Чудомир*.“[39]

Христо Дончев Гунчев. Роден е на 30. I. 1896 г. в Голямо село, Казанлъшко. Баща му Дончо Гунчев е от Копривщица, а майка му Вела Христова от с. Габарево, Казанлъшко. Дългогодишен учител, познава се с Чудомир от студентските години и по-късно. Разговарях с него в дома му в с. Тъжа през лятото на 1970 г.

„През 1912 г. кандидатствувах в Рисувалното училище в София. Чудомир вече беше студент. Той живееше на квартира с още двама ученици на ул. „Стара планина“, до старата пожарна служба. И аз се настаних при тях. Малко време бях там, защото се обяви Балканската война, върнах се в село, а след това родителите ми не ме пуснаха да продължа образованието си.

Заедно с ученето Чудомир работеше. Правеше карикатури за списание „Барабан“. Спомням си ясно една карикатура на цар Фердинанд, изобразен като пожарникар, който гаси Балканския полуостров. Аз му позирах. Не зная каква прилика намираше. Понякога редакцията на списание „Барабан“ организираше заедно със сътрудниците си утра в театър „Одеон“. Чудомир вземаше участие в концертното рисуване, рисуваше карикатури на политическите водачи в България. Една от сполучливите му работи беше рисунката на доктор Радославов. Чудомир поставяше рамката

с листа, върху който ще работи, така, че да може да се ходи спокойно наоколо. Изобразяваше Радославов в цял ръст с ръка, сочеща напред. И незабелязано там, където е китката, пробиваше дупка. Зад рамката стоеше скрит някой негов приятел, който си показваше ръката през дупката, а Чудомир пъхаше в нея един истински бастун. Радославов беше известен с действията си „от позиция на силата“[40].

Много добро впечатление направи рисунката на Чудомир в края на учебната година, за изпита. Позира му една негова състудентка, казваше се Чичовска. Нарисува я права, леко облегната на една маса, пие вода от кана. Друга негова рисунка, която направи впечатление в училището, беше пейзаж от Борисовата градина.

Чудомир често посещаваше една малка пивница, която носеше гръмкото име „Батенберг“. Беше обзаведена по селски с хасъри и миндери. Виждал съм го заедно с Митко Шивачев — художник, родом от Павел баня, и с известния писател Николай Райнов. Много дружаха. Изобщо в тази пивница се събираше интелигенцията. Дружаха с художника Щъркелов. Чудомир го беше нарисувал в „Барабан“ — профил. Тази карикатура беше озаглавил „Опасен акварелист“.

* * *

От ученическите и младежките години на Чудомир у нас има запазени няколко писма. С дата 10. II. 1905 г. от Стара Загора Петко Тъмнев пише до Георги Чорбаджийски писмо, в което между другото съобщава:

„. . .Митко има слаб по алгебра и тройки има три или четири, не зная хубаво.“

Пак Петко Тъмнев в картичка до Георги Чорбаджийски с дата 26. II. 1909 г. пита:

„Ако знаеш, що е станало с Митка в София, пиши ми. Той ми загатва само нещо, но края не казва.“

Петко Тъмнев е брат на първата жена на Георги Чорбаджийски (от втората майка), по години почти връстник на Чудомир, способно и ученолюбиво момче, за образованието на което Г. Чорбаджийски също се е грижил.

В писмо без дата до Г. Чорбаджийски, написано на различни места върху лицевата част на пощенска картичка с изображенията на Толстой и Горки, Чудомир пише:

„Бате,

Получих ти писмото и крайно ти благодаря за поздрава и пожеланието ви. Засега много съм добре. Още няма нищо за онова, все още чакам. Дали не съм приет? Поздрави мамини. Пиши ми често.

с поздрав — М и т к о."

В друго писмо с дата 29. XI. 1907 г.:

„До Хаджи Христо Георгиев
с. Турия, Казанлъшко. Станция Габарево."

На картичката има снимка на принцеса Елеонора. Текстът, написан от Чудомир до баща му, е следният:

„Тате, ето ви новата княгиня. Защо не ми пишете, става няколко пъти ви пиша. Снощи тук убиха Борис Сарафов (македонски революционер). Друго няма. Пратете пари.

Син ви Д и м и т ъ р."

С дата 3. XII. 1907 г. — картичка до Г. Чорбаджийски. Върху изображението на смъртните останки на Б. Сарафов и Ив. Гарванов в единия ъгъл е написано:

„Какво да правя със записа? Колев дохожда в Казанлък и щеше да говори с теб. Тук не съм го срещал. Друго няма. Много здраве на всички.

Брат ти Д и м и т ъ р."

От София с дата 15. VIII. 1907 г. Димитър Йоакимов (по късно един от най-големите български учени по въпросите на насекомната фауна в България, роден на 21. XII. 1864 г. в Турия) пише на Чудомир до Турия:

„Митко,

Ликува ли народът, шен ли е? Ликувай и ти. . . на диканите отгоре. Гледай само дядо Хаджия да не впрегне и тебе вместо лудо ергеле, натам, натъй. . . пусто опустело. . . карррай. . .
Поздрави на цялото Хаджиево семейство

бат ти Д и м и т ъ р Й о а к и м о в."

Петко Ив. Тъмнев, за когото стана дума по-горе, е брат на Донка Тъмнева, първата жена на Г. Чорбаджийски, с която той встъпва в брак на 26. I. 1898 г. Завършила прогимназия в Казанлък, тя била едно от най-красивите и образовани момичета в селото за времето си. От нея Г. Чорбаджийски има четири деца: Марийка, Йовка, Христчо и Иванчо. Но Донка Чорбаджийска умира много млада (през 1912 г.) от туберкулоза, а след нея умират последователно и четирите й деца в разстояние на няколко години. По-късно Г. Чорбаджийски се оженва втори път — за Донка Иванова Калайджиева, негова втора братовчедка, от който брак потомци сме ние.

Първата му дъщеря от първия брак Марийка е била много умно и красиво момиче. Била е ученичка в гимназията в Казанлък. С нея Чудомир е дружал. У нас са запазени няколко картички от Чудомир до нея.

„София — 23. XII. 1913 г.

М. Г. Чорбаджийска
За много години — Митко."

На картичката е изобразена глава на младо момиче.

„Охрид — март 1914

Да има пред вид моята хубава братовчедка,* че по една щастлива случайност може би в началото на април аз да се домъкна в Казанлък, та да вземе всички мерки и теглилки за посрещането ми. Ако не се случи нещо, ще направя едно колело — София—Варна—Борущица—Казанлъшко, с. Турия (разбира се) и пак в София. Само лисица път да не ми мине. Прочие постарай се да ме посрещнеш, както искам аз, за да заслужиш. . . (не се чете, Г. А.).

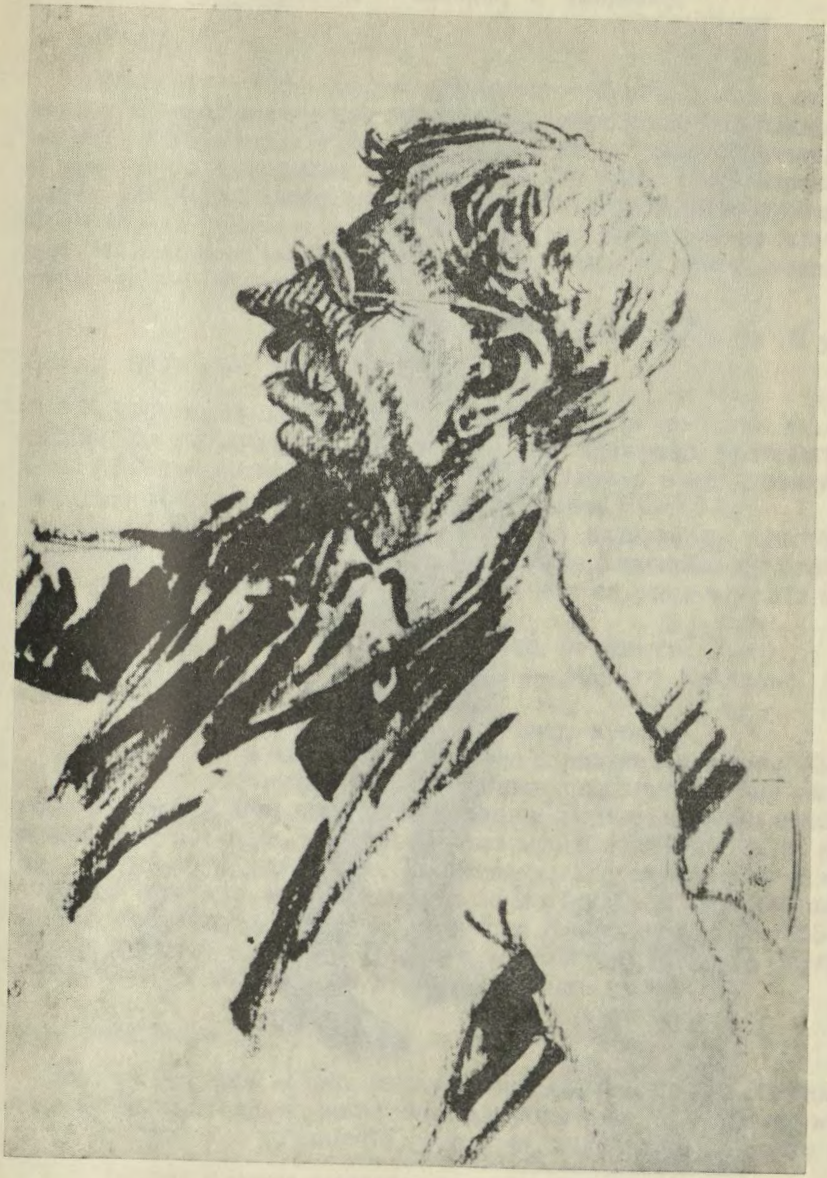
Целувки Ч и ч о т и."

На задната страна на една своя снимка — облечен в шинел с голяма кожена яка, Чудомир е написал:

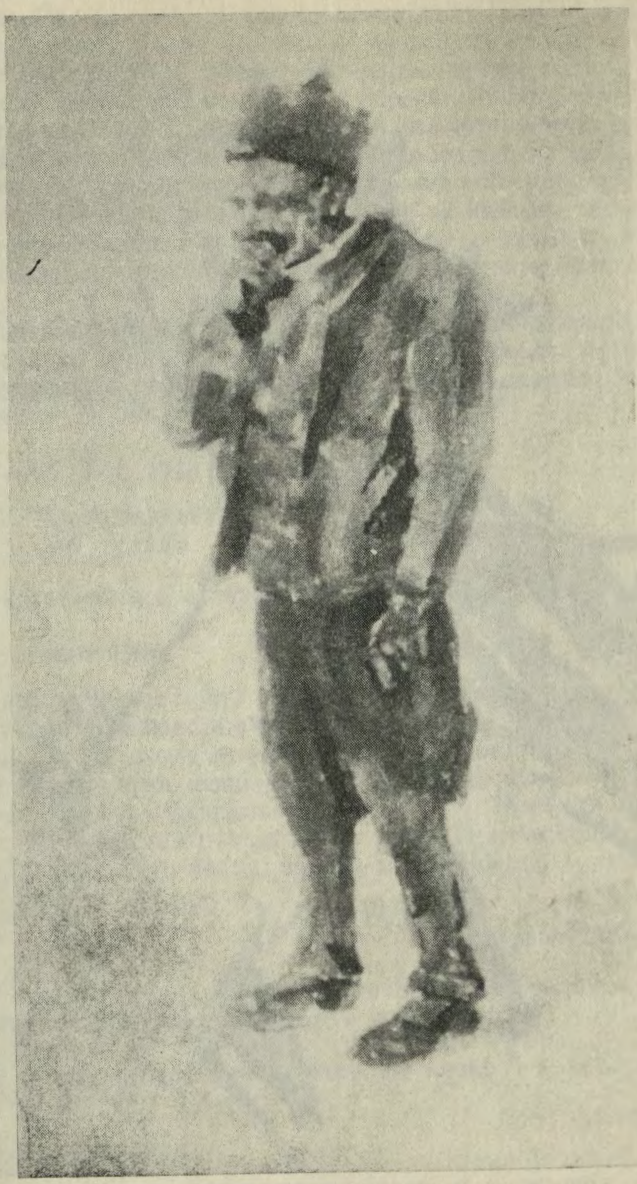
„На моята хубава братовчедка, от чичко й и неговия верен кожух.

1917 г. октомври."

* Тогава в село не е било известно понятието „племенница". Братовата му дъщеря за него е братовчедка, т. е. братово чедо, братова щерка.

Нашенец, рисунка от Чудомир

Лъжлив Съби, рисунка от Чудомир

На цветна картичка — пейзаж, е написано:

„Мила ми Ми,*

Днес получих две картички. Едната от Турия, другата от Габарево. Преди няколко дни получих от Павел баня. Сега чакам да получа от Търничане и Доймушларе, за да се убедя окончателно в това, че си предприела крайосветско пътуване. На Габарската карта се мъдрят женски подписи, които особено ме трогват. Поздрави ги най-почитателно. Докато ми дойде ред за отпуск, дано приключиш екскурзията си и се завърнеш при изходната точка да се видим.

Много здраве — чичо ти Ч у д.

Охрид 918 юли 26."

Подписите, за които споменава Чудомир в писмото си, се отнасят за учителката Чона Славова от с. Габарево, учителствувала известно време в Турия, с която Чудомир е имал някаква закачка. (Виж спомените на Петко Кацаров.)

Малко по-късно едно младо, току-що излязло от пансиона момиче ще докосне сърцето на Митко, а баба Хаджийка ще огледа внимателно момичето, ще погали с грубата си ръка нежната му, като розова пъпка буза и ще попита:

— Ами ти, дето ще ми станеш снаха, от кои си?

— Мара се казва — ще ѝ обяснят. — Мара от Казанлък. На Иванчоолу внука.

— А, на Иванчоолу ли? Ами хубаво, хубаво. . .

Но животът не всякога се съобразява с нашите намерения. Скоро той отвява двамата млади в съвършено различни посоки завинаги. Ще минат цели четиридесет години, за да се срещнат отново вече възрастни хора, преминали през много житейски мъки, радости, сполуки и несполуки. Известният писател Чудомир и известната артистка Мара Пенкова, за да популяризира тя още повече неговото неповторимо творчество. И през месец юли 1965 г. Чудомир ще пише до Мара Пенкова, която в това време е в Израел с рецитала си на неговите разкази, следното писмо:

„Скъпа Мара,

Ако ти отговоря в тона на твоето писмо, пак ще ме обвиниш в липса на възпитание, но аз няма да сторя това, а ще се помъча да си го обясня с тамошната горещина, вследствие на която се

* Марийка Чудомир е наричал понякога галено „Ми".

появяват халюцинации. Ако знаеш колко неверни неща ми приписваш, ще се разкаеш и ще ми поискаш прошка.

Та кой, кажи ми, не е самотен на този свят? Кой с кого се е разбрал и кой е намерил свой другар и приятел в живота? Особено пък „емоционалните" натури, които непрекъснато търсят онова, което въобще го няма. Не е ли твърде несправедливо от твоя страна толкова много да се оплакваш? Не е ли бил животът достатъчно щедър към тебе, за да си присвояваш това право? Не ти ли е дал възможност да вкусиш от сладостите и горчилките му? Помисли си колко много са тия, които само горчилките му са пили?

Не се смятам ни груб, ни невъзпитан. Аз съм само земен човек, чужд на всякакви фантазии и сензации. Човек, който не смята, че животът му е длъжник. Търпя, понасям и. . . не се занасям. Ако имам мъка, тя е, че не можах да се отплатя, както трябва, че не можах да му дам туй, за което се чувствувах способен.

Като оставиш настрана дребните, професионални дрязги, кажи ми кой не те е обичал и кой не те цени. Слава ли нямаш, пари ли, добро ли не си правила. Казваш — самота. Та аз по-малък самотник ли съм от тебе? Разликата е само в това, че знам — такъв ще остана докрай и не търся онова, което не съществува.

Стареем ний, склерозираме, боледуваме, готвим се за незнаен и неизбежен път и оттам е това състояние. Нищо не ни радва, всичко ни дразни и затова все другите са виновни.

Ти доста стоя там. Време е да си дойдеш в планинската си къщичка и да си отдъхнеш. Като се успокоиш, очаквай весел гост — хумурист. Ще дойде той, ще те прегърне, ще сложи глава на рамото ти и ще си поплаче. Не му се сърди, а го приласкай. Нека си поплаче веселият гост, защото той не е плакал на никое рамо. Нека си поплаче, дано му поолекне.

Чудомир

Казанлък
юли 965 г."

Последните си години Мара Пенкова живя в една малка, уютна вила в Златица и там лекуваше тежкия си задух. След една среща с Чудомир тя заминава инцидентно за Варна, без да може да му напише обещаното писмо, а когато се завръща оттам, Чудомир вече не е жив. И върху белия лист Мара Пенкова излива мъката си. Преписах от нея това писмо-изповед през пролетта на 1970 г., когато я посетих в дома ѝ в Златица.

„Последното ми писмо до теб.

За последен път те видях на 10 декември 1967 г. в правителствената болница. Беше четвъртък в два часа следобед. На другия ден заминах за Варна. Не беше добре. Разбрах, че идва краят, но не исках да вярвам в тая жестока мисъл. Говорихме малко. Ти ми направи с очи знак към небето. Нямаше повече какво да ти говоря, за тебе беше ясно. Краят наближава. Долу чакат хора за свиждане, времето беше малко. На сбогуване долепих ръката ти до лицето си, просълзих се и тръгнах. Направих няколко крачки и се обърнах, а ти ми махаше с ръка и в очите ти блестяха сълзи. Край. Помежду ни нямаше нищо, за което да мислиме. Нищо. Освен една проста човешка обич, която ще нося от детството до смъртта си. Нашата проста, човешка обич.

На 26 декември се върнах от Варна и научих ужасната вест. Не. . . Не е възможно! Нима вече те нямаше? Плаках, пак плаках и аз самичка в стаята си пред твоя портрет, погребаха те, валеше дъжд, държаха речи, носеха цветя. . . валеше, валеше. . . , а ти си отиваше завинаги.

Аз бях чуждата — задната улица на твоя живот. Бях свикнала да живея в мечтите си, в мислите си, в самотата си с теб. Ти никога не отсъствуваше от моето ежедневие, било то делнично или празнично. . .

Помниш ли лятото на 1920 г. — Павел баня. Войната беше свършила, пансиона, в който бях като сираче, го закриха и поради една случайност попаднах там у една моя братовчедка. Беше юли, вечерите топли, звездни. Вие по-големите се събирахте вечер на една полянка край селото, която до късно ехтеше от младежки закачки и смях. Ти обикновено лежеше по гръб с ръце зад тила, над очите ти падаше кичур коса, с присвити очи, рядко говореше. Казаха ми, че си художник. Една вечер се престраших и приседнах до теб. Шепнешком те попитах: „Вярно ли е, че сте художник?“ Не помня, какво ми отговори, но тая вечер ние бяхме се сприятелили. Разхождахме се сами в звездните вечери, говорехме си и мене не ме беше страх от теб, както от другите момчета. Изплаших се, когато ме целуна, избягах. На следната вечер те чаках, ти не дойде, беше в града. Липсваше ми. Разбрах, влюбена съм, обичам те, обичах за първи път на моите седемнайсет години. И откъде можех да допусна, че тая проста, детска обич ще остане в сърцето ми за цял живот.“

Не съм изследовател и няма защо да се търси в моя разказ последователността на събитията, които чертаят живота на Чудомир и го оформят като гражданин и човек. А те са много —

родното огнище, Рисувалното училище, средата на напредничавата българска интелигенция в София, сътрудничене в много български вестници и списания като карикатурист, изобличител на царския трон, на буржоазните недъзи, учител в една от най-известните, прогресивни гимназии в България — Казанлъшкото педагогическо училище, редактор на вестник „Искра", директор на музея в Казанлък. Сам Чудомир на много места и по различни поводи разказва за себе си и за факторите, които са подпомогнали неговото развитие като творец — вестник „Дъга", год. III, бр. 117, 1936 г., „Литературни седмици", бр. 18, 1939 г.[41], „Малко биография", „Нещо за себе си", „Спортни години", „На учение в Стара Загора", „Как се случи", „Болестта писателство", „Не е лесна работа да си писател".

През 1918 г. Чудомир е на фронта. В това време като учителка в прогимназията в Казанлък е назначена току-що завършилата Рисувалната академия състудентка на Чудомир Мара Иванова Нонова. Баща ѝ Иван Нонов е дългогодишен учител, завършил Педагогическото училище в Казанлък, а майка ѝ е от рода на известния тревненски майстор-зограф поп Кою. Случайно в разговор със свои приятелки Мара Нонова научава, че Чудомир е убит на фронта. По този повод тя пише писмо на друг техен състудент — художника Мандов, който също е на фронта, като отбелязва в писмото си, че способни хора като Чудомир не трябва да загиват толкова млади. Мандов показва това писмо на Чудомир, след което Чудомир от своя страна пише на Мара Нонова: „Много здраве от възкръсналия Чудомир". Така между Чудомир и Мара Нонова започват по-близки, приятелски отношения.

През есента на 1919 г. Чудомир е назначен за учител по рисуване в Казанлъшкото педагогическо училище, а малко по-късно под крушата в двора на доктор Бучаров Чудомир и Мара Нонова се венчават. Тя е първият човек, който го насърчава в литературната му работа. Мара Чорбаджийска остави и най-хубавия портрет на Чудомир, рисуван от нея с масло.

Но да се върнем отново към спомените на съвременниците му.

Славко Илиев Тонев. Роден 9. IV. 1910 г. в с. Осетеново, Казанлъшко. Разговарях с него на 26. IX. 1978 г.

„Учителствувах в село Осетеново. Беше около 1938—1939 г. По Великден с учениците направихме колети за войниците-запасняци. В колетите слагахме яйца, на които децата подписваха имената си със свещ и после ги боядисваха. Яйцето с името на Коста Марков попаднало у Чудомир, който тогава също бил запасняк. И нали е от неговия край, зарадвал се много.

Един ден в училището в село Осетеново се получи писмо. Каква беше изненадата ни, когато разбрахме, че писмото е от Чудомир. Той благодареше на детето за радостта, която му е доставило. В училището беше истински празник."

Петър Пенев Карагинев. Роден на 22. VIII. 1917 г. в с. Хаджидимитрово, Казанлъшко. Разговарях с него на 25. X. 1978 г.

„Познавахме се с Чудомир от 1935 г. Тогава аз живеех в Казанлък. Един ден отивах към читалище „Искра". Там, в кафенето, играехме карти, аз много обичах тая игра и често се отбивах там. Насреща ми се зададе Чудомир. Той също често се отбиваше в това кафене. Докато се здрависвахме, забелязах, че отдолу се задава бай Еню Енчев, комшия на Чудомир. Той беше особен човек, все намусен, все нещо сърдит. Викам на Чудомир:

— Тоя Еню до обед е сърдит на себе си, а следобед на целия свят. Все намусен. Ако се засмее, ще стане потоп.

Чудомир се усмихна, извади бележник и нещо записа. А аз продължих:

— Еню все се оплаква, че не можел да спи, защото му чирикали птичетата.

Той имаше добре подреден двор с много дървета и особено елхи. А на елхите кацаха много птичета.

По-късно Чудомир написа разказа „Природата, Енчо!" С името на Енчо Енчев си послужи пък и горе-долу него описа. След като излезе разказът, Енчо все закачаше Чудомир, че го е описал, но не се сърдеше. Жената на Енчо Иринка беше много образована и красива. Беше завършила във Франция. Все усмихната беше. Като я срещнех, викаx ѝ:

— Как сме Иринке, природата Енчо, а?

А тя се смее, смее и вика:

— Той, Енчо, уж се сърди на Чудомир, ама не е така. . ."

Стефан Цветков Велтов. Роден на 13. III. 1905 г. в Казанлък. Завършва Педагогическото училище в Казанлък, а след това Свободния университет в София. Работил е като учител. Разговарях с него в дома му в Казанлък в присъствието на жена му Дора Велтова и на моята майка Донка Подскочиева.

„Чудомир ми беше учител по рисуване в гимназията. Беше много скромен, не парадираше с нищо, не ни правеше груби забележки, обичахме го. Помня първата му изложба в Казанлък, изложба на карикатури. Извънредно много я посещаваха, защото в нея той показваше предимно казанлъчани. Хората се познаваха

в рисунките, бързаха да ги купят, поздравяваха го. Помня една карикатура, която ми направи най-силно впечатление. Беше на някакъв капитан. Той имаше много дълга уста, а Чудомир я беше направил още по-дълга и това правеше карикатурата много интересна."

Петко Владев. Разговарях с него през пролетта на 1972 г. в дома му в София. Събирах сведения за дейността му като комсомолец в Казанлъшкото педагогическо училище и в марксическите кръжоци около 1923 г. За Чудомир той разказа следното:

„Бях ученик в Казанлъшкото педагогическо училище, а Чудомир ми беше учител по рисуване. Едно момче, наш другар от марксическите кръжоци, се разболя и нямаше как да направи класната си работа по математика. Аз бях много добър математик и реших да се явя вместо него в класа му и да му направя класната. Никой не ме усети. Съучениците ме прикриха, реших и трите задачи. Но точно това шокирало учителя и работата се разкри. Благодарение на Чудомир, който беше в комисията по разследването на случая и определяне на наказанието ми, всичко се оправи. Той ни спаси от изключване.

А когато през 1923 г. по време на антифашисткото народно въстание към „Енинския фронт" потеглиха много мобилизирани казанлъчани, изпратени в подкрепа на войската и полицията срещу въстаниците, между мобилизираните учители нямаше именно Чудомир. Как беше успял да се измъкне, само той си знаеше, но истината е една, че беше много човечен."

Академик Георги Караславов. Разговаряла съм с него няколко пъти в дома му в Драгалевци през 1973, 1974, 1975 г. Той ми разказваше за Казанлъшкото педагогическо училище, за което събирах сведения. През 1923 г. Георги Караславов е бил ученик в това училище и е взел дейно участие в бойните групи по време на въстанието, бил е активен участник в младежките комунистически инициативи. За Чудомир той разказа следното:

„Казанлъшкото педагогическо училище винаги е било известно като център на напредничавата социалистическа мисъл, най-прославеният педагогически институт за подготовка на начални учители в нашата държава. Тук младежите живееха активен обществен живот, широко се разпространяваха и утвърждаваха социалистическите идеали. Много често ние, учениците комсомолци, имахме неприятности с някой от учителите за политическата си дейност. Един от учителите, който прикриваше дейността на учениците-комсомолци, беше Димитър Чорбаджийски — Чудомир.

Учителският съвет често се събираше на заседания, за да ни наказва. Чудомир или прикриваше дейността ни пред съвета, или пък ни известяваше за някои предстоящи наказания, но винаги намираше начин да ни защити."

* * *

В протокола на учителския съвет при Казанлъшкото педагогическо училище от 21. V. 1932 г. намираме следния текст:

„Изслуша се доклада на Д. Чорбаджийски по екскурзията на учителите по история до Цариград, в който доклад най-подробно и в твърде художествена форма са подредени впечатленията му от това посещение в Турция."

Този протокол се пази в Окръжен държавен архив — Стара Загора.

* * *

Кирил Драгомиров Василев. Роден е на 16. I. 1909 г. в гр. Струмица, Щипски окръг. През 1920 г. неговият баща, учителят Васил Пандев Драгомиров, заедно със семейството си се преселва в Горна Джумая (Благоевград). В Благоевград Кирил Василев се запознава и сближава с Никола Вапцаров. Той ми предаде няколко думи на Вапцаров за Чудомир. Разговорът ни с Кирил Василев се състоя през януари 1975 г. в Павел баня, където той беше на лечение.

„С Вапцаров се познавам от Благоевград. Той учеше във Варна, но си идваше през ваканциите и бяхме в една компания. Когато работеше в книжната фабрика на Балабанов в Кочериново, идваше често у нас. За Чудомир разговаряхме в София по времето, когато стана първата бомбардировка, през Втората световна война. Срещнахме се с Вапцаров около черквата „Ал. Невски". Казах му, че по време на тревогите препрочитам Чудомир, намирам в разказите му душевно успокоение. Тогава Вапцаров ми каза:

— За мене няма по-сочен хуморист от Чудомир.

Запомних добре тези думи."

Някога наричаха парка в Казанлък „Розариума". Казанлъчани се гордееха с него, с прекрасните му рози, с цялата му самобитна хубост. Много колоритна беше алеята с тополите, встрани на която спокойно течаха блестящите води на двете вадички, потънали в зеленина. Когато Чудомир минаваше през Розариума с припряната си походка, той пресичаше алеята на тополите, зао-

бикаляше край паметника на загиналите във войните и излизаше през страничния вход или се отбиваше в мозаичното ателие.

Това ателие към Благоустройствени строежи бе създадено през 1960 г. с цел тук да се изработва декоративно-мозаичната украса на града. В същност ателието представляваше малка стая и навес към нея в края на Розариума. Любителите на изкуството в Казанлък често идваха тук в стаичката, която отдавна бе се превърнала в оригинален творчески кът от двама майстори на приложното изкуство Веселин Димитров и Богдан Пенков.

Между много скулптурни фигури и декоративни вази в десния ъгъл и днес още стои малък битов кът, където е приятно да се седне за отмора и кратък приятелски разговор. От стената в уголемен размер усмихнато гледат трима „нашенци" на Чудомир и създават още по-любопитен интериор.

Ето какво разказва Веселин Димитров.

„Този стенопис има своята история. Чудомир често идваше тук в ателието. Веднаж дойдоха заедно с аптекаря Даню, с него те бяха приятели. Даню имаше рожден ден и Чудомир му подари една от своите картини. След няколко дни аз я взех от Даню и я пренесувах в увеличен размер на стената.

Когато идваше тук, Чудомир ни съветваше за декоративната украса. Весел, закачлив, той обичаше да седне на миндера в битовия кът и да ни разкаже анекдот или да ни даде съвет.

— Трябва да работите — казваше той, — упорито да работите, да търсите нови, изискани форми. От голямо значение е материалът — спомнете си мраморните чешми, възпети още във фолклора, римски и тракийски вази, фонтани. . . Декоративната украса в Европа е на много голяма висота, има какво да учим още, като не забравяме нашата, българска традиция в изкуството.

Познавам Чудомир още от дете чрез творчеството му. Родителите ми бяха учители в с. Бинкос, Сливенско. Баща ми получаваше вестник „Зора", където Чудомир печаташе своите фейлетони. Веднаж у дома се бяха събрали много гости. Стана дума за Чудомир. Баща ми взе един от последните му разкази във вестника и го прочете пред всички. После сподели, че познава лично писателя, защото е завършил Педагогическото училище в Казанлък и Чудомир му бил учител по рисуване.

Това бяха първите ми впечатления от него. Един есенен ден на 1965 г. Чудомир пак се отби в ателието. Аз работех от глина бюст на Големанов по поръчка на театралния състав в с. Шейново. Чудомир огледа работата ми, даде ми някой съвет — да предам по-весел вид на фигурата, да изгладя някои форми. После

извади едно шише с резняк и седнахме за малко в битовия кът. Тогава аз го скицирах. Ето тази скица отсреща на стената, в която съм отразил един миг от живота на Чудомир.

Чудомир твори, пътува и непрекъснато пише, рисува, но винаги намира време да се върне в родното си село, онази Турия, без която той би изгубил атмосферата си, би се задушил. И там сред своите „нашенци" той истински разгръща себе си, пълни душата си с обаянието на турийската природа, черпи от източника на народната мъдрост и всеки път се преражда по-жизнен и по-емоционално богат.

* * *

През 1968 г. Дойчин Кирьов, тогава пълномощник на СНС — с. Турия, ми даде своя дневник за Чудомир.

— Чети, пиши и публикувай, стига да можеш — каза ми той. — Чудомир заслужава. Поне ти направи нещо.

Дойчин Кирьов е роден на 20. II. 1924 г. в с. Турия

Публикувам някои извадки от дневника му.

22 април 1964 г.

По обед чух, че някой пита: „Тук ли е кметът?" Излязох и посрещнах Чудомир на вратнята. „Честит ти гост — каза той и се усмихна. — Дойдох у Христови (Христо Русев), но те на работа. Сестрата, къде стара и болна, къде пък и падала, та нищо не може да прави. Не зная и ключа". „Хайде да обядваме" — поканвам го аз. „Аз си нося храна, ами докато съм тука, дано ми дават от фурната по един хляб барем. Дойдох, макар и със закъснение, то четения, сказки, лекции, изморих се. Дойдох да си почина. Малко се откъснах от село. Интересува ме най-много текезесето, защото не върви" — говори той.

— Ще огледаш по-отблизо и ще разпиташ.

— Ще се видим пак, ще дойда горе в съвета. Сега да си вървя — и тръгна. — Да ми се ококорят малко очите, да погледам Джалъзка си дойдох. Повреди ме се нещо зрението. Едното ми око е с перде, началото на перде. Пред другото — облаци — смее се той и си тръгва.

Следобед към три часа на същия ден Чудомир преминава нагоре към Мариновата бозаджийница с бавна, но бодра походка, немного пълен, среден на ръст, с бели коси под черното таке, със сиво-кафяво сако и също такъв панталон, червеникави обувки и ръце отзад на кръста. Загледа се в калайджиевата вратня, в

некролозите, налепени там, и тъкмо да му се обадя, влезе шофьорът с Д. Милев и заминахме с колата на текезесето за Равнака. Завърнахме се късно. Осведомих се, че след като разговарял с нашенци пред дюкяна, гостувал у П. П. Кацаров и се е прибрал.

23 април 1964 г. Чудомир бе в читалнята (Стаматовия дюкян). Разглеждаше списания. Имаше и други хора — Митко Ройлев, Тотю Дечев, дядо Къню Кефалов и по едно време дядо Богдан Славов със своята патерица.

Чудомир уведоми, че добре се е настанил, че си е осигурил мляко от Иван Бонин и яйца от Христови (където се прибира) и да смятаме, че го няма, за да не се грижим за него. Рисувал е сутринта Поповата къща. За плана (проекта) за читалищен дом говори да не затънем в борчове, а нещо по-скромно да построим, дори типово. Уведомих го, че е идвал архитект Драганов от София. Той е възхитен от селото и счита, че е необходим специален проект за читалище, който да се съчетае с къща-музей „Чудомир". Чудомир изказа желание да съдействува за читалището. Когато аз отида в София, да го уведомя, за да отидем заедно до Върховния читалищен съвет.

Чудомир обича да си спомня за детството. Разказва как е извадил от реката малката Нанка Минева. Как е паднал от Поповия мост и са го извадили чак срещу дядовия Стойков дюкян.[42] Как в Тунджа е паднал от колата със сено и го е извадил чичо ми Г. Кирьов, тогава аргатин у тях.[43] Как тъкмо се мъчил да си открадне бонбони от големите буркани в дюкяна им и не можел да ги достигне, баща му го хванал отзад и го повдигнал, като рекъл: „Вземи, сине". Чудомир се разплакал, защото така по-силно бил ударен, отколкото да го бият. Баща му го гледал как премервал все по-тежко и викал: „Няма да стане бакалин от тебе." На него той разчитал, като бил момче след толкова момичета. Чудомир на кон е порасъл. Когато баща му отивал в града, слагал Митко отпреде си на коня. Щом отивал с каруца, Митко бил качен не в каруцата, а на коня. На коня можел да стои и прав, като конят върви (потвърждава и Къню Кефалов). В двора имало гюл. Веднаж, както разкарвал коня из двора, конят внезапно спрял, а Митко отхвръкнал в третия ред гюл. Друг път карал силно коня покрай Савкови, когато отпреде му се изпречили деца. Помислил, че ги и смачкал, но конят ги прескочил.

Чудомир говори за усета на нашите хора към музиката, към звънците. Когато турийци купували от пазара звънци, хващали ги по един в двете ръце и слушали дали „се гласят". Момите и жените по звънците познавали кой козар си иде и приготвяли мен-

четата, за да доят. А всеки овчар — с кавал. И гъдулки имало много. Препоръчва да запазим някоя гъдулка за музея и звънци.

— Четох, че работиш върху разкази „Мама“? — запитах.

— Да. Готови са. Отдавна искат да ги издадат в книга, но аз не бързам. Сега, макар и да не можем, знаем как да пишем произведенията си. Поостарях, но работя още. Ще живея още две-три години. . .

— Бодър си, ще живееш дълго.

— Възможно е. Работя, затова се чувствувам здрав. Който се отпусне, грохва. (И той прави много смешна физиономия на отпускане, като зажумява. Разсмива ни добре.)

Подхващаме пак разговор за творчеството му.

— Навсякъде съм подчертавал, че Чудомировите съчинения се търсят, а малко издават — казвам аз. — В София, в Стара Загора, в Кюстендил, в Казанлък и другаде съм ги търсил и не мога да ги намеря, за да подаря на някой приятел.

— Трето качество цигари най-много се търсят — смее се Чудомир. — Има много писатели, та и техните книги трябва да се издават. В Съветския съюз книгата ми излезе в петдесет хиляди бройки и веднага се развзе. Даже аз не можах да си купя. В Америка проявяват голям интерес. Викат ме да отида на гости. Българите в Италия пък ги издали на български. В Унгария един легационен работник, който е бил в София, ги превежда и също издава. Една артистка рецитираше мои разкази в Унгария. Нищо не разбрах. Но тоя същият другар (легационният работник), който бе зад мене на представлението, ми вика сред многото ръкопляскания да отида да благодаря на артистката и да я целуна, иначе щял съм да я обидя. Аз се опъвам, но той настоява. Артистката се казваше Марта Толнай. Нямаше какво да направя и отидох, благодарих ѝ и я целунах. А тя една хубава булка. . . Но хубав град е Будапеща. Дунавът го дели на две. Ако имам възможност, пак ще отида.

— По-хубав ли е от Берлин?

— Да. Будапеща, Прага са много хубави градове. В турийската песен, в която се казва: „Биха турци, биха гърци да разбият Будинграда“, се говори за Будапеща.

— В Цариград ходил ли си?

— Ходил съм отдавна — отговаря той. — Къде ли не съм ходил. — Из Франция, из Съветския съюз, Германия, Италия, Унгария. Каня се в Букурещ да отида, той е най-близко, пък не съм ходил. Виждал съм го само от самолета.

— А германското издание на съчиненията ти е илюстрирано с герои като германци — казвам.

— Да. Когато бях там, направих им тая бележка и те се извиняват, че не знаели, че съм рисувал, та да ги направя, каквито са. Такава висока шапка в Казанлък има само една — им говоря — в театъра. В Будапеща разправям на една келнерка по френски, по руски да ми даде мляко. Тя не разбира. Взех, че нарисувах една крава как я доят в чаша. Келнерката взе рисунката, смяха се там, донесоха ми мляко. Разбрахме се. С рисунки съм си служил и във Франция. Мои разкази преведе и един турски писател и ги издават. Едни китайци идваха у дома, черпих ги с ракия, кисели мезета — туршии. Записваха си как съм ги приготвил. След това с писмо на руски ми изпратиха две китайски хумористични списания. Не им разбирам нищо. Като ме питат приятели какво правя, отговарям им „чета китайски".

След това разговорът премина на друга тема.

— Родовете ни по майчина линия — продължи Чудомир — са от Зелено дърво, Габровско, а по бащина сме от Тревненско. Глухаревци са от Калофер. Вие Кирьовци сте от Шипка. Ние с Хаджиивановци (Дошковци) сме нещо близки, тъй като, където имаме ниви, имат и те. Аз бях по градове и навън, но бате (Георги Чорбаджийски) бе учител в село. „Защо — викам — поне ти не проучи селото?" Имаше стари хора, които можеха да разкажат. Дори баба Гергевица не знаем откъде е. Едва се е отбелязало, че дядо ми бил учител и са учили в корията. Учениците, като видели катеричка, си отвличали вниманието.

— Искат сведение за рудите в землището — осведомявам го аз.

— Извадил съм всичко, което се отнася за тук, писано от Бончев, който рано е изследвал почвите. Но внимание заслужава и талкът по Страдиновото. Веднаж, като ме води Димитър по Мустачиски дол, видях как козите ближеха пръстта. Това бе солена почва.

— Знам я — отговарям. — Има и на Вървищата такава.

— С Кацаров говорихме да се направи история на селото. Материали има много събрани. Трябва само за кооперативното движение да се допълни. Най-добре е Хр. Тамашов да вземе участие, но е болен, с един бъбрек и от него камъни вадят. Някой ден в Казанлък ще говоря с Тамашов — уведомява Чудомир и вече се кани да тръгне към дома на сестра си.

В това време Чудомир изпуши две цигари. Беше по риза и гологлав с дълга бяла коса. През останалите три-четири дни той разгледа читалнята, библиотеката, музейната сбирка и даде указание за подреждане и попълване. Ходи и по Бялото цвете.

В денеля на 26 април 1964 г. той има среща в училище с пионерите, където им говори за своето детство и отчасти за творчест-

вото. Прочете им разказа си „Първи урок“. Децата му подариха букет и снимка на моста Скока.

На 27 април, след като даде още някои съвети и обеща, че скоро пак ще дойде, Чудомир си замина след обед с рейса.

7 юли 1964 г. — Към 11,30 часа премина москвичът на съвета. По стълбата се изкачи някой. Влезе Чудомир. Попита за материалите за историята на селото. Предадох му двете папки — едната с материали за младежкото движение, втората за историята на партията. Той взе първата, по която ще работи засега. Поясни, че трудът ще бъде около 40 печатни листа, като всеки период ще заеме място съразмерно другите. „Не — казва — да излезе с тяло с нормална глава и крака, а с голямо шкембе.“ При това стилът ще бъде негов. Произведението ще бъде наречено „Материали по историята на село Турия“, а не история, тъй като проучването ще продължи. Дадох му да провери някои писма, между които от Пловдивския музей, в които се посочват някои източници за историята на селото ни.

— Аз съм им ги казвал — обяснява той, но все пак си взема бележка за произведенията и авторите.

— Пък ние мислим, че сме открили Америка — допълвам аз.

Между това изпуши три люти цигари, чийто дим едва не ме задуши. Сега той беше облечен лятно — с бял панталон, светла нова риза и бяла лятна шапка. Очила слага при четене. Енергичен, духовит, както винаги.

Говори, че ползува дневника на своя брат Георги Хр. Чорбаджийски,[44] който е воден от времето на постъпването на последния в семинарията и в който има и сведения по създаването на спестовното дружество „Средна гора“, и ценни сведения по просветното дело, читалището, първите театрални представления в Турия и мн. други. За напечатването на материалите по историята на селото Чудомир е на мнение да се напишат те на пишеща машина, като се даде един екземпляр на него, един в Павел баня, един да остане в Турия и един да се даде в окръга.

29 март 1965 г. Юбилеят седемдесет и пет години.

В определения за тържеството ден турийци рано започнаха да се събират по „хорото“. Дойдоха и гости от други села, ръководители от общината. Около 15 часа откъм долния край на селото се зададоха няколко леки коли. Те спряха на площада, вратата на едната се отвори и оттам бързо излезе Чудомир — весел, подвижен, неспокоен. Пъстра, разнородна група от хора го заобиколи. Нашенци го здрависваха дружелюбно, разменяха си закачки.

Тръгнах към него. Посрещнах го с „добре дошъл“. Той ми подаде пакет книги.

— Вземи, за читалището ги нося, но ги опишете, че иначе лесно се губят.

Тръгнахме към канцеларията на съвета, където обсъдихме още веднаж реда на тържеството. Беседвахме и по някои от вълнуващите селото въпроси — асфалтирането на пътя между Павел баня и Турия, построяване на читалище в селото. . .

Отново излязохме, отново хората заобиколиха Чудомир. Сред турийци той винаги се чувствуваше добре, отпускаше се, развеселяваше се. Салонът в старата читалищна сграда вече беше препълнен. Украсата бе скромна — пъстра покривка, саксия с цветя. Открих тържеството. За Чудомир разказа неговият другар, културен деятел от читалище „Искра“ в гр. Казанлък — Буко Давидов. Чудомир слушаше явно развълнуван. От името на турийци с много топли думи го поздрави Петко П. Кацаров, като му подари бръснача на дядо Цанко (Чудомиров герой) и едно бяло агне. Чудомир сияеше от радост, после предостави агнето на децата от детската градина. Събранието аплодира възторжено. Поднесоха му цветя пионери, комсомолци. . . И той обаятелен, мил, застана пред микрофона:

— Село, село, мило родно село. . .

Всички затаиха дъх. Та нали тук се родиха, израснаха и тръгнаха по света Лъжлив Съби, Нено Сенегалеца, Дечо Пора, Дянко Фурнаджията, Чолпанката, Пена Куцучкина и самият Чудомир!

— Ще помагам с всичко, с което мога, за построяване на читалищен дом в селото — каза той. — И вие, ако си дадете повечко зор, ще стане. . . — и се усмихва.

Чудомир обичаше страстно турийските песни, като че ли някаква тъга, сладостна и дълбока, го обхващаше, щом чуеше някоя от тях. Битовата група изпя няколко тукашни песни. И Чудомир пожела да си направи снимка сред жените песнопойки. Веселият и мъдър писател, художник и общественик, заслужил деятел на изкуството Чудомир сред нашенки.

В чест на юбиляря бе уредена другарска среща в същия онзи дюкян, в който неговият баща дядо Хаджия е продавал стоката си. Сервирахме му и неговото любимо ядене — боб с лютива чушка, варен в гърне.

Чудомир весел и жизнен с въодушевление в последната четвъртина на своя век.

25 април 1965 г. Великден. — Много нашенци, живеещи в Казанлък и другаде, си дойдоха за Великден в село. Праз-

никът все още се тачи. Хората си приготвиха козунаци, корабета, боядисаха яйца, наготвиха агнешко. Между гостите беше и Чудомир. Той отседна пак у сестра си Дона Русева Стайкова. Още в събота вечерта се срещна с хората, разговаря. На другия ден се видяхме преди обед. Той беше в компания с временно назначения поп Катраджиев, който му разказваше интересна история за поп, надхитрил владиката.

Срещнах се с Чудомир пак вечерта към 19 часа в пивницата. Той веднага се отдели от компанията си — Стефан Кефалов, свещеника, и ми поиска някои данни за бъдещия читалищен дом. Предложих да отидем да поговорим у дома. В къщи бяхме само двамата. Обясних му замисления проект за читалищен дом, само със сто и петдесет места, читалня, библиотека и зали за картинна галерия и музейна сбирка. Всичко това ще струва около 75 хиляди лева, от които ние имаме само 12. Обясних, че имаме и стотина кубика камъни и четири тополи нарязани. Чудомир схвана бързо, че работата е извънредно трудна и че толкова пари не ще се съберат тази година. Той предполага, че ще ни помогнат от Върховния читалищен съвет и от Окръжния съвет. „Пък и къщата си да продам — каза той, — парите пак няма да ви стигнат. Аз също ще ви помогна парично за построяване на читалището с мои лични средства, колкото мога, освен обещаната помощ от мен на библиотеката за обзавеждането ѝ.

19 февруари 1966 г. — Чудомир в Турия като кандидат за народен представител.

Той беше обиколил околните села, където проведе срещи с избирателите, говори им, прие техните поръчения, после заболя от грип и Петко М. Кацаров ми писа, че ще закъснее с идването си в село. Партийният секретар в общината др. Стоян Енчев ми съобщи, че Чудомир се изказал, че може да остане само кандидат, т. е. да загине от грипа. Но Чудомир носи яка душа и на 19 февруари 1966 година — събота, пристигна в село заедно със своя племенник Петко Минев Кацаров, досегашен наш окръжен съветник. Вероятно бяха дошли с рейса, тъй като ние тъкмо бяхме прекратили работата по поставянето на панелите на моста до селкоопа с крана и бяхме дали обяд на бригадата монтажници, шофьори и други в пивницата. През вратата погледнах навън и видях Чудомир да се разхожда по моста. Излязох, извиках другите. Заобиколихме го, пожелаха да си направят обща снимка с Чудомир. Наредихме се по новия циментов мост и Райчо Казанджиев, направи снимка с апаратчето на Тотю Дечев. Чудомир се поопъна - като каза:

— Запричах вече на филмова звезда. Само снимки ми правят.

Попитах го вярно ли е, че се е карал с другарите от телевизията.

— Карах им се — каза Чудомир, — защото непрекъснато вървят след мене с апаратите.

После ме уведоми, че е дошъл да проведе среща с избирателите.

— В другите села салоните бяха пълни — каза Чудомир. — Нашенци дали ще се съберат или ще стане „той наш Васил. . ."

С това искаше да каже, че когато го считат за наш, възможно е да не посетят събранието. Преди това разсилният Нено Русев, който правеше разгласите с барабана, беше пресипнал и не можеше да говори. Остана само съобщението на общинската радиоуредба в Павел баня и по пътя на личните контакти. Наред с това карнавалът беше в своя разгар. Населението се трупаше около „старците" (кукерите). Въпреки това успяхме да напълним читалищния салон и Чудомир започна да говори. Кратко, съдържателно слово а не реч, от което нашенци останаха много доволни. Въпреки че е над 75 години, той е приел да бъде кандидат за народен представител.

— Името ми не е писано в списъците на никоя партия, но не мога да откажа на такава партия, която направи толкова много за своя народ — каза Чудомир.

После изреди някои от многобройните ни успехи. Накрая изказа увереност в бъдещето на Турия и посочи мероприятия, които биха разхубавили селото с оглед то да стане туристически обект. В заключение каза, че с ум и труд се каца на луната.

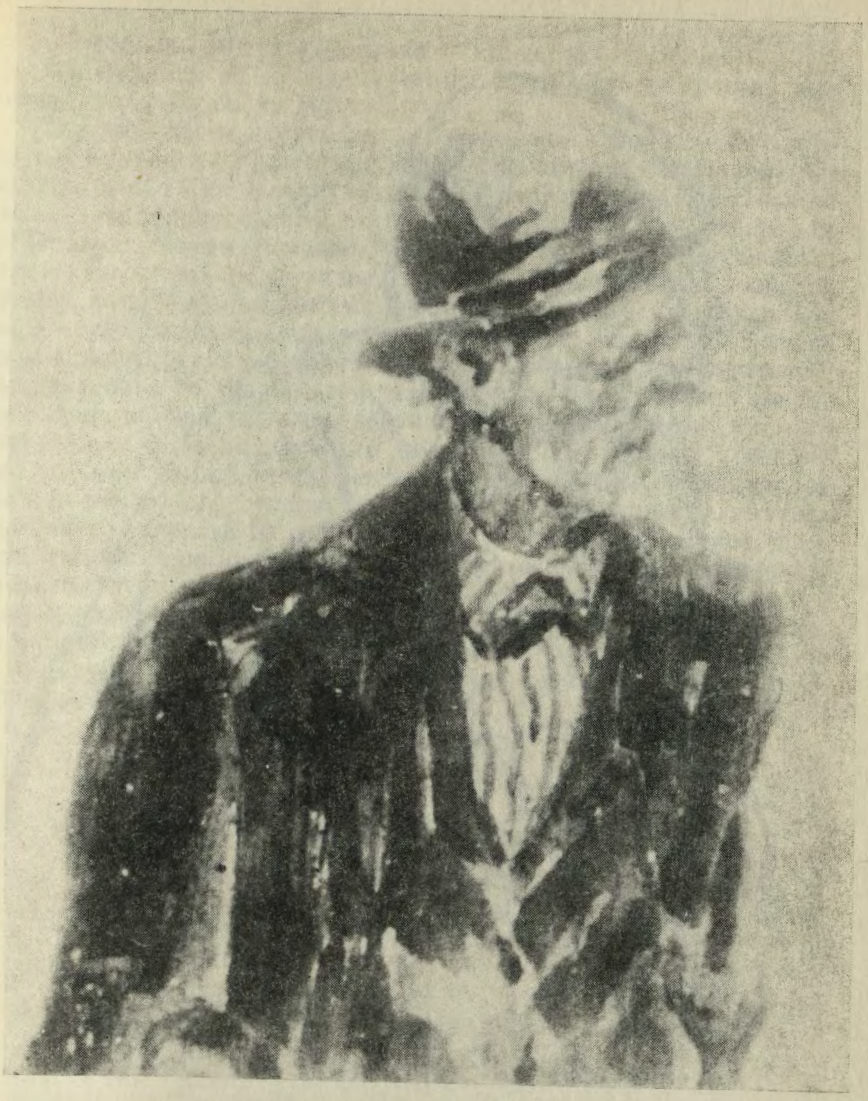
На сутринта в неделя го видях да излиза от Мариновата бозаджийница. Помолих го да дойде с мене до училището, за да види отговорите на анкетата, която проведохме — „Какво знаете за Турия". Чудомир каза, че това е губене на време, че няма какво да кажат в една анкета младите хора. По-разумно би било да се изпрати човек в София в Народната библиотека в Турколожкия отдел, където могат да се проучват материали във връзка с историята на селото ни. Но трябвало да се плаща. Чудомир каза, че е съгласен той да плаща, само да се намери човек, който да свърши тая работа. Чудомир се обяви и против издаването на нашия малък циклостилен вестник „Турийски глас".[45]

— За какво ви служи? Чете ли се? — попита той.

Обясних му, че турийци го четат много и че за първи април ще направим хумористичен брой и го молим да ни даде нещо свое.

— Щом аз го правя, трябва да не е какво да е. — В този смисъл и неопределено дали ще даде материал отговори Чудомир.

После отиде на обед у сестра си.

Минчо Калайджията, рисунка от Чудомир

Стрея, рисунка от Чудомир

— Той ни съсече с критика — казах на Кацаров.

— Чудомир не се занимава с дребни работи — отвърна Кацаров. — Дребните са за нас.

А в това време карнавалът в Турия беше в разгара си. Хлопките и звънците на „старците“ се чуваха отдолу. Скоро пристигнаха по „Баба Яна“ и започнаха да играят. Чудомир отново излезе на мегдана, здрависваше се с нашенци, те му приказваха, той се усмихваше отвреме-навреме. С поизносен тъмнокафяв балтон, с таке върху бялата си глава, едър, той отдалеч се забелязваше. Отново отидохме при него аз и Кацаров и заедно се изкачихме на високия Дядохаджиев двор към ливадата, откъдето най-добре се виждаше специално направеният за къпане вир. И там нашенци непрекъснато го здрависваха, заговорваха. Той сърдечно им отвръщаше, питаше за някои, които не познаваше. На няколко пъти по брега се катереха „циганите“ (част от карнавалджиите), обграждаха пристигналите отвън нашенци или гости, които от своя страна даваха пари на „султанката“. Дойдоха и при Чудомира, скачаха край него, вдигаха го на ръце, викаха. Той също им даде пари, въпреки че вчера им беше дал 15 лв. при гостуването на карнавалния колектив в Казанлък. Той се смее доволен. Участниците в карнавала цапат из реката, играят по площада, мятат халвата, а Чудомир се смее, смее. . . Не дочака обаче финала — къпането в реката, понеже москвичът на съвета пристигна на площада. Сбогува се и си замина с Кацаров.

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

ЧИЧО ЧУД

Зная добре, че при нашите нескончаеми литературни дискусии ти винаги имаше право, като казваше, че младите бързат. Но какво да се прави? Младостта е нетърпелива. Да знаеш само как би искала тя да бъдеш малко по-благосклонен към творческите й амбиции. Какво от това, че младостта няма опит? Тя има дързост, има вяра, има чувство. . .

Бях от ония обикновени момиченца, които в пълна противоположност на изисканите си майки никак не се интересуват от бялата батистена панделка и черните лачени сандалки. Предпочитах да узная кой е боядисал жабките със зелена боя, защо мокрите камъчета блестят, а чемширите в Дядохаджиевия двор са по-високи от черния котарак. Обичах да оставам сама и да се заглеждам във всяка дреболия, да бера цветя и с часове да се заплесвам по жълто-оранжевите, наведени като звънчета камбанки на пищно разцъфналите „ходжи“ около герана на старата къща на дядо Хаджия.

За годините си бях необикновено сантиментална, обичах да се уединявам и моето детство летеше само между сопотските килими и кадифени възглавници на градската ни къща в Казанлък, между огромната орехова библиотека, чиито книги скрито и ненаситно четях, и богатата природна хубост на дядовия дом в село Павел баня. Обичах, когато в съботния ден всички вземаха мотиките и голямата кошница с храна и отивахме в Турия на лозето в местността „Чавушка“.

Потънала в къпинаци и жълтеникави корени, пътеката се виеше неспокойно нагоре, люшваше ме в аромата на листа и билки и правеше действителността за мен един любим, приказен свят. Отсреща под боровете на „Бялото цвете“ Турия мълчаливо дремеше. На високия десен бряг на реката се виждаше отдалече къщата на дядо Хаджия, заобиколена със зеленина. Хаджията отдавна беше напуснал този свят, но баба Хаджийка беше жива. Помня смълчаната съсухрена старица, свита като кълбо на сундурмата

пред старата къща. Всички говореха за нея с благоговение и в моето детско въображение тя беше жива икона. Страхувах се и я почитах, гледах никой да не ме забележи, скривах се зад високите чемшири и дълго наблюдавах набръчканото ѝ, съсухрено за годините лице и дребничката ѝ, стопена от времето, облечена цялата в черно фигура.

Често в неделните дни разпръснатата голяма челяд на дядо Хаджия се събираше в просторната, потънала в зеленина ливада в двора, която се оживяваше от гласове и смях. Леля Велика, сестрата на Чудомир, която единствена от рода със семейството си живееше в новата къща на Дядохаджиевия двор, умееше да посреща гости. Когато чичо Чудомир беше сред нас, тогава беше най-весело. Той ме галеше, разсмиваше ме, правеше с мене „здрасти", като бързо отдръпваше ръката си, която аз не можех да уловя. Майка ми напразно се стараеше да ми внуши, че чичо Чудомир е голям писател и общественик и че трябва да се държа с него по-сериозно, като голямо момиче. Напротив. В моя детски свят чичо Чудомир беше един добър вълшебник.

Щом голямата челяд се събереше под крушовите и ореховите дървета, в двора бързо се нареждаха дълги шарени месали, а върху тях паници с мляко, пържени яйца, пенерлия, руп. . .

Приятно жужаха пчелите в ухаещите мораволилави кандилки, в нежния босилек, в мъхестия оранжев шибой и по пембяното мушкато.

Една епоха бе отминала. Но патриархалното семейство на дядо Хаджия все още живееше с домашния уют на родното огнище. Всички тия хора, пръснати на около тридесет километра един от друг, толкова различни и все пак от една кръв, търсеха срещи именно за да почувствуват кръвта си, да проверят себе си и усетят топлината на оная пепел на старото огнище, която ни връща към мъдростта на началото.

Отдавна бях пораснала и приказният вълшебник от детството ми, чичо Чудомир, сега беше станал за мене втори баща. Той се интересуваше от успеха ми в училище, от интелектуалното ми развитие, отрупваше ме с книги за прочит, съветваше ме.

През 1945—1947 година моето семейство живееше в Стара Загора. В Казанлък се връщах само през ваканциите. Бях ученичка в прогимназията в Стара Загора във втори клас. Учителка по литература ни беше др. Атанасова. Помня, че веднаж тя ни даде домашна за Георги Димитров със свобода на изложението — всеки да напише каквото иска и знае за Г. Димитров, за неговия живот, чувствата си към вожда на републиката. Написах домашната си като стихотворение, преписах я на пишеща машина и един екзем-

пляр от това стихотворение, без да ме знае никой, изпратих до Георги Димитров в София. След няколко дни чрез дирекцията на училището получих отговор.

Още първия ден на ваканцията побързах да намеря чичо Чудомир и да му покажа писмото.

— Виждаш ли какъв човек е Георги Димитров и хората около него — каза чичо. — Просто невероятно е кога намират време за всичко. Между толкова сериозни правителствени задачи ето че отговарят и на тебе. Внимателни, акуратни хора, това е. Е, хайде, хайде — засмя се чичо Чудомир. — Дано се прочуеш, че и ние покрай тебе. . .

По-късно като ученичка в гимназията в Казанлък правех стотици опити да получа червено кокиче, като опрашвах кокичета с прашец, събиран от лалета. Привличаше ме биологията, мечтаех да следвам агрономство и всичко споделях с Чудомир. В библиотеката си до днес пазя много книги по тези въпроси, които Чудомир ми купуваше. Той се смееше на неуспешните ми опити да получа червено кокиче, но всяка новоизлязла книга по въпросите на биологията ми купуваше и подаряваше. Странно, че ми купуваше и много приказки. Казваше, че те развивали мисленето и фантазията и макар че съм ученичка в гимназията, имам нужда да чета приказки, защото все още не съм достатъчно порасла.

Често ми носеше букети от полски цветя. Рано сутрин Чудомир обичаше да се разхожда из близките местности на Казанлък — по Тюлбето, към Татарската могила, по Тунджалъка. Береше пъстри букети от мак, синчец, бял равнец, детелина, жълтурче, риган, здравец и бодър, усмихнат, доволен от разходките, често се отбиваше у нас:

— Вземи една шарена китка. Гледай каква хубост.

Веднаж се опитах да разделя букета, който ми донесе чичо, в няколко вази, като сортирам цветята — червени, бели, сини.

— Ако мислиш да развалиш букетите, няма вече да ти нося — ядоса се Чудомир. — Много си се изтънчила. . . Едно време в село правеха само шарени букети, народът има усет към хубавото. . .

Спомням си, проектирахме с него една екскурзия до Турия. Ще отидем до Павел баня с кола, а оттам през Гьозтепе до Турия пеш — каза Чудомир.

Беше краят на лятото, 1966 г.

Облечен в спортния си бежов костюм, Чудомир изглеждаше чудесно, в отлично настроение и странно подмладен. Бялата коса пак се спускаше неспокойно встрани, на тънките присмехулно присвити устни пак потреперваше неговата привична насмешлива усмивка, но очите му блестяха по-силно, по-топло.

Колата бързо се отлепи от асфалтовата площадка и устремено се понесе напред. Броеницата на последните къщи се изниза бързо и незабелязано се смени с есенно жълтия пейзаж на полето.

— Това е Сахране — каза Чудомир, след като колата бързо профуча край село Копринка. — Сахране произлиза от турските думи „сър" и „хан" — продължи той. — „Сър" — жълто, а „хане" — ханче. Жълто ханче.

„Проявява се историкът Чудомир — мислех си. — Познава цялата околност и историята ѝ в подробности. Знае произхода на всички стари казанлъшки и турийски родове. Никой не може да напише историята на Казанлъшкия край по-вярно от него."

— Нали знаеш, че Сахране се дели на две — горно и долно — продължи Чудомир. — В миналото селяните от двете села са се карали много помежду си, защото земята на едните била по-плодородна. Затова долносахраненци викат с присмех на горносахраненци — Горно терсене.

Последва общ смях в колата.

— Абе ти, защо толкова настояваше за тази екскурзия? — обърна се към мен Чудомир.

Изненадах се от обрата.

— Ами, защото обичам да те слушам. Всеки разговор с теб ми разкрива нещо ново. Когато съм с теб, възприемам света по-богат. Ставам по-критична към себе си и околните, бих казала — по-умна. . .

— Слушай, момиченцето ми — прекъсна ме той. — В нашия род всеки трети човек се е опитвал да стане писател. Не е зле да знаеш това. — И се засмя. — А ти защо се замисли?

— Мисля си, защо непрекъснато се подиграваш с младите приятели на литературата, като че ли ти не си бил млад.

— Знаеш ли каква си драка? Как бих могъл да се подигравам. Искам само да ги предпазя от ранна маниащина. Младите творци сега са малко хаирсъзи. Понякога пишат само за пари. А това не бива да става с истинския творец. И като се разбързали, всички искат да издават книги. . . Младото поколение литератори сега ще превзема света не с отлични произведения, а с много книги. Пази боже! В същност някои хора точно така си чупят главите, с бързане. Е, хайде, не се сърди. Всичко, което казвам сега, е все пак условно. И между младите има добри творци. Важното е да не се бърза много. А ти слушай и израствай. . . Виждаш ли тези праскови градини? — и кимна с глава към лявата половина на шосето.

Многобройни нискостеблени дървета протягаха островърхите си листенца. Някъде образуваха своеобразни къдрави сводове.

Другаде необезпокоявано се протягаха нагоре и флиртуваха с оскъдните слънчеви лъчи.

— Много обичам да минавам оттук — каза Чудомир. — Струва ми се, че се движа всред овощна градина. Нали съм селско чедо. Знаеш ли, на това място е имало старо тракийско селище.

— Наистина ли? — казах — и си мислех възможно ли е да се разграничи до каква степен неговото „аз“ се владее от писателя, до каква степен от художника или историка.

— Почти навсякъде, където има течаща вода, намираме останки от тракийски селища.

Бяхме стигнали разклона до село Павел баня и железопътната спирка. Колата премина покрай голяма каменна чешма, застанала властно всред многобройните стръкове алено мушкато. Шофьорът изви вляво и пътят отново се изпъна далеч пред нас.

— Наближаваме Тунджа — обади се Чудомир.

Не бях забелязала още реката, но той сигурно си представяше вече извивките ѝ с бляскаво набразденатa повърхност по лъкатушенето на високите дървета, които очертаваха пътя ѝ в далечината. . .

— Ех, Тунджа, Тунджа. . .— пропя Чудомир и в ъгъла на очите му бръчиците се очертаха по-силно. — Два пъти съм се давил — засмя се той. — Веднаж в Тунджа, веднаж в Турийската река. И как няма да се давиш. От сутрин до вечер сме киснали из реката. Като скакалци подскачахме по камънаците. И докато не посинеем съвсем, не излизахме. Единия път ме извади учителят Никола Унджиев. Де да е знаел, че вади такава ценна монета. . .

С наближаването на Турия настроението на Чудомир се повишаваше. Спомняше си за детството. Разказваше живо и увлекателно за белия кон, върху който непрекъснато стоял, за игрите по мегдана, за даскал Георги — брат му, който бил много строг. Слушах и не смеех да го попитам нищо. Това би развалило очарованието.

В края на Павел баня слязохме от колата. Неголяма равна поляна граничеше с малка височина, обрасла с бор.

— Ето го Гьозтепе — не се стърпя Чудомир и обгърна с поглед отсрещния хълм. Тук все още е павелбански район и наименованията са турски — И той занарежда: „Армантаралан“, „Дикбалабан“, „Дувандере“, „Гьозтепе“.

— Ех — смеех се, — как не си ги забравил?

— И таз добра. Забравя ли се онова, което е запомнено през детството.

Тръгнахме по стария път.

— По-далеч от цивилизацията — каза Чудомир. — Знаеш ли, напоследък понякога не ми се ходи в село. Отивам един ден през лятото, слънцето пече, жетва, няма жив човек наоколо. Гол да тръгнеш, няма кой да те види. Че като бръмнали ония говорители. На всеки дирек и говорител. Дивашки лагер. Затова не ми се ходи понякога. Помня моето село, потънало в тишината на златната мараня, виждам нивиците с приведени класове и мама, задянала едно дете в цедилката, хванала другите голищарчета за ръце и бърза. . . Все бързаше за някъде.

Тук и Чудомир забърза. Неусетно тръгна напред, забравил за мен. Но той не анализира дълго настроенията си. Мисълта му, жива и подвижна, следи уверено диалога и се налага над чувството. Ето и сега.

— Обяви война на цивилизацията в твоето село, а защо в Казанлък промени старата дървена ограда на двора с нова, модерна плетеница — възразих, защото обичах да го ядосвам за тази ограда. — Какво очарование предаваше старата ограда на къщата ти. Когато човек влезеше в двора, струваше му се, че влиза в някакво особено кътче, чуждо на външния свят, кипящо от поезия и хубост.

— Голяма хубост. Оставаше змии да плъзнат по дувара. Ех, не ми е мъчно мене за романтиката, а ми е мъчно, че няма да мога да се разхождам из двора по нощница. . .

Бяхме навлезли в боровата гора. Пътечката се губеше между камъните, менеше непрекъснато посоката си и бавно се изкачваше.

— Сега си народен представител и по-често ще ходиш в Турия — вметнах.

— Да, да, народен представител. И понякога с какво ли не се занимавам. Нали знаеш какво се случи наскоро с попа на селото? Старият се пенсионира, поискаха нов, ама те си го избрали. А той е един мошеник. Предлагаме им друг, който им се пада по район, а те — не и не. Този, казват, дето ние сме си го избрали, има глас като славей, а твоят няма мелодия. — Ха, де! Останали са само десетина щурави бабички, дето ходят на черква, ама искат хората поп с мелодия.

Чудомир леко се подсмиваше.

— Ето ти пак тема за разказ — отбелязах. — Твоите герои. . .

— Да — прекъсна ме Чудомир, — разказ може и да не стане, но е вярно, че човек пише винаги най-сполучливо за онова, което познава най-добре. А младите писатели сега все в София искат да живеят. Творческа среда нямали. А женурята като се натъкмили, като накокошинили едни глави, като спестили едни фусти,

че гледай ти интелигенция. Близо до народа само в отпуските си, и то ако има как да задигнат някоя пълна бохча.

Засмяхме се. Невъзможно е да слушаш Чудомир и да не се смееш.

Боровата гора остана зад нас. Заобиколиха ни лозя. Скоро изскочихме на върха.

— Тук вече е Турийска губерния — усмихна се Чудомир. — Турийци винаги свято са пазили българската традиция. Дори и в имената на местностите няма да срещнеш турцизми. Ето, слушай: „Синьовец", „Просойката", „Висок", „Ябълката", „Липовца", „Трънката", „Бялото цвете", „Сивата вода", „Средока". . . .

Чудомир изреждаше имената уж за мене, но в същност правеше това за себе си. Изправен, много строен за своите седемдесет и шест години, той разказваше с увлечение откъси от всекидневието, вглъбен в някакъв друг свят, вероятно света на спомените. . .

— Чичо!

— Е?. . .

Можех ли да му кажа, че за мене той е всичко? Моята упоритост, тъй характерна за Дядохаджиевия род, се пречупваше винаги в меката строгост на топлия му глас, в очите, които виждаха и зад мен. Той поставяше винаги нещата върху реалната им основа.

— Искаш ли да изядем една диня? — запита Чудомир.

Разрязаната диня искреше в алени отблясъци и лепкавия ѝ сок се стичаше на капчици по опърлената от жегата трева.

Тръгнахме по равно място. Сега се откри селото. Сгушено между Гьозтепе и Бялото цвете, то стоеше мълчаливо, спокойно, идилично, като приказка. Къщите се губеха в златножълтия цвят на дърветата, покривите пъстрееха един до друг приведени, сякаш си казваха нещо.

Чудомир се беше спрял и гледаше.

— Оттук ли рисува новия пейзаж на Турия? — попитах.

— Да, красиво е нали?

— Красиво. И тук, и в твоята рисунка.

— Мъча се — отговори той. — От мене модерен художник не става. От триъгълници и квадрати не мога да сглобявам хора.

— Модерен! Ти си премного народен, за да бъдеш модерен! Колко голям е интересът към твоята изложба.

— Четвърта изложба за седемдесет години. Малко пиша, малко рисувам. И тази изложба не бих направил, ако не настояваха толкова много от Окръжния съвет на Стара Загора. Да, голям е интересът, като ги рисувам все едни такива. . . Спомням си, че

още като студент реших да нарисувам баща си. Да му покажа най-после, какво мога и аз. Е, на — рисувах го най-старателно, от едната страна по-тъмен със сенки, нали. А той погледна, погледна, че рече:

— Абе, сине, защо от едната страна си нарисувал ризата ми мръсна? Нали виждаш, че облякох чиста.

— Такива са моите герои и в разказите, и в рисунките — чистосърдечни, добродушни, мили.

Слънцето вече златеше небето. Чудомир вървеше все тъй бодро, както беше тръгнал сутринта. Никакви следи от умора. Доволна усмивка пак се таеше в края на извитите му устни, косата, както обикновено, се делеше на две и се спускаше към заострената му брадичка.

— Чичо, знаеш ли, искам да поживея в Турия. Ще дойда да учителствувам тук няколко години, а в това време ще проучвам фолклора, пък и за тебе има какво да ми разкажат хората. . .

— По-добре е да не ти разказват много, много за мене, че каквито са шмекери!

— Вместо да ми помагаш, ти винаги ми се присмиваш, каквото и да започна.

— Защото те обичам и искам да те предпазя от излишни неприятности.

— Чичо, миличък, колко е хубаво с тебе!

— А ти, какво току записваш и ме гледаш доста настоятелно?

— Знаех, че ще ми зададеш такъв въпрос. Нали съм малко телепат.

— Телепат! Да, зная, че си малко „теле“ и „пате“. . .

Отново се засмяхме.

— Ами. . . иска ми се да напиша нещо за тебе — казах. — Пътепис или очерк, или. . .

— Хм. Струва ми се, че още малко трябва да пораснеш, че тогава. Във всеки случай един очерк може да стане. Или пък романче, а?

И аз го започнах.

* * *

Къщата на улица „Генерал Гурко“ № 20 в Казанлък е една от онния стари жилищни постройки, които ни напомнят за бита на интелигенцията в провинциалния град в началото на века. Дълга циментова пътека, украсена от двете страни с чемширови алеи, води към остъклената врата на хола. Къщата е оцветена в нежна охра. Алеите са изпънати под шарената сянка на многобройни

плодни дръвчета и са изпъстрени с разнообразни цветя в различна гама, винаги ухаещи на рози и здравец. Това предава особен уют и спокойствие на двора, характерни за повечето подбалкански градове от онова време. Тук динамиката на новия век достигаше чрез радиото, вестниците и книгите само като информация и се пречупваше в тъмните чемшири на двора, в голямата орехова библиотека и меките, бродирани с мъниста кадифени възглавници в хола, наредени грижливо върху старинната тапицирана в бежово кушетка.

Георги Чорбаджийски, моят дядо, при когото живеех, прекарваше тук последните години от живота си. Къщата в Павел баня продадоха и от нея в мене остана само светлият спомен на детството и една тиха, постоянна болка по нещо отлетяло завинаги. Дядо беше отдавна побелял. Той имаше едро, стройно тяло и бистра, изпъната кожа на лицето, която винаги е прикривала годините му. Беше разговорлив и приятен старец с ведър ум, поглед на интелигент, имаше изключителна памет и следеше чрез пресата целия ни обществен, политически и културен живот. Би се чувствувал отлично, ако не бяха болките в краката. Тези болки го принуждаваха да води заседнал живот. Буен и енергичен като млад, сега той се чувствуваше неловко, неестествен беше за него принудителният застой. Имах чувството, че целият му живот, претоварен от напрежение и движение, е събран в очите му и погледът му, пресял през годините мъдростта, виждаше далече зад хората дори онова, което те скрито таят в сърцата си.

Дядо четеше много, а в останалото време извън разговорите и болничния режим използуваше да записва в обемистия си дневник спомени, случки, мисли, фолклор, всичко онова, което виждаше, което го вълнуваше и което го е вълнувало някога.

Всеки ден около десет часа сутринта дядо заставаше близо до прозореца и наблюдаваше дългата циментова пътека. В сините му очи сега се забелязваше вълнение, той целият се превръщаше в очакване.

Винаги точен, Чудомир с привичния си нехаен жест бутваше вратата, влизаше бързо, а след него тя хлопваше с познатия си метален звук. После, леко олюлявайки се, той прекрачваше циментовото стъпало и с бърза, лека стъпка влизаше в стаята. Втурвах се към него весела и по детски засмяна, защото той наистина се отнасяше с мене като с дете.

— Бъркай в джеба — усмихваше се той, като вдигаше дясната си ръка нагоре.

Аз знаех, че там е стаено моето любимо лакомство „аерошоколад", грабвах го, подскачах наоколо и прегръщах Чудомир.

А дядо, свикнал с неизбежната икономия, съпътствувала целия му живот, с лека насмешка казваше:

— Не бива тъй да се боздисват парите за нищо! И то всеки ден. Ама, че глезотии. . .

После Чудомир разгръщаше пазарската чанта, която винаги носеше със себе си, и оставяше на дядо най-различни продукти.

Чудомир не купуваше почти нищо от магазините. Рано сутрин, по навика на стария провинциалист, той отиваше на „женския пазар" с мрежичката и тръгваше от сергия на сергия. Понякога заедно с мрежичката носеше молив и тефтерче. А казанлъшкия пазар е много колоритен. Има какво да види там един художник и писател.

На малко, останало от турско време площадче срещу старата джамия, от мраморните чешми на която винаги струи ледена вода, нареждат сергиите си продавачите. До дървения набързо скован тезгях, отрупан с пресен зеленчук, се е изправил едър, набит селянин, препасан с дълга синя престилка. До него, разстлала върху земята шарена тъкана черга, червендалеста енинка продава домашно масло, сирене, извара. . . По-нататък бяла туркиня, забулена в раиран на синьо и жълто яшмак, вади от кошницата си гъби и плодове. Заметнати с големи тъмни, плетени на ръка шалове, стари бабички продават натопени в най-разнообразни кутии пъстри казанлъшки цветя и букетчета сушени билки. И всичко това на фона на стария, потънал в синкава мараня Балкан, от който винаги и в най-горещите дни полъхва ветрец и носи мирис на свежа трева и горска чубрика.

Веднаж заедно с пресните домати и ябълки Чудомир донесе на дядо и лимони.

— Гледай, какви лимони намерих на пазара — смееше се той. — Дребни, ама стегнати, гаче ли са раснали в камънаците на нашата Гисьовица.

И пак започваха спомените за родната Турия, за близки и познати, за младостта.

И за онази случка с разказа на Чудомир „На погребение".

След пенсионирането си като директор на прогимназията в село Павел баня Георги Чорбаджийски се преселва да живее в Казанлък и става председател на „Дружеството на запасните подофицери" в града. А това дружество се слави с бохемските си прояви. В името на „царя и Отечеството", в името на „загиналите герои" членовете на „Дружеството на запасните подофицери" организирано посещават много погребения, курбани по време на големите празници, храмови честувания и други места, където

ръководителите държат патетични речи, често гуляят и изпадат в смешни положения.

Всяка година на Петковден — 14 октомври, в с. Енина се честувува храмовият празник. По решение на управата на „Дружеството на запасните подофицери“, в която управа е и Георги Чорбаджийски, част от членовете на дружеството организирано отиват в енинското гробище, където са погребани руски ветерани от Освободителната война (1877—1878), и поставят на гроба цветя и венци. Инициативата сама по себе си е много хубава, но членовете на дружеството я осъществяват по един неповторим начин с музика и песни, което прави силно впечатление на Чудомир и му дава повод за разказа „На погребение“.

След напечатването му управата на „Дружеството на запасните подофицери“ в Казанлък се почувствувала дълбоко засегната. А най-много засегнат се почувствувал безспорно братът на Чудомир, Георги, председател на дружеството.

— Маскара!. . . — продължавал да крещи брат му. — Не знае вече какво иска. Орезелил ни и още е нахален! Не се отнасяло за Казанлък. Щом живее в Казанлък, значи за нас пише. А ние кога сме правили такова нещо!

Викали, сърдили се запасните подофицери, искали даже да съдят Чудомир, но полека всичко се разминало. Чудомир не посочвал имена в разказа си и нямало причина да го съдят.

А ето какво разказва по този повод последният жив член на „Дружеството на запасните подофицери“ Дамян Узунов от Казанлък:

„Умря Еню Попенев от Енина. Той притежаваше орден за храброст и дружеството трябваше за изпрати хора за погребението. От общината ни дадоха каруци, а Куртев, командирът на полка, ни даде военната музика. Събрахме се около 30—40 души. Тръгнахме заедно с музиката. Посрещнаха ни в къщи, после ходихме в черквата на опелото, а като опяха покойника, тръгнахме към гробищата, пак начело с музиката. Там ни раздадоха кърпи за „бог да прости“ и се върнахме в селото. Беше голямо погребение. Присъствува и владиката. После попът ни покани у тях. Отидохме заедно с музиката, почерпиха ни, поотпуснахме се малко, стояхме до късно. Беше около 1935 г.

Има нещо вярно в това, което написа Чудомир, но и доста беше поукрасено. Чак толкова не сме се забравяли. . . Като видя написаното във вестника, Георги много се ядоса. Викахме Чудомир на едно съюзно събрание и много му се карахме. Искахме да го съдим, но няколко души го защитиха. Пък и не пишеше имена нито на хора, нито на селища. Така и си остана.“

През годините 1961, 1962, 1963 методичните сбирки за обмяна на опит между детските учителки се провеждаха обикновено в Чирпан. Става въпрос за нашия район — Казанлък, Стара Загора и селата. Веднаж дядо ми поръча:

Щом отиваш пак в Чирпан, много те моля, отбий се при моя приятел Атанас Крачолов, брат на известния български писател Яворов. Разбери здрав ли е, как живее. Ние с него се познаваме от много години. Той беше адвокат.

Намерих Атанас Крачолов в дома му в Чирпан. Той се интересуваше живо от дядо ми Георги, от Чудомир. Разговаряхме за Яворов, за това, че предстои да се поставя паметник на поета в Поморие.

Атанас Крачолов много искаше да отиде до Поморие и да го види, но не беше вече с добро здраве. Разказваше ми за Лора, за последните дни на Яворов. Оттогава аз станах чест гост на Крачолови в Чирпан. Когато се срещнах с чичо Чудомир, споделих с него вълненията си от срещата с брата на Яворов.

— Да знаеш, чичо, колко се изплаших, когато ме посрещна Атанас Крачолов. Срещу мен се изправи едър, мургав човек, с големи тъмни и топли очи, сякаш самият Яворов бе изкочил от портрета, който познавам. Един миг стоях така, като паднала от някъде. . .

— Да, има голяма прилика между двамата братя — каза Чудомир. — Добре си направила, че си отишла на гости. Той е много възпитан и интересен човек, но е много нервен, говори все против Лора. А Лора наистина беше много красива жена. Като студенти, помня, бързахме да си купуваме билети за премиерите и по-интересни представления на театъра не само за самите представления, а за да видим Лора. Тя ходеше много скромно облечена, но с голям вкус, скъпо и модно. А Яворов си остана най-големият ни поет и който не познава творчеството му, носи бедна душа.

И Чудомир започваше да декламира „Арменци“ или „Заточеници“ на Яворов. Но най-много харесваше „Калиопа“.

През пролетта на 1964 г. Чудомир започна да печата с продължение в казанлъшкия вестник „Искра“—„Първите“ —материали по историята на социализма в Казанлъшко.

Моята майка, Донка Подскочиева, вярна на традициите жена, не беше доволна от тях. Казваше, че Чудомир дава само едната страна на нещата, а другата съзнателно премълчава, специално по дейността на старозагорския владика Методи Кусевич. Според майка ми всички негови политически деяния би трябвало да се простят, защото заслугата на владиката преди всичко е в това, че е залесил голите хълмове около Стара Загора и по този начин е създал прекрасния парк „Аязмото“, днес парк „Ленин“.

Един ден тя остро критикува Чудомир за това. Чудомир се опита да я успокои и ѝ обясни, че всичко, което пише, се гради на документи, че е вярно. Тя се съгласи с него, но въпреки това след няколко дни Чудомир ѝ изпрати следното писмо:

„От нашия кратък спор много ме огорчиха две твои изказвания, че с труда си „Първите", който се печата във вестник „Искра", съм искал да се подмазвам на комунистите и че никой не харесвал тези мои писания. Ето моя отговор:

1. Десетина години преди да дойдат комунистите на власт, аз написах три разказа, в които усмивах същите твои попове и ти вероятно не си ги чела. Един ден, водени от архиерейския наместник, поп Димитър, се вдигат всички попове от града и отиват да се оплакват от мене пред околийския управител Светослав Катинов (той е още жив). Същевременно пишат голямо изложение до Синода, в което искат да бъда отлъчен от църквата.

Можеш ли да ми кажеш, тогава на комунистите ли съм се подмазвал и угаждал?

2. Знаех, че известни хора няма да харесат писаното, но те са право или криво пострадали от революцията или поради невежество все още вярват в някакъв брадат и намусен „дядо Господ". Те обаче не са „всички", както казваш ти. Съвсем не са всички.

В тези подлистници и във всички мои писания досега не съм се мъчил да угаждам никому, а съм бичувал човешки слабости, заблуждения, грешки, престъпления. Това правя и сега устно и писмено и редовното цензуриране на фейлетоните ми свидетелствува за това, та когато искаш да споришъ, проучвай добре, аргументирай се и уважавай противника си, ако искаш и той да те уважава.

Чичо ти Чуд.

Казанлък
12. IV. 964 г."

От по-късните години на Чудомир има запазени няколко писма:

С дата 3. IX. 1938 г. Г. Чорбаджийски получава картичка от Рим с изглед на Ватикана със следния текст:

„Целунахме на свети Петра палеца на десния крак и си осигурихме едно място — галерия, правостоящи в рая.

Митко
Мара."

Г. Чорбаджийски получава картичка с изглед на Москва—Гранд хотел от 11. VI. 1958 година. На нея е написано:

„От хотел „УКРАЙНА“, който е на 32 етажа, гледам огромната и красива Москва и не мога да ѝ се нагледам. Ще отидем и в Ленинград, Харков, Ясна поляна, Грузия, Армения и пр.

Сърдечно много здраве

Митко.“

Велика Минева Петкова, сестрата на Чудомир в Турия, получава картичка от Берлин, която носи дата 5. X. 1960 г. Тя има следния текст:

„Много здраве от Берлин. Поскитахме из Германия, ще отидем да видим и Балтийско море и едва тогава обратно за България.

Митко“.

Картичката е цветна с изглед на Хумболтовия университет в Берлин.

До Г. Чорбаджийски с дата 27. XI. 1963 г. Чудомир изпраща картичка от Унгария, в която пише:

„Яж боб и леща, но виж Будапеща.“

През 1964 г. с дата 25. IX Чудомир пише от почивния дом на писателите във Варна до Г. Чорбаджийски следното:

„Щях да се задуша в София и се запилях на Златните пясъци в почивния дом на писателите. Тихо, спокойно, тъкмо за почивка. Много здраве на домочадието.

Чудомир.“

„ 22. IX. 1965 г.

До Г. Чорбаджийски

Много здраве от Варна

Чуд.“

„Букурещ 7. VI. 1965 г.

До Г. Чорбаджийски
„Ся тряска руманяска и булгаряска

Чудомиру Чорбаджинеску."

С дата 17. VI. 1958 г. Чудомир пише до семейството на Миню Петков в село Турия:

„Много ви здраве от Ленинград. Тази нощ се връщаме в Москва, а оттам в Грузия, Армения и т. н. Ще се върнем в началото на месец юли.

Поздрав на всички приятели!

Митко."

Литературният кръжок в Казанлък има стари традиции. Още през 1889 г. Антон Страшимиров, тогава учител в Казанлъшкото педагогическо училище, създава първия литературен кръжок в гимназията. Една година след това д-р Кр. Кръстев, директор на Образцовото училище, с помощта на младите литератори в града започва издаване на литерутурно-научно списание.

След Девети септември 1944 г. читалище „Искра" се превръща в истински дом на изкуството и културата. През 1945 г. се подновява литературният кръжок, в който влизат Чудомир, Алеко Андреев (Пламенов), Владимир Голев, Станю Бонев, Христо Христов и др. В този литературен кръжок малко по-късно се включихме и ние, младите приятели на литературата. Чудомир вече не посещаваше нашите сбирки, но той живо се интересуваше от организационния живот на кръжока, помагаше ни със съвети и пряко разглеждаше някои наши произведения, насочваше ни каква литература да четем.

Няколко години аз бях секретар на кръжока, участвувах в изготвянето на плановете и отчетите, в организирането на обществени изяви и това правеше близостта ми с Чудомир още по-осезаема. Понякога изнасях теоретични доклади за нашите сбирки или кратки бележки върху творчеството на участници в кръжока. Това никога не вършех без знанието на Чудомир. Той сам ме постави под свое опекунство.

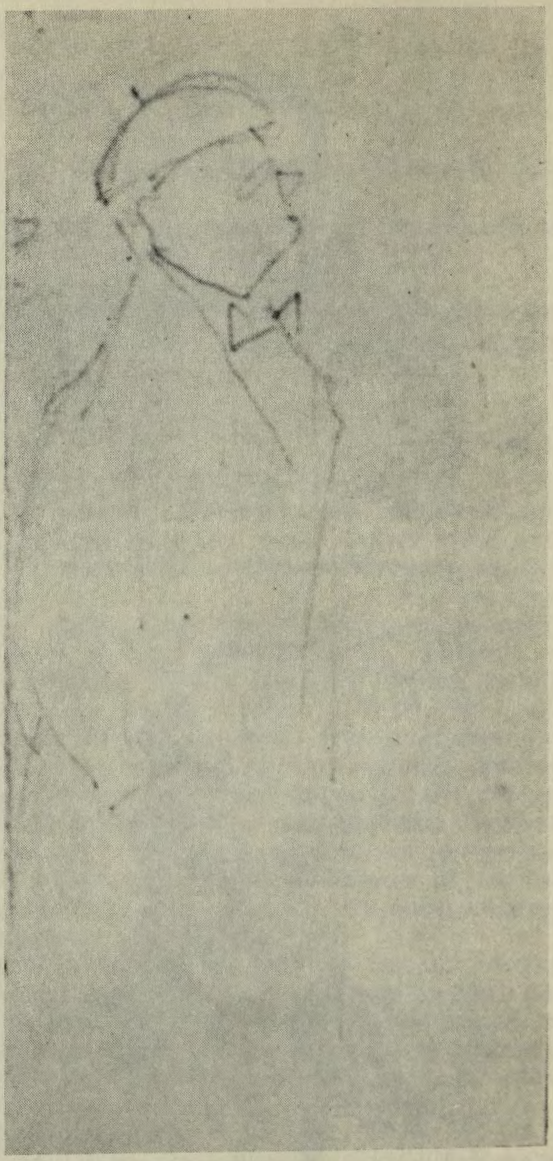
Често сутрин, между девет и дванадесет часа, в къщата на улица „Генерал Гурко" наред с разговорите около Турия, около новоизлязлата художествена литература и по-интересните новини от

Жена, рисунка от Чудомир

Рисунка от Чудомир

Автопортрет (скица)

пресата се разговаряше и за работата на литературния кръжок. Чудомир винаги пръв започваше:

— Хайде, докладвай!

Помня с какво усърдие ми помагаше, когато правех докладите за художествените средства в литературата и върху творчеството на колегата ни Стефан Тодоров, който се опитваше да пише епиграми и хумор. Чудомир искаше да му чета това, което съм писала, поправяше, даваше ми литература, която мога да ползувам. Така се отнасяше към всеки млад творец, който търсеше помощта му.

Преди да напиша доклада върху творчеството на Стефан Тодоров, той взе неговите произведения и ги разгледа най-внимателно. След това ми даде цял изписан лист и ми каза да имам пред вид всичко това, когато работя рецензията си. Ето какво беше отбелязал Чудомир на листа:

„1. Епиграмите не се занимават с интриги.

2. „Стъкмено" — неправилен израз.

3. „ „

4. Само когато се изпотяват ли са работни? Ами умствените работници?

5. А ако „културният човек" има работа с некултурни ученици?

Темите са, общо взето, незначителни и не заслужават да се обличат в стихотворна форма.

„Хуморът и сатирата за обществените недъзи са като упойката и хирургическият нож за гангрените" — е казал Пушкин.

„Да се смееш над собствените си недъзи е повелителна нужда на чистите съвести" — е казал Гогол.

Хуморът според мен е сладкият мехлем за раната, докато сатирата е хирургическият нож.

Хумористът ясно вижда противоречията между идеала и действителността, но ги отбелязва с примирителна усмивка, която успокоява и вдъхва оптимизъм. Сатирата с непримирима, изтъквайки тия противоречия между идеала и действителността.

Естественото настроение на хумориста е тихата тъга, леко преминаване в насмешка, а на сатирата е негодуванието.

Епиграмите и басните са по-близко до сатирата. Те са се родили, когато не е имало пълна свобода на изказване и затова не сочат конкретно лица и събития, а си служат със символи.

Хумористът вижда и чувствува в едно и също време и величието на живота, и неговата нищожност, дребнавост и противоречивост.

Хуморът е смях, придружен със симпатия. Хумористите са едно от най-редките явления, защото това предполага преди всичко една значителна морална и интелектуална отзивчивост.

Поетите пишат своите стихове на млади години. Най-добрите си произведения хумористите успяват да създадат едва когато мине младостта. Марк Твен и Тристан Бернар са създали своите творби, след като навършили 60 години. А Сервантес е написал Дон Кихот, когато е бил на 58 години. Изключение е бил Гогол. Трябва да живееш, да разбереш и да опознаеш първо живота, след това да намериш сили в себе си да му се присмееш.

Представените епиграми не засягат общи, типични теми, които трябва да се бичуват, а дребни, незначителни случки и събития, като например, че „учителят" кряскал (всички ли кряскат?).

Общо явление ли е то и заслужава ли внимание. Така е и с деколтето, със забрадките, каскетите и пр. Последното, въпреки че сюжетът е много пъти предъвкван, би било все пак интересно, ако не куца по форма.

Художествено работите също не са добре оформени.

Накрая: не му липсват наблюдения и чувство за хумор, но не подбира теми, типични и общи за времето. Липсва му достатъчно опитност за художественото им оформление. Да работи и чете."

Веднаж помолих Чудомир да ми разясни по-добре какво значи „есе".

Той ми отговори веднага, но явно сметна това за непълно, защото на другия ден ми донесе едно листче, на което беше написал следното:

„Есе" от френското „Essai", което значи опит.

Съчинение, което има претенции да разгледа основно един въпрос. Очерк, късо изложение на някой философски или исторически литературен въпрос. Есеистите, които в повечето случаи са критици, най-често печатат във вестниците свои къси есета."

Една част от огромната библиотека на Чудомир, която мнозина смятаха за абсолютно недостъпна, минаваше през моите ръце. Четях всичко, което той ми посочваше, а после разговаряхме върху прочетеното.

На 25. II. 1964 г. литературният кръжок в Казанлък проведе сбирката си в дома на Чудомир. Това беше по наше предложение. Чудомир се съгласи и нея вечер ни изнесе беседа на тема „Всичко, което зная за хумора".

Чудомир се вълнуваше от тази среща. Посрещна ни сърдечно, отрупа масата с разни лакомства. Той беше гостоприемен, а вечерта беше неповторима. В протоколната тетрадка на литературния кръжок съм записала за тази среща следното:

„Между другото Чудомир каза в беседата си, че хумористите се оформят късно, защото трябва да опознаят живота и тогава да намерят сили в себе си да му се надсмеят.

Хуморът предполага по-задълбочени натури, на южните народи е присъщо остроумието, а на северните — хуморът.

Хумористът гледа живота с очите на реалист. „Хуморът е меланхолия на една възвишена душа“ — е казал Рихтер.

Да възбудиш смях не е изкуство, а наука.

За развитието на хумора е необходим свободен живот. Робството е оказало вредно влияние за развитието на нашия хумор.

Необходима е голяма култура, за да се освободи умът.

Сатирата е лютата чушка в чорбата на ежедневието ни.

Всички наши по-големи писатели са писали хумористични творби — Ив. Вазов, Лилиев, Дебелянов, Яворов, Смирненски. И всички те са черпили хумора от народа.

„Да караме хората да се смеят — това е добродетел“ — е казал Пенчо Славейков. Така мисля и аз — завърши словото си Чудомир.“

По молба на Янко Панайотов Чудомир разказа как е започнал да пише. Постъпил в Рисувалното училище в София през 1907 г. Много обичал да рисува. Имал репродукции от Мърквичка, когото много уважавал, и от други наши професори. Чудомир често рисувал по стените, по тетрадките, по парараните. Харесали му скиците и го ангажирали за вестник „Барабан“. Първото си стихотворение написал, сложил го в плик и сам го мушнал между многото получени в редакцията. Харесали го редакторите. После написал друго и по същия начин го мушнал между писмата, без да знаят редакторите. Най-после го уловили и започнал редовно да сътрудничи. Проза започнал да пише през 1933 г. Съкратили го от работа. Първият му фейлетон бил озаглавен „За театъра“. Подписвал се с „О“ или „Ъ“. Седем години ежеседмично давал по един фейлетон и една карикатура.

„Престанах да пиша през 1940 г. — допълни Чудомир. — Настъпи у мен момент на преоценка. През 1936 г. излезе първата ми книга. Фейлетоните ми вече бяха станали известни. Най-голямото издателство тогава беше „Хемус“. Директорът ме намери в хотела и ми каза, че ще ми издаде книга. Така излезе първата ми книга.“

После Чудомир отправи съвет към младите творци — да пишат много, много тетрадки да има изписани, защото 99 процента от изкуството е труд. Трябва да се овладее техниката, да се добие умение. Средата също е важна за развитието на твореца. Затова са необходими творчески срещи и разговори. Престанеш ли веднаж да пишеш, после е много трудно да започнеш отново. Трябва да се работи непрекъснато. Не е вярно, че сега младите са позаети от преди. За всичко се намира време, ако има огън. А всеки, който работи, е възнаграден.“

Нашият литературен кръжок установи творчески връзки с литературните кръжоци от Сливен, Габрово, В. Търново. По този повод сливенската група гостува на Казанлък. В плана на посещението имаше литературно четене и екскурзия до язовир „Г. Димитров". Бях болна и не можах да присъствувам при посрещането на сливенската група, но успях да отида до чичо Чудомир. Той имаше гости, поканиха и мене, беше ми неудобно да запитам къде са сливенци и написах на една бележка следното: „Чичо, много ти се моля, ако знаеш нещо за програмата със сливналии за днес, съобщи ми. Ще изляза за няколко минути да ги видя." На същата бележка Чудомир ми отговори: „В момента са или в музея, или на път за язовира. Колата тръгвала към 11,10 часа. Досега бяха у дома." Така се запознах с младите сливенски творци Константин Шарков и Павел Веснаков.

Малко по-късно нашата група посети Севлиево за дните, посветени на поезията на Пеню Пенев. Когато се върнахме оттам, възторжено разказах на чичо Чудомир за срещите си с литературните творци от другите градове и за запознанството си с един млад белетрист от В. Търново.

— Интересен човек — споделих с Чудомир, — но много самонадеян.

— Повечето млади сега са такива — отвърна Чудомир. —И точно това ме безпокои. Творецът не трябва да бъде без самочувствие, но преди всичко — мярката. Във всяка своя постъпка човек трябва да влага разум и да не се мисли, че е господ. . . А колкото до тези литературни срещи, аз ги одобрявам. И ние някога търсехме такива контакти между пишещите братя. Творецът има духовна потребност да поговори за творчеството си, да сподели. . .

Моите скромни успехи в областта на литературата Чудомир посрещаше с истинска радост. Той не само се интересуваше от това, което пиша, като искаше всеки ден да му прочитам нови работи, но сядаше пред масата с мене, с молив в ръка и поправяше, съкращаваше, местеше рими, сърдеше се, когато не го послушах, и рядко, много рядко и пестеливо похвалваше някое мое хрумване.

На бюрото ми сега стоят куп изписани листове, върху които той е поправял. Виждам го замислен, задълбочен, сериозен, съсредоточен върху ръкописа. Тук ще посоча някои мои стихотворения и неговите забележки, за да се види голямата грижа и внимание на Чудомир към младите творци.

Когато слънцето затича
с лъчите си из мойта стая,
нетърпеливо припвам.

→ Неверен израз

Аз обичам
с лъчите му да си играя.
Те цялата ме позлатяват
и аз съм приказна принцеса.
Косите ми гасят жарава.
Денят ме грабва
и понесъл
мечтите ми към светлината
танцува с мене.
Аз съм весела.
Разчупвам с песен тишината
от пролетни вълни понесена.
А после се усмихвам и желая
да хвана слънцето
и ето —
отправям поглед към безкрая,
ръце протягам към небето. . .
Как в себе си да отделя,
не зная,
жената от детето?

→ Лъчите, хем цялата я позлатяват, хем в косите й г а с я т жарава

→ Значи весела е, от радостни вълни понесена и чак „после" с е у с м и х в а. Преди това „после" не е ли била усмихната?

→Много добре.

Едно стихотворение за деца:

„Свети алена звездица
на големия площад.
Хайде, кукло, дай ръчица
да отидем на парад."

Чудомир го редактира така:

„Светят хиляди слънца
на големия площад.
Там са всичките деца,
старци, баби, ученици,
там са младите войници.
— Хайде, кукло, дай ръчица
да отидем на парад."

И постави отдолу следната забележка: „Нещо подобно, за да се почувствува картината на празненството, а само с една „алена звездица" какъв парад ще правиш?"

Мислех, че едно от най-хубавите ми стихотворения за възрастни е стихотворението „Шарената черга" и с голямо самочувствие го показах на Чудомир. Ето и стихотворението:

„Ти защо, защо целуна,
устните ми в този час?
Звънна непозната струна
в тишината покрай нас.

Шарената черга в къта
тихичко ни приласка.
Кой ли в чергата е скътал
дъх на пролетна леска?

И кои ръце са вплели
в пъстротата й безброй
цветни слънчеви дантели
с дъх на здравец и шибой?

Шарената черга грее,
грее с блясъка на юг.
Но, кажи ми ти, без нея
би ли ме целунал тук?“

Вместо да ме похвали, Чудомир каза:

— Мъчно нещо е изкуството. Това, дето ми го разправяш, че образът е най-главното, е вятър работа. Леска? Можеше да бъде и треска, че е по-ароматна, когато е прясно отсечена. Прегърни ме, целуни ме, аз съм като напъпила леска. . . Врън, врън, врън. . . Литературните кръжоци наред с хубавото направиха и голяма пакост на българската поезия. . .

И докато говореше, нарисува на листа клонче напъпила леска.

През 1961 г. получих писмо от редакцията на списание „Славейче“ във връзка с изпратено от мене стихотворение. Редакцията искаше да нанеса поправки и след това да изпратя творбата си.

Ето стихотворението:

Где е Слави

Шапка на Слави
леля му купи.
Щом я постави —
тя го похлупи.

Скри се главата.
Скри се вратлето.
Гледат децата —
где е момчето?

Чудомир го редактира така:

„Шапката на Слави
леля му я купи.
Щом му я постави
и тя го похлупи.

Скри му се главата.
Скри му се вратлето.
Чудят се децата —
где ли е момчето?"

Въпреки това стихотворението не ставаше. Чудомир ми каза: „Не мога да ти помогна този път. Нещо бяга от мене Слави с шапката си. Виж там, не можеш ли да разменш I и II строфа. Помисли!"

И аз помислих, в резултат на което се появи най-после следното стихотворение, което Чудомир одобри:

„Где е Слави

Малкият Слави
шапка си купи.
Щом я постави
тя го похлупи.

Скри се главата.
Скри се вратлето.
Гледат децата —
няма момчето."

В писмо с дата 18. XI. 1967 г. Чудомир ми пише:

„Ти вече навярно си се отчаяла от моите преценки за поезията ти и както ми казват тук, разправяла си, че „само чичо не ме признава". Познавам ги добре аз тези хорица, знам кого и най-важното защо го хвалят и признават, та не се учудвам на твоите думи. .

Аз все още не съм съгласен с твоето миткане по градове и редакции и бих реагирал още по-остро, ако не знаех, че не е само това причината, а е придружено от друг глад, който не може да бъде добре задоволен в Казанлък.

Сега нещо конкретно. От изпратените три стихотворения, които препрочитам често, само в „Импресия" има нещо ценно. Въпреки

моята бележка началото му може да не се променя, като помислиш повече само по лампите „луни, лъчи, звезди“. Стои чужд и нарушава общия ритъм и изразът „втурвам се“ (а може сливам се с потока отрудени хора или безименни творци, или нещо подобно, защото „втурнах се сред тези хора“ е съвсем прозаично). Трябва да се обясни и защо „у мене нещо светло си роди“, да се подчертае.

Аз след пет-шест дни ще си дойда и ще се караме устно, а не писмено и не мога накрая да не ти повторя пак, че изкуството е мъчно нещо и към него трябва да се пристъпя с голяма отговорност, в противен случай то жестоко си отмъщава.

Там, в Тракия, сигурно има вече кокичета и минзухари, нали? Честита ви пролет тогава.

Чичо Чуд.“

На допълнителен лист към това писмо Чудомир беше направил подробни бележки върху трите мои стихотворения, за които става дума по-горе. За „Импресия“ бе писал така:

„. . .уж нощта „стопила града“ (значи покрила го е с мрак, станало е тъмно), а „мракът става пленник на неона“, значи е светло и лампите като луни златят (още по-светло). Светло е още и защото „лампите рисуват ореоли от лъчи и се очертава пътека от неонови звезди“. При тия „луни, лъчи, звезди“ (нанизани съвсем лошо един до друг) що ще тая „нощ, стопила града?“ Ето и стихотворението:

Импресия

Вечер светлини бродират фона
на нощта, стопила моя град.
Мракът става пленник на неона.
Лампите, като луни златят.

Бързат хората. . .
Умората целува
натежалите им от деня очи,
а неоновите лампи им рисуват,
ореоли от лъчи.

Тръгнах с тези уморени хора
удивена,

по насипана пътека от звезди
и усетих песен да звучи у мене,
и усетих, че отново се родих.

Едно мое стихотворение, озаглавено „Облаче“, което Чудомир приемаше като сполучливо, даде заглавие на първата ми книжка за деца, която Издателство „Български художник“ включи в библиотека „Детски свят“ през 1966 г. Чудомир сам ми донесе вестта.

— Осем твои стихотворения са включени в някаква книжка — каза ми той след завръщането си от София. — Главните не можах да видя, даде ми сведения непознат чиновник, но мисля, че няма причина да не му се вярва.

Помня един предиобед, когато Чудомир влезе при дядо. Втурнах се след него.

— Не върви — викнах аз. — Не върви и туй то.

— Какво? Кое не върви?

— Ами приказката ми. Онази за банана, дето паднал от дървото върху крилцето на бръмбарчето, което пълзяло кротко по тревата, преди да литне над гората. И пак заплакало то: „Ой, ой кой ще ми помогне, кой?“

— Свой! — прекъсна ме Чудомир. — И какъв ти е зорът?

— Ами не е ясно защо този банан е паднал от дървото. На тебе ясно ли ти е?

— Абе в тази джунгла, дето ме заведе, не ми е много ясно, ама. . . Защо например да не мине една лястовичка и да събори банана? — допълни Чудомир.

— Не става. Лястовичката ми трябва в края на приказката.

— Тогава врана.

— Да врана. Врана, врана! — радвах се аз. — Може и две врани.

— Може — засмя се Чудомир отново. — Но като дойда след два-три дни, искам да видя написана историята с тези врани.

И аз я написах. Чудомир направи в нея някои рими и така се роди „Приказка за банана и кулокрана“.

Междувременно Чудомир замина отново за София. Той ходеше често там. „За сверяване на часовника си ходя“ — казваше. Този път обаче бе отишъл на лечение. Нямах търпение да го дочакам, за да му съобщя, че приказката ми е включена в плана на издателството, затова му написах писмо и получих отговор:

„Получих и двете ти писма и се радвам, че бананът ще влезе в работа, но направи ли поправките, за които говорихме, или. . карай да върви. Знам, че ти си все още за количеството и против

качеството, затова те питам и затова ще бъда винаги строг към тебе в това отношение. Не може, безмислица е да се сравнява банан с лиан и пр. Изпратеното пък „Българска земя“ си го нагъчкала с прилагателни, че се е задушило. Че не си оставила на спокойствие ни ризата на България, ни полата, ни шията, та оставаше на колана ѝ да построиш туристически хижи, за да бъде комплектът ѝ пълен. Българската земя излъскала (?) бакъреното слънце, полето шиело (?) ризата ѝ с цветя, класове и рози (сякаш розите не са цветя). Балканът впрягал (?) орлите в облаци, морето къдрело (?) пясъчна (?) извивка (ех, че поетичен образ). Балканът, след като впрегнал орлите, обесил торба с приказки на рамо и тръгнал да си търси акъла и т. н. и т. н.

Това се нарича тюрлю гювеч от образи и нито една мисъл, нито едно обобщение, а вместо „Българска земя“ се получава едно поетично недоразумение.

Пиша ти това, защото крайно време е да разбереш, че така поезия не се прави, че от непочувствувано, непреживяно, неизплакано, недокоснало сърцето и душата стихотворение не става. И поет няма да станеш, па ако всички вестничета и списания ти разгърнат страниците си. Такива, разбира се, са 90 процента от останалите млади пишурки и пишурчета.

Не слушай ласкатели и ухажори и си направи преоценка на ценностите, за да не остана с впечатлението, че писанията ти са труфило, за да изглеждаш по-интересна. Точка. За другото други път.

За себе си няма какво да кажа. Най-вероятното е да изляза някой ден из болницата, но по гръб.

Много здраве, здраве и здраве.

Чудомир

София
15. XII. 966 г.
Прав. болница.“

Ето стихотворението, за което става въпрос в писмото:

Българска земя

Ти ме посрещаш винаги добра, засмяна,
като мома, в роса лице измила,
излъскала бакъреното слънце рано
на утрото в разсипаната свила.

Полето украсява пъстрата ти риза
с лозя,
пшенични класове
и рози,
с комбайни в тебе бъдещето влиза.
Разгъват мрежи светли коловози.
Над теб Балканът впряга в облаци орлите,
в торба хайдушка приказки понесъл.
Колани сребърни развързали реките
вървят
и язовирите целуват весело.
Морето ти плете дантелена извивка.
Със огърлици плодовете те обкичват.
Прекланям се, земя, пред твоята усмивка!
На плодородието пред софрата — коленича.

Малко по-късно отново заговорихме с Чудомир за „Приказка за банана и кулокрана", вече не с писма, а пред чаша боза в сладкарница „Роза" в Казанлък. Обясних му, че съм направила поправките, към които той ме насочи, че в издателството са погледнали на ръкописа сериозно, като към добре написана творба.

— Дано да е така — каза Чудомир. И бавно допълни: — Животът преследва човека до века, на всичко намира се лѐка, полека. . .

При нашите разговори около поезията за деца често се създаваха комични ситуации особено при римуването. Чудомир се оживяваше, смееше се от сърце, беше много находчив и сам създаваше малки весели строфи.

— Обичам да чета понякога и стихове за деца — казваше Чудомир. — Те ме връщат в моето детство и в младостта ми, а това ме отвлича от ежедневието. Като млад аз също съм писал стихове.

И започваше да декламира:

„Морний ден се вече кани
прашни клепки да заклопи
тръпнат синкави балкани,
а в полето снопи, снопи. . .

Връщат се от труд превити
пъстри групи от жътвари,
а аз лежа тук в тревите
и до мен лежи магаре."

„На живота зъл костилките
често ми запират хапката.
Но държат ме мотовилките
и кривя си още шапката.

По леглото ми възглавките
често срещат женски косъм.
Аз обичам равноправките,
аз без женско за какво съм?"

Или:

„Политна слънцето пияно
преплете крака най-подир
и падна цяло в кръв обляно
зад отсрещния баир.

Една звездица сал съзря го,
потръпна тя, ръце размаха,
събра звездичките над него
и дълго, дълго му се смяха."

Друго:

„Адски тътнат гаубиците
горе над ридът,
ужас свързал е езиците,
кръвни очи бдят.

Падат с писък зъл шрапнелите,
падат и морат,
боже, скрий луна, звездиците!
Боже, хора мрат."

Веднаж той извади от джоба на палтото си няколко листа, изписани с неговия почерк, сложи ги върху масата до моите и рече шеговито:

— Слушай, момиченцето ми, омръзнаха ми вече твоите стихчета. Сега ще четем моите, защото край тебе и аз прописах за деца, че и за всякакви други. И зачете:

„Хванахме си с Дойно
едно птиче пойно,
но как да решиме

да го поделиме,
като тази птичка
е една едничка?
Ах ти, птичко пойна,
що не беше двойна?"

А сега слушай една вариация върху твой мотив:

„Мама каза, щом не ям,
няма да стана голям,
щяло да бъде момчето
като в приказките джуджето.
Тъй не бива вече знам!
Да си силен и голям
при гощавката голяма
днес на празника на мама
ще излапам три кюфтета
и всичкото сладко в бюфета."

И друго:

„Изпи си шофьора ликьора,
гаврътна си четири, пет,
запали след малко мотора
и хукна лудешки напред.

Из ширните родни простори
лети Москвич-вихрогон
и търси да се пребори
със някой по-як камион."

Това пък съм го писал по-рано:

„Земята като малаче
легнала и пъшка
сънно на гърба си,
а облаче там нейде,
изпъчило тумбаче,
гледа и се чуди
къде да поръси."

Дните се нижеха незабелязано. Тъгувах, когато Чудомир отсъствуваше от града или от България, и с нетърпение очаквах завръщането му. Случваше се понякога да не бъда в къщи, когато

той идваше при дядо. Поисках ли да разговарям с него за нещо или просто да го видя, отивах в сладкарница „Роза“ в Казанлък — малко уютно заведение, в което се събираше интелигенцията на града. Всеки ден около пет часа след обед Чудомир минаваше с бавната си походка край Царската чешма на площада и отиваше в сладкарница „Роза“. Намирах го в ъгъла на дивана до прозореца, обикновено в разговор с негови връстници и приятели — Георги Генчев, Димитър Жеков, Петко М. Кацаров, Митю Цанев и др. Сядах при него, приятелите му си отиваха и ние оставахме сами. Винаги излизах от „Роза“ окрилена.

Но болестта на Чудомир напредваше. Той все по-често ходеше в София и се застояваше там на лечение. Нашият контакт се прекъсна. Чудомир настояваше да му изпращам всичко, което пиша, а след това ми се караше, че все още не съм направила онова, което трябва.

„24. XII.1966 г.

Във всеки случай добре е, че не ми се разсърди за острата критика, която ти направих, но искам сама да видиш получава ли се по такъв начин един образ на Родината, и то усмихнат, или не? Може ли Балканът един път да бъде представен отвлечен и свръхестествен (да впряга в облаци орлите) и веднага след това да му наденеш торба на врата, макар и с приказки. „Балкана пее хайдушка песен“ (Ботев), „Побащима, стария Балкан“ (Славейков), а? Как ти се струват тия образи — къси и изчерпателни.

Новото, което ми изпрати, е по-друго. (Най-голямото изкуство е най-просто) и по-смислено обаче. . . Вие с Балкана може да си приличате много или малко, или никак, но добре — не (граматически неправилно). Виж как ще го оправиш. . . Във втория куплет думата „горяща“ да я замениш с друга, защото тя отнема силата на думата „ври“. Може да се помисли за думата „тъжната“ (сдържано). Дали не би трябвало да не бъде „тъжна“, а напрегната, привидна, за да засили пък последния стих „в устрема пораждащ ветрове“. Помисли по тия бележки и си направи няколко варианта. Аз например бих прибавил бури и ветрове.

Накрая запомни и това: Свободен стих може да пише добре този, който може да пише и римуван добре. Прерови внимателно Веселин Ханчев и ще се увериш. Това е най-умният и най-добрият от съвременните ни поети.

За себе си:

Аз ще умра през 1967 г., защото 1966 беше за най-добрите ни хора на изкуството. За Нова година едва ли ще се върна. Каквото

кажат. Аз съм се примирил, чакам спокойно последното действие на драмата и падането на завесата. Не искам живот като на дяда ти Георги и подобните нему. Не искам да дочакам старческо оглупяване и да стана досаден за околните си. Толкоз.

Да сте живи и здрави.

чичо ти Чудомир."

Стихотворението, за което Чудомир ми пише в горното писмо, е следното:

„Ние си приличаме с Балкана,
в обичта към синьото небе,
в самотата,
в тъжната сдържаност,
в гордостта на своите синове.

А в гърдите ни метална лава,
тътнеща от сила ври.
Волността ни никой не успява
никога да покори.

Ние си приличаме с Балкана
в обичта към своето небе,
в самотата,
в тъжната сдържаност,
в устрема, пораждащ ветрове."

В началото на 1967 г. съвсем неочаквано получих писмо от Чудомир, което сериозно ме обезпокои. Под влиянието на неговите съвети аз наистина престанах да пиша за възрастни, не бях ходила дълго време в София и не бях изпращала никъде нищо за печат, особено пък за сборника „Утро над Тракия". Явно Чудомир не знаеше това, не бяхме се срещали дълго време, не бяхме разговаряли. Независимо от сериозните упреци, които той съвсем неоснователно ми отправи, писмото е един добър съвет към всички млади творци. Публикувам това писмо на Чудомир без съкращения:

„Така се нареждат фактите, че аз пък трябва да ти дърпам ушите поради литературните ти прегрешения. Четох в последния брой на „Пулс" критиката на Любен Георгиев за сборниците „Утро над Тракия", където се изброяват много имена, но твоето го няма. Ти трябва да знаеш и да разбереш най-после, че когато

те критикувам, правя го от обич към тебе, защото твоите сполуки са и наши, на близките ти сполуки, и твоите несполуки засягат и нас. С нищо неоправданата ти мания непременно да видиш отпечатани работите си, макар и недоносени и недогледани, неминуемо ще ти донесе разочарования и често ще получаваш плесници от критиката, която или ще те премълчава, или ще те отрича. Това тичане по редакции и тук „сценка", там „поемка", на друго място детски стихове, на четвърто за възрастни ще ти донесе още разочарования и неприятности. За това съм ти говорил много пъти, но ти не ме послуша и никого не слушаш. Ако зависише от мене, бих ти забранил строго да сновеш непрекъснато до София и Стара Загора, а да си седнеш на седалото и да преработиш по десет пъти работите си, след това да ги дадеш за преглед на някой, на когото много вярваш, и чак тогава да мислиш за печат. Аз те съветвам да пазиш писмата ми, да ги препрочиташ и да не забравяш, че Вазов с първото си стихотворение „Борът" и Яворов с „Калиопа" веднага добиват единодушно признание и че със стихосъчинителство доникъде не се стига. Ти трябваше досега вече да имаш свой почерк и свой поглед на света, а с това бързане още го нямаш и няма да го имаш. Не се ли задълбочиш, не погледнеш ли сериозно на това трудно изкуство, ще минеш и ще заминеш, без да оставиш някаква следа, и заедно със старостта ще страдаш двойно от литературните си неуспехи. И за простосмъртния е ясно, че е по-добре да имаш една само зряла книга, отколкото десетки недомаслени и недоправени.

Твърде много ти говорих и писах на тая тема, но ти нито ме чу, нито разбра и повече не ще те занимавам, но ще ми бъде мъчно, ако го разбереш късно и жестоко започнеш да сградаш.

Аз тука ще бъда вероятно докъм края на месеца, след което ще си дойда и искам тогава да ми дадеш две, не повече, стихотворения, добре почувствувани и добре направени. Ако не щеш на мене, дай ги на друг, който разбира, и когато ги видя отпечатани да почувствувам радост и гордост, че имам такава племенница. Толкоз.

Много здраве, здраве и здраве на всички у вас.

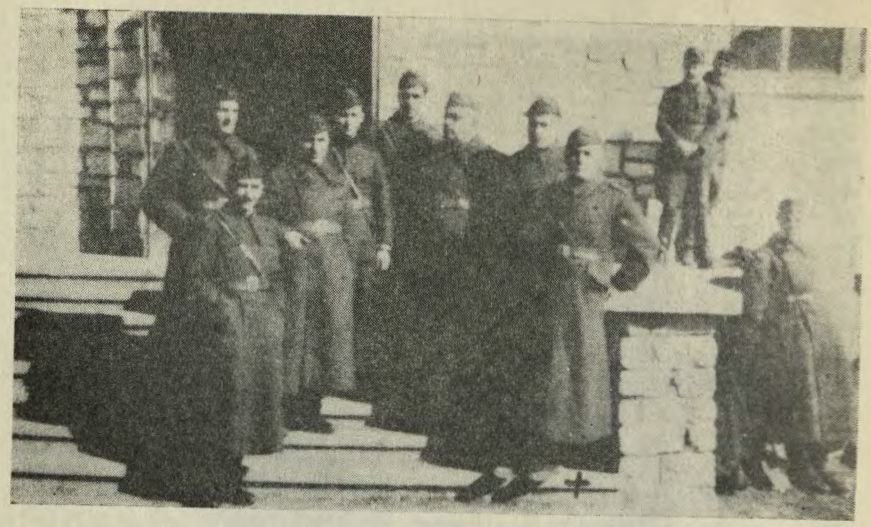
Чичо ти Чудомир.

8. II. 967 г.
София — хот. Славянска беседа — 315."

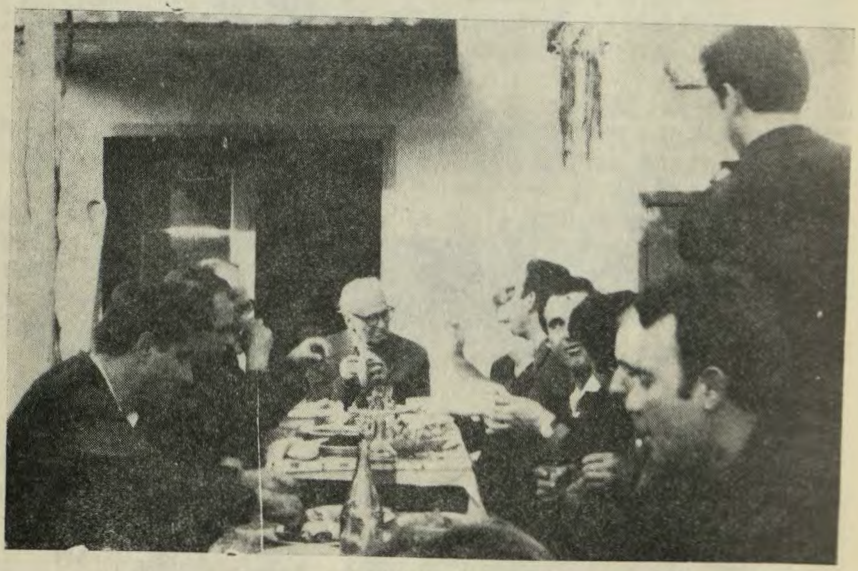
На 20 април 1967 г. умря дядо ми, братът на Чудомир — Георги Христов Чорбаджийски. Чудомир отново беше постъпил

Чудомир, рисунка от Вес. Димитров. Казанлък, 1966 г.

Чудомир (първият вдясно— на стълбата), мобилизиран в Тополовград, 1941 г

Последно гостуване в дома на сестра си Дона в с. Турия

на лечение в Правителствената болница в София. Трябваше някак да му се съобщи. Помолихме жена му Мара в някое от писмата си да му загатне. Тя категорично отказа. При посещенията някои от нашите роднини успели да му кажат, че Георги е много болен. В края на април ми се наложи ходене до София. Обадих се на чичо по телефона. Определихме си среща в градината на болницата. Никога няма да забравя тази среща. Той идваше напряко по алеята бавно, наметнат с болничен халат и така ме гледаше, сякаш цялата ме разнищваше. Втурнах се към него, сълзи напираха в очите ми, прегърнах го и той отговори на прегръдката ми, целунах го по бузите, сълзите ми вече течаха, а той все така ме гледаше, сякаш виждаше някъде далече зад мене.

— Кажи ми — отрони най-сетне той вместо поздрав, — кажи ми, умря ли брат ми?

— Да.

— Значи останах сам, само с една сестра. . .

Това беше всичко. Седнахме на една скамейка и дълго мълчахме. После му разказах, че погребението е било голямо, че сме получили много съболезнователни телеграми и писма, между които и писмо от Българския патриах Кирил. И му го подадох. Ето текста на писмото:

„София, 27 април 1967 г.

До госпожа Донка Георгиева
ул. Гурко 20, Казанлък

Изказвам искрени съболезнования поради смъртта на Георги Христов Чорбаджийски и моля бога да приеме душата на покойника в своите селения.

Бог да прости, вечна му памят!

Кирил
Патриарх български."

Чудомир го разглежда някак разсеяно и каза:

— Да, да, моят брат беше личност, умееше и да пише. Ако не се занимаваше така активно с обществен живот и прекалено много с грижите около семейството си, а мислеше повече за себе си, би могъл да стане писател. Умря си недооценен и огорчен, както мнозина. . .

После чичо ме разпитва за всички роднини, близки, познати, за родния град и родното село. И аз разказвах, разказвах. . .

Преди да се разделим, Чудомир отново повтори, сякаш на себе си:

— Значи останах сам.

И допълни:

— А може би двамата братя ще се поведем. . .

Беше много тежко.

А ето какво съм записала за Чудомир в малкия си дневник:

„1963 г.

Чудомир се завърна от Унгария. Влезе весело в къщи и каза: „Говорете по-бавно, защото съм забравил вече български." После през смях допълни, че вече мислел да се прехвърли да живее в Унгария, защото там имало седем вида хляб, от които много харесал един вид пшеничен, примесен с картофи, който се запазвал мек за дълго време. Беше много доволен от разходката си. Пита ни получихме ли картичката му. „Да" — беше отговорът на дядо.

След няколко дни посетихме с него пиесата „Океан", представена от Сливенския театър.

— Докато разбера кой герой как се казва и пиесата свърши— смееше се Чудомир. — Артистите обаче играят чудесно.

1964 г.

На 1. I чичо дойде у нас на гости и ми донесе подарък книги за прочит и бонбони. Донесе ми и новоизлезлите броеве на вестниците „Работническо дело", „Отечествен фронт", „Земеделско знаме".

— Виж — каза ми той, като ми подаде вестниците. — Навсякъде има детски страници и всички стихотворения са изсмукани от пръстите. Не са сполучливи дори стиховете на известни писатели. Все бързат. . .

После говорихме за Цветан Ангелов. Творчеството на този писател аз поставях между най-хубавото в съвременната ни детска литература, често декламирах или пеех негови стихове, които отдавна бяха станали известни на всички. Чудомир уважаваше мнението ми по този въпрос. С Цветан Ангелов те бяха посетили заедно Германия и винаги когато срещнеше в пресата негово стихотворение, бързаше да ме уведоми.

Заговорихме за новогодишния брой на местния вестник „Искра".

— Дадох им един материал, а те го осакатили наполовина — сърдеше се Чудомир. — Казах на Драков (главния редактор), че щом постъпват така, повече няма да им давам нищо.

Неусетно разговорът ни мина на по-широка основа, а след това се съсредоточи върху творчеството на Йордан Радичков. Около неговото творчество вече се шумеше в пресата.

— Интересен е — каза просто Чудомир. — Успява. Мисля, че е връстник с нашия Константин Колев, но Колев много бърза да печата, а от това губи. Все му се карам, ама не ме чува.

25. III. 1964 г.

Разговорът ни се съсредоточи върху творчеството на Пенчо Славейков. Чудомир сподели, че лично е познавал Славейков, че той е бил много интересна личност и винаги го е поразявало неговото остроумие.

— По своему странен е днешният Дамян Дамянов — допълни замислено Чудомир. — Странен, но с голямо сърце и ум.

Беше по седмицата на детската книга. Чудомир се втурна у нас:

— Бързо идвай в читалището. Дошли са писатели от София. Искам да те запозная с тях. Аз се измъкнах за няколко минути, за да ти се обадя.

Изтичах след него в читалище „Искра".

Така се запознах с Цветан Ангелов за моя най-голяма радост.

След няколко дни Чудомир замина за София на отчетно събрание на Съюза на писателите.

4. IV. 1964 г.

Чудомир се върна от София. Съобщи ни, че за председател на Съюза на българските писатели сега е избран Димитър Димов.

— А мене — вика — ме фотографираха и ме курдисали в „Литературен фронт" за хубост. То това е бял кахър, ами ми възложиха да напиша нещо за въстанието през 1923 г. в нашия край и на всичкото отгоре ми определиха срок 10 април. Как ще се справя с тези срокове, не зная. Започнах с хайдушките дружини, по моему пиша, кой знае дали ще успея.

5. IV. 1964 г.

— Работя упорито — каза Чудомир. — Вече нахвърлих доста от материала за 23-та година. Но трябва да се правят постоянно справки, съпоставки, трудно ми е и не зная ще успея ли да го довърша. Забравих да ти кажа, че в София се видях с Цветан Ангелов. Между другото говорихме за твоите стихове, които си му

дала. Той ги хареса и обеща в най-скоро време да отпечата нещо от тях.

Списание „Дружинка“ пусна страничка с мои стихове в книжка трета от 1965 г.

Чудомир специално ме поздрави:

— Браво, браво — смееше се той. — Тук сценка, там поемка, току виж романче. . . Брей, че племенница, огън и прочие. . .

20. IV. 1964 г.

Предстоеше рецитал на Мара Пенкова по разкази на Чудомир. Преди рецитала той дойде у нас. Беше неспокоен.

— Много се вълнувам — каза, като се разхождаше из стаята. — Чудя й се на Мара! Възрастна жена, задух има, а откъде намира сили? Не може да живее без сцената. В разстояние на няколко години е готвила този рецитал. През около пет, шест месеца й изпращах по един или два разказа. Като ги научи, ми се обажда и отново й изпращам друг. Как ли ще мине тази вечер?

Вечерта премина блестящо. Чудомир подари на Мара Пенкова една своя картина. След рецитала побързах да го срещна във фоайето, за да му честитя. Беше още повече развълнуван.

— Никога не съм мислил, че ще преживея такава радост — каза той. — Мара даде ново звучене на творбите ми. Разказваше естествено, непринудено, затрогващо, особено в разказите за „мама“. За първи път мои разкази звучат така добре от сцената. Каква сила е артистичното изкуство. Щастлив съм. Сега трябва да направя и една изложба, пък тогава вече мога да умра.

На другия ден Чудомир дойде у дома.

— Снощи стояхме до късно — каза той, — с Мара Пенкова спорихме за една дума. Думата „температура“. В един от разказите за мама я употребявам в смисъл, че майката отива при детето, за да провери дали е болно. Мара казва, че тази дума звучи неестествено в разказа ми — съобразно обстановката, в която се развива действието. И тя е права. Би трябвало да се смени с думата „огън“. В село така казват: „Да видим има ли огън.“

На 11, 12, 13 май 1964 г. бяхме в Стара Загора на съвещанията на младите литературни творци от Южна България. Чудомир беше почетен гост. Той ни приветствува. Когато слезе от подиума, беше не само развълнуван, но и просълзен. Вестник „Септември“ в Стара Загора веднага отпечата словото му. На общото литературно четене вечерта в театъра Чудомир чете стихотворението си „Улицата“.

„През вековното ни робство
смятало се за удобство
да се ходи със налъми
по неравни калдъръми.
Грозна, грапава, изровена —
тъй ми се мярка в спомена.
Но човекът не е рак, че
цял живот назад да крачи.
Нали все си прогресира,
дойде ред да се павира.
Шест дни ровихме, копахме
и с павета я постлахме
гладко, равно, еднородно,
малко твърдо, но удобно.
Мина, колкото се мина,
не изтече и година,
наредиха от съвета
да ги махнем тез павета.
И без много да роптаем
пак да почнем да копаем.
Зер човекът не е рак, че
цял живот назад да крачи.
Все напредва, прогресира,
все си рабста намира.
Шест дни къртихме, копахме
и с асфалт си я постлахме,
да се движим леко, леко
хем по гладко, хем по меко.
Пак се мина, що се мина,
пак не мина и година,
заповед дошла ог горе
(няма какво да се стори).
Събрал кмета пак съвета,
дълго мислили, кроили
и като се убедили,
че и този път сгрешили
решили:
много, много да не шаваме
и пак да я разкопаваме,
та канал да си прокараме.
Да е чисто, хигиенично
и културно и прилично.
Мина, колкото се мина

не изтече и година
почна пак да се шушука
(мислехме дано е клюка),
че пак ще я разкопаваме
и кабели ще поставяме.
Най-новите достижения
налагали тези решения.
Шест дни, братко, пак копахме,
пак копахме, не роптахме,
изпълнихме я точно
и таз работа предсрочно. . .
Та, това е всичко, значи.
Други нямаме задачи
и това си само знаем
улицата да копаем,
да копаем и да траем.
И нали е до късметя —
виж, че някой по-голям
е изпратил цял ферман,
виж, че пак решил съвета,
след като си отпочинем,
пак да почнем да я ринем
и нова заповед довтаса
да я правим от пластмаса."

През месец септември Чудомир замина на почивка на курорта „Златни пясъци" край Варна. Върна се оттам много доволен.

— Това се казва почивка — смееше се той. — Всичко да ти е на мястото, всичко веднага да ти се дава, ядене отлично. . .

Във връзка с двайсетгодишнината от Деветосептемврийското народно въстание в града и окръга имаше организирани литературни конкурси. Чудомир беше в журито и беше затрупан с материали. Въпреки това той четеше всичко с учудваща енергия, съзнателно и отговорно, със същата загриженост, с която се отнасяше към мене, към членовете на литературния кръжок, към всички млади творци. Водеше си бележки в едно тефтерче. А това, което харесваше, споделяше с мене, даваше ми да чета някои подобри материали. Искрено се радваше на повестта на нашия съгражданин Иван Хаджийски „Възмездие" и на разказа му „Момчето със сивия каскет". Харесваше също и очерка на друг член на кръжока ни Стойко Стойков — „Приятелско рамо".

— Предполагам, че не всички членове на журито четат достатъчно съзнателно представените материали — каза Чудомир. —

С такова впечатление останах при обсъждането на наградите. Там те излязоха с готови предложения, с които аз не се съгласих. Например разказите на един белетрист не бих премирал и когато казах това на журито, те отговориха, че същите разкази са били наградени на софийски конкурси от национален мащаб, окръжната комисия следователно не може да има друго мнение. Жалко, че е така. Дано успея да се наложа за няколко допълнителни награди. Ролята на този конкурс според мене е да се поощрят младите, а не да се вземат пари.

През месец октомври Чудомир отново замина за София.

— Отивам да видя какво става с издаването на новата ми книга. Искам да посетя и Общата художествена изложба — каза Чудомир.

А когато се върна оттам, развълнувано сподели:

— Нищо не разбирам от новите модернистични течения, с които изобилствува Общата художествена изложба тази година. Драскулки някакви. Мисля, че това отдалечава творците от народа.

Декември 1964 г.

Чудомир ме съветва да отпечатам педагогическия си опит и да оформя в книга събраните от мене материали за Казанлъшкото педагогическо училище, като я озаглавя „Факел през годините".

— Ще помисля, въпреки че с удоволствие бих престанала да се занимавам с педагогика. . . Не обичам професията си!

— Намери малко време и намини тия дни у нас — каза ми чичо. — Искам да правя изложба, разпилял съм из цялата къща картини, трябва да поговорим за тях.

Отидох. Какво да му кажа? Какъв критик съм аз? Къщата беше населена с неговите „нашенци" — колоритни, хитри, по своему умни, всеки различен от другия, скрил в себе си свой свят и едновременно всичките са част от нещо общо, влезли в изкуството през погледа на Чудомир. Пъстри багри заиграха около мене, стори ми се, че долавям нежния аромат на турийските розови градини и китки мушката, че пред мен разцъфтяват оранжевите „ходжи" и златистите латинки от Дядохаджиевия двор, че тук, в тази стая, се е вмъкнало част от онова прозрачносиньо небе, което леко се къдри над тъмнокосите борове на Джалъзка.

И главата ми се замая. Седнах на един стол.

— Какво ти е? — обезпокои се Чудомир.

— Красиво — прошепнах аз. — Както в нашата Турия. Странен е твоят свят, чичо. Единствен, неповторим. . .

8 декември 1965 г.

Отмина почти година, откакто не съм записвала нищо в дневника си. А това време беше богато на събития, които ме интересуваха. Няколко пъти ходихме с Чудомир в София. Отсядахме в хотел „Славянска беседа". Гостувахме на голямата българска поетеса Елисавета Багряна, която Чудомир познаваше от студентските си години и наричаше просто „Лиза".

В клуба на журналистите Чудомир ме запозна и с друга голяма българска поетеса Дора Габе. За пръв път пред нея той говори без ирония, че пиша стихове за деца. Дора Габе прояви интерес към творчеството ми, по-късно аз й изпратих мои стихове и получих чрез Чудомир картичка от нея.

В София се срещнахме и с писателя Михаил Кремен. На ъгъла на хотел „Балкан" Чудомир просто се сблъска с хубав възрастен човек, с големи тъмни очи.

— Виж го добре — прошепна ми бързо Чудомир. — Това е Михаил Кремен.

Спряхме се, заговорихме. Кремен искаше да чуе мнението на Чудомир за книгата му „Романът на Яворов".

— Имам неприятности по издаването на втората част— оплака се Кремен. — Братът на Яворов, Атанас Крачолов[47], е предприел кампания срещу мен, като твърди, че изнасям неверни факти в книгата си около образа на Яворов. Тръгнал съм да събирам подписи от познати съвременници. Ти поне знаеш, че всичко, което пиша, е вярно. Ако се наложи, ще те търся за подпис.

— Не вярвам да се наложи — отговори Чудомир. — И мисля, че всичко ще се оправи. Нали знаеш, нищо лесно няма.

Всички тия срещи оставяха у мене неотразими впечатления и това изплиташе бримчица след бримчица от узряването ми.

— Порастваш, порастваш — иронизираше Чудомир.

В началото на декември излезе във вестник „Литературен фронт" материалът на Чудомир „Арменското кафене".

— Не го харесвам! — отсякох аз.

— Какво не му харесваш? — изгледа ме косо Чудомир.

— Някакви статистически данни, съобщени с перото на известен писател, това е материалът ти — отвърнах.

— Какво ли разбирате вие младите? — сопна се Чудомир. — Вярно е, че този материал не може да развълнува младото поколение. Той е за по-възрастните, които си спомнят тези години. Права си до известна степен. . .

Отидох у тях да потърся поемата „Гарванът" на Едгард По. Исках да си я припомня.

— Нямам я — каза Чудомир. — Но с удоволствие бих я прочел отново.

Намерих я в ръкопис у приятеля му Буко Давидов.

— Познавах преводача Георги Михайлов — каза Чудомир. — Ех, този Жоро!. . . Умен човек беше. И той като мене обичаше да си попийва, че и да пише хумористични стихове. Запомнил съм нещо:

„Докато беше малко Стефче
излъгал бих го със шекер за левче,
но сега е вече Стефка
и не ми стига и столевка."

Чудомир отново замина за София на 23 декември 1965 г.

— Ще уреждам заминаването си за Румъния — съобщи той.

Заговорихме с Чудомир за новата му книга.

— Ще излезе в 20 000 екземпляра и е дебела като Вазовото „Под игото" — шегуваше се Чудомир. — И пари ми дадоха. . . къде ли ще ги дявам.

И пак се смее, смее. . .

— Знаеш ли, че мога да дойда в Румъния и да те намеря — казах весело аз.

— Не си малко щурава! Хайде сега, вземи този шоколад, че да имаш начална скорост за Румъния.

— Ако искаш да знаеш, и в Югославия искам да отида, за да си купя произведенията на Бранислав Нушич в оригинал.

— Аз съм завършил в Скопие школа за запасни офицери — каза чичо. — Лично познавах Бранислав Нушич. Чел съм някои от книгите му в оригинал. Но това беше отдавна. Сега Скопие е променено. Бих го видял още веднаж.

Предстояха избори за народни представители. Чудомир беше много неспокоен.

— Кой ми върза тоя пискюл? — мърмореше той. — Кой беше този мой враг, дето ме измисли за народен представител! Това не е по силите ми.

И тръгваше да обикаля селата от района си, за да се среща с избирателите, с ония селски труженици, без които животът му беше немислим.

Един ден го заварих у тях ядосан, разхождаше се от стая в стая, а палецът на дясната му ръка вързан.

— Какво ти е? — попитах.

— Ужасно ме боли пръстът. Някаква инфекция и не мога да довърша изборната си реч. Мисля върху всяка дума, върху всеки ред, като че ли пиша литературно произведение.

В деня на изборите Чудомир влезе у нас засмян:

— Дойдох да те агитирам, хем да гласуваш за кандидатите на ОФ, да не ме зачеркнеш! Оле-мале, какъв народен представител ще ставам, не зная. . .

На 13 март Чудомир се върна от София, където присъствува на сесията на Народното събрание, 1966 г.

— Е, какво решихте? — попитах шеговито.

— Сега министър на културата стана писател — отвърна в тон Чудомир. — После ще изберат мене за министър-председател. Тогава ще разделя България на две половини и ще царувам в Южна България. Ще направя столица Турия и ще издам всичките ти произведения.

Стаята се изпълни със смях.

— А как приключи сесията, какво по-точно решихте? — продължавах да се закачам аз.

— Нищо особено не можахме да решим — продължи шегата Чудомир, — защото народните представители бързаха за мач. . .

Отново смях.

— Чичо, ти си невъзможен!

— Как да го разбирам това, като комплимент ли? — усмихваше се Чудомир. — Аз съм земен. Земен!

В началото на 1967 г. в подлистниците на Великотърновския вестник „Борба“ започна да излиза с продължение книгата на моя познат от Севлиевските литературни дни, белетриста Йордан Василев. Й. Василев ми изпращаше редовно тия подлистници. От моите ръце те преминаваха в ръцете на Чудомир.

— Интересен, динамичен автор — сподели Чудомир. — Бих искал да го познавам лично. Но напоследък съм все болнав, не съм за срещи и разговори. Може би по-късно. . . Поздрави го от мен.

Тук бележките ми в дневника свършват.

„Някои вярват, някои не вярват. . .

Легендата те пренася незабелязано в своя свят и ти разкрива чудния стремеж на човешката мисъл да проникне в неизвестното.

Разправят, че змеят в село Турия се появявал в облаците над връх „Висок“ и в малинаците на местността „Чатарлъка“. Той носел само добрини и берекет на селото, защото любел тукашните момичета.

Кое е легенда? Приказката за змея ли или песента? Онази за „Бяла Рада“, която още щом слънцето се търкулне на небето, затрептява над „Гисьовица“. Там днес хората жънат лавандула, а заедно с тях е и той, агрономът Христо Воденичаров, този чу-

дак, забравил себе си заради бъдещето на Турия, слял съдбата си с аромата на розовите и лавандуловите градини.

Наистина как може да се разбере кое точно е легенда в едно село, където действителността се преплита с приказното по един неуловим начин.

Бяхме спрели с агронома в местността „Чатарлъка", за да проверим как върви беритбата на малините. Облаците се движеха неспокойни — сивочерни, тъмносиви, бледооловни. Небето се губеше. Притъмня. Малиновата нива скри кълравите си очертания. Заваля. Хората се спуснаха към шарените цедилки, скачени на отсрещните сливови дървета, извадиха листове найлон и се зачулиха.

Аз се взирах в отсрещния връх, сякаш ми се искаше да видя змея, а жените изпод найлона ме наблюдаваха — едни с любопитство, други ми съчувствуваха, а някои в себе си вече ми се надсмиваха. А една баба с изсмукано лице и изпъкнали скули, с ведър и закачлив поглед не се стърпя и се усмихна добродушно:

— Чедо, мари. . . Къде търсиш змея из облаците? Че той седи до тебе. Я какъв ни е харен — и по хубост хубав, и по душа хубав!

Агрономът беше навел глава. После подаде ръка навън от найлона и каза, че дъждът е спрял. . ."

Всичко това написах в един репортаж, озаглавих го „Акварел от родния край", напечатаха го в окръжния вестник „Септември". Изпратих вестника на Чудомир в болницата — София. Ето и отговора:

„Получих вестник „Септември" с напечатаната твоя работа и бързам да ти се обадя и да ти кажа, че тя е значително по-добра от другото досега, защото е непосредствено изживяно и почувствувано и защото освен заглавието няма нищо „префърцунено".

Защо заглавието да е „акварел", а? Кое му е акварелното? Не може ли по-просто и по-непретенциозно? Това едно. Второ: в центъра на писанието си ти слагаш агронома, а не знаеш, че той не е само на турийското текезесе, а и на обединеното кооперативно стопанство на Павел баня, Виден и Турия и цялостно трябваше да се разгледа. Ти не споменаваш нищо за двата големи блока от рози в село, за овощните градини край „Гердеме", които са също негово дело, както и много други още. Без него трудоденът на кооператорите кой знае колко време щеше да стои на 1,60 лева. Та не само хубавите му очи трябваше да видиш, защото той заслужава да бъде посочен за пример с труда и делата си. В тоя дух просто и непосредствено трябва да продължиш, като по-дълбоко проучваш фактите, без да се занасяш.

Като си дойда, ще продължим разговора и пак те предупреждавам — не бързай да пращаш по редакции нищо, което не си прегледала много пъти и премислила, и аз вярвам, че в тази област ще имаш повече успех, но като заживееш със селските скърби и радости така, както живее и агрономът.

Чичо ти Чуд.

София
26 август 1967 г.
Правителствена болница.

Благодаря, чичо, че от обич към мене ти беше строг, благодаря за съветите, за вниманието, за всичко. Благодаря!

Сега съм сама, съвсем сама в нашия град. Сякаш осиротях без тебе. Пусти са препълнените улици с пъстри групички хора, колоритният ни пазар, малката сладкарничка „Роза“ . . .

Къщата на улица „Гурко“ в Казанлък изживява последните си дни. Само дългата циментова алея, оградена с тъмните лехи чимшир, и познатият метален звук на желязната врата са все същите. Те ме връщат в ония дни, когато беше жив, осезаем, когато разговорите ни бликаха като поточе и все ни се искаше денят да няма край. . .

Понякога скришом, без да ме види някой, аз идвам на твоя гроб, за да ти донеса цветя от Турия. Същите ония, които ти береше на шарени китки.

И не плача. Наистина не плача!

Пък и ти не обичаше сълзите. . .

БЕЛЕЖКИ

[1] За своето село Чудомир пише на много места: в разказа „Село“ — Чудомир — „Съчинения в три тома“ — С., БП, 1969, т. I, с. 53; „Малко биография“ — том II, с. 495, „Село Турия — материали по историята на селото“ — том III, с. 461.

[2] Лилия Димитрова и Косю Зарев — „Турия“. С., НСОФ, 1973.

[3] За бащиния си род Чудомир пише в „Турия — материали по историята на селото“ — посоченото издание — том III, с. 466.

[4] Село Турия (Материали по историята на селото), т. III, с. 483.

[5] Лилия Димитрова и Косю Зарев — „Турия“, с. 33—34.

[6] Сведения за поп Антон съобщава възрожденецът казанлъчанин Иван Найденов, който по-късно става редактор на в. „Право“ и в. „Независимост“, издавани в Цариград. През 1834 г. семейството на Ив. Найденов напуща Казанлък поради появилата се чума и за известно време се преселва да живее в Турия. От неговата биография научаваме, че: „Вътре в гората на едно възвишено място имаше една дъсчена сграда, в която даскал Дончо събираше десетина ученика — гражданчета и селянчета, да ги учи. В това училище отивахме, насядахме на одъра и гледахме как даскал Дончо и някои селяни мерят с пушка в едно дебело дърво, на което беше привързана бяла кърпица (Л. Димитрова и К. Зарев — „Турия“, с. 35).

За поп Антон пише и поп Сава Иванов в своя дневник. Препис от оригинала на дневника, направен от Чудомир, се пази в архива на музея в Казанлък. Поп Сава отбелязва: „В 1870 год. на 6-ти октомври ми възрази населението — ние те искаме за свещеник, не щем те вече за учител. Старият ни свещеник поп Антон се умопобърка, ти ще станеш свещеник.“

[7] Село Турия (Материали по историята на селото), т. III, с. 466. Чудомир пише: От същия род са родовете Дошкови и Хаджиивановци, защото всичките ни имоти, даже и ливадите сред село бяха съседни. От същия род са и Попантонови, за които пише в спомените си поп Сава Иванов. Неговата къща е била непосредствено на запад от нашата. . .“

[8] В своя дневник поп Сава Иванов отбелязва: „На 1872 г. на 4-ти януари си дойдох в село Турия, поп Димитър и поп Никола ми казаха: „Ти сега ще служиш една година безплатно, като чирак. . .“ (Препис от оригинала на дневника на поп Сава Иванов, направен от Чудомир, се пази в архива на музея в гр. Казанлък).

[9] Баща си Чудомир описва в разказите си под името „Хаджи Дончо“.

[10] В разказа си „Хаджи Дончо тръгва на път“ Чудомир пише следното: „Най-после, пременен като паша, с нови сукнени потури, с грамадни гайтанлии колаци, със синя салтамарка, нова риза, морав пояс, препълнен с кесии, тефтери, марами, мезета, ножчета и чибуци, с моряв сребърен кюстек през шията, Хаджи Дончо излизаше тържествено из дюкяна. Ратаят развърже коня и го доведе при големия, специално поставен камък до черковната врата, за да се качи. Дойде до него Хаджията, поопипа се да не е забравил пасулата с пазарлъците, прекръсти се три пъти, понатисне шапката си да не отхвръкне при язденето и пак изкряска:

— Шапката ми бре, чапкъни. Астраганената ми шапка да донесете, бързо. С това усойче гнездо в град ходи ли се?"

[11] На своята баба Чудомир посвещава разказа „Баба Дрямка". Там намираме следното: „. . .Вземе в едната ръка хурката, а в другата патеричката и полека-лека се дотътри до дюкяна. Настани се на миндера на мечата кожа, на която спеше Хаджията, предука си и пази. И като си преде и задреме. Ако пък е сръбнала една ракийца, преди да е дигнала ръка да източи нишка от къделята, клюмне глава и заспи. Не спеше до мръкнало да речеш. Ще се събуди отвреме-навреме, ще отвори очи и ще погледне към вратата, ама я види нещо, я не види и пак заспи."

И по-долу:

„. . .И понеже си дремеше, кръстиха я „Баба Дрямка".

В други свои разкази Чудомир описва баба си под името „Баба Дена".

[12] В разказа „Жътва" Чудомир пише за майка си:

„Една от жътварките е изпреварила всички. С черен сукман и черна забрадка, тя е направила дълбок пробив и сякаш не жъне, а коси. Ръцете ѝ снoват бързо, като на стан. Върти сърпа, без да поглежда встрани, без да се изправя и тихо и тъжно провлачено си пее:

„Радкелее, мила мамина. . .
гдето те видя, де срещна —
все плачеш все си плакала. . ."

Това е мама. Жътварите са все свои хора — близки и роднини — та никой не мисли сили и сръчност да мери с нея. Безполезно. Нека върви напред. Като стигне до синора, няма да навлезе в чужда нива, ще се обърне срещу тях и ще им помогне.

Преди години, когато ни идваха на помощ жътварки от Етъра, една ли се е опитвала да я наджъне и не е успявала. Засилят се, разбързат се в началото, додето премалеят и ги подпре буца в гърдите, па махнат с ръка:

— Божке. . . Та това женище е змейничево, ма! — И се тръшнат грохнали върху някой сноп.

А пък то, какво ти змейничево. Едно дребно и сухо същество, дето и на мравката не може да мине път, ни човек в очи да погледне и дето от тъмно до тъмно знае само едно: работа, работа, работа."

[13] В разказа си „Под шарената черга" Чудомир прави следното описание:

„Голямата шарена черга с тъмнокафявите и сиви от карнобатска вълна пръти, дето достигаше от единия до другия край на стаята, и козяка на черните и червени квадрати — тъй ги помня плътни и рошави, прикътали в топлата си пазва девет души. Девет проснати тела, девет рошави глави, наредени една до друга, тихо пухкащи и почиващи след усилената дневна работа и игри. . ."

[14] В разказа си „Старини" Чудомир пише за майка си:

„Зададе ли се пролет, тя става неспокойна. По цели дни щъка из големия двор с мотиката, чисти, окопава, скубе бурени или си бере лапад за чорбица. Много често пък надене цедилката и грабне лесковата тояга.

— Защо не стоиш в къщи, за теб ли е по къра да ходиш?

А тя:

— Не мога, Рачо, не мога да търпя! Тя, работата от мене минала и заминала, ама ей да обиколя само нивите и да ги видя."

[15] За себе си Чудомир пише на много места в спомените си, в някой разкази, бележки и др. Тук цитирам следното:

„. . .Считам за необходимо да ви уверя, че не съм някаква изключителна зоологическа рядкост, че съм роден в най-забутаното село Турия, че с рошави

цървули съм пасал волове, два пъти съм се давил в реката, катерил съм се по дърветата да ловя гаржета из гнездата, копал съм, жънал съм, косил и най-после се учих за художник, а станах писател." Вж. „Слово в с. Турия (по случай 75-годишнината на Чудомир)" — т. III, с. 217.

[16] В разказа „На учение в Стара Загора" Чудомир отбелязва:

„Вторият ми любим предмет беше рисуването, може би защото нямаше нищо да се чете по него, нито да се пишат домашни. Преподаваше ни Васил Маринов, на когото бързо станах любимец дотолкова, че ми позволяваше, каквото си искам да рисувам. Маринов ме води у тях да разглеждам картините му и ми внуши, че веднага трябва да следвам живопис. Веднага след рисуването имахме история и който от другарите ми не беше си научил урока, поставях го да чете и го рисувах. Побърка ме този добър човек, вманиачи ме, навирих нос и макар че дотогава бях добър ученик, зарязах всички останали предмети и считах за голямо геройство, като ме вдигнат на урок и да го знам, да кажа:

— Не съм готов."

За младежките си години Чудомир разказва и в „Малко биография".

[17] В разказа си „Старини" Чудомир описва по следния начин двора в бащината му къща:

„. . .градинката с латинките, с лалетата и илдъзите, високи по два човешки боя, и големия орех до пещта, из клоните на който се надпяваха славеи и дроздове и църкаха из гнездата малки, полуголи кадънчета. . ."

[18] Тази случка Чудомир предава в разказа си „Хаджи Дончо тръгва на път".

[19] В същност Слави Мурата се нарича Слави Христов Стайков. Баща му Христо Стайков имал прякор „Бучака" и е създал рода Бучакчиеви. Наричали го „Бучак", още в турско, защото изработвал ножове и ками (бучак — нож). В разкази на Чудомир Слави Мурата се превъплъщава в Слави Шерденя.

[20] Виж разказа „Слави Шерденя".

[21] Виж разказа „Слави Шерденя".

[22] Образа на турийския козар Чудомир е обобщил в разказа си „Стадата се завръщат". В описанието, което дава авторът на героя, лесно можем да открием образа на Стойно Пъдев. Къщата му и до днес препича сундурмата си на слънцето с лице към стръмните склонове на „Джалъзка". Една стара асма, полегнала от времето, хвърля шарена сянка върху малкото дворче. Сякаш ей сега от някъде ще се покаже рошавата глава на Стойно, а след него ще долети в кошарата лекият тропот на козите и звънът на веселите им звънчета. Виж разказа „Стадата се завръщат".

[23] Пак в разказа „Стадата се завръщат" Чудомир подробно описва сестра си Дона.

[24] В разказа „Стадата се завръщат" намираме следния пасаж:

„Спомням си, веднаж бяхме на сватба и развеселен, баща ми грабна гъдулката на един от свирачите и продължи успешно прекъсната мелодия. Тогава не само аз, но почти всички присъстващи се зачудиха защо никой дотогава не бе го виждал да свири. Само дядо Доко — самият гъдулар, който беше на негова възраст — не се зачуди, а ухилен до уши продума: „Какво се чудите? Дядо ви Хаджия на колко сватби е свирил едно време, когато беше ергенче, колко акрани е изженил."

[25] За Минчо Калайджията Чудомир пише епизодично, между другото, за да открои образа на някой от другите си герои.

[26] На дядо Видю Чудомир посвещава разказа си „Дядо Видю".

[27] Лъжлив Съби, с когото Чудомир общува, сякаш е обобщил в себе си характерния за народа ни жизнен хумор, който ни е известен от приказките за Хитър Петър. Чудомир рисува Лъжлив Съби сякаш с един замах, но плътно

и убедително. В същност този негов герой не е точна портретистика на истинския Лъжлив Съби от Турия, но прототипът е съществувал. За него той разказва на много места — разказа „Лъжлив Съби", в „Косачи" и пр. Истинското му име е Съби Митев Табарев.

[28] В „Баба Дрямка" Чудомир описва смъртта на баба Дона по следния начин:

„Умря, както дремеше, горката. Както си беше прихванала коленете, седнешком, с клюмнала глава. Връща се Хаджийката от гюла надвечер, надникнала в дюкяна и помислила, както всякога, че спи.

— Мамо, мамо мари, — разтревожила се Хаджийката, приближила се и я бутнала по рамото.

Баба Дона се разклатила цялата.

Че се развикала тогава тя, събират се селяни, ама на умрял човек можеш ли да му помогнеш?"

[29] Задяната на гърба цедилка е част от портретната характеристика на баба Хаджийка не само в спомените на турийци, но и в творчеството на Чудомир. Виж разказа „Старини".

[30] Виж разказа „Под шарената черга".

[31] За престоя на майка си в Казанлък Чудомир разказва в „На гости".

[32] Става въпрос за разказа „Папай Филчо".

[33] В „С образование" тази случка звучи така:

„Завели го при старата, посвили го на пруста, като вол, кога го коват, и едната му ръка държи чичо му, другата писарят, а на краката му седнала дядо Коста и Иван Маймуната. Сложила баба Дена очилата, вдянала памучен конец, намазала го с чист восък и почнала операцията.

Корава жена, брей! Като го подхванала, йолдашим, прибрала му двете страни на бузата и ръга ли, ръга с губерката, сякаш шие разпран джоб.

Мушка, ти казвам и окото й не мига, а той грухти, като нерез отдолу и пот тече по слепите му очи. Когато го зашила, вързала възела, намазала го отгоре със сладък мехлем и туй то.

Какви бяха тия златни ръце бабини Денини, бе братле! За една неделя залепна оная ми ти буза, гаче ли не е било и му мина като на куче. . ."

[34] В разказа си „Цанко" Чудомир пише:

„Не го канеха на сватби. Само три песни знаеше и пет-шест свирни, а с три песни сватба става ли? Пък и пустата му пукница неверна! Не знае човек кога ще се напие — преди сватбата, или по средата. А наплюска ли се, същински бащичко. Забравя и песни, и лък и само тан-ти-ни-ни, тан-ту-ну-ну. . . и ченетата му играят, като откопчани."

[35] Виж разказа „Цанко".

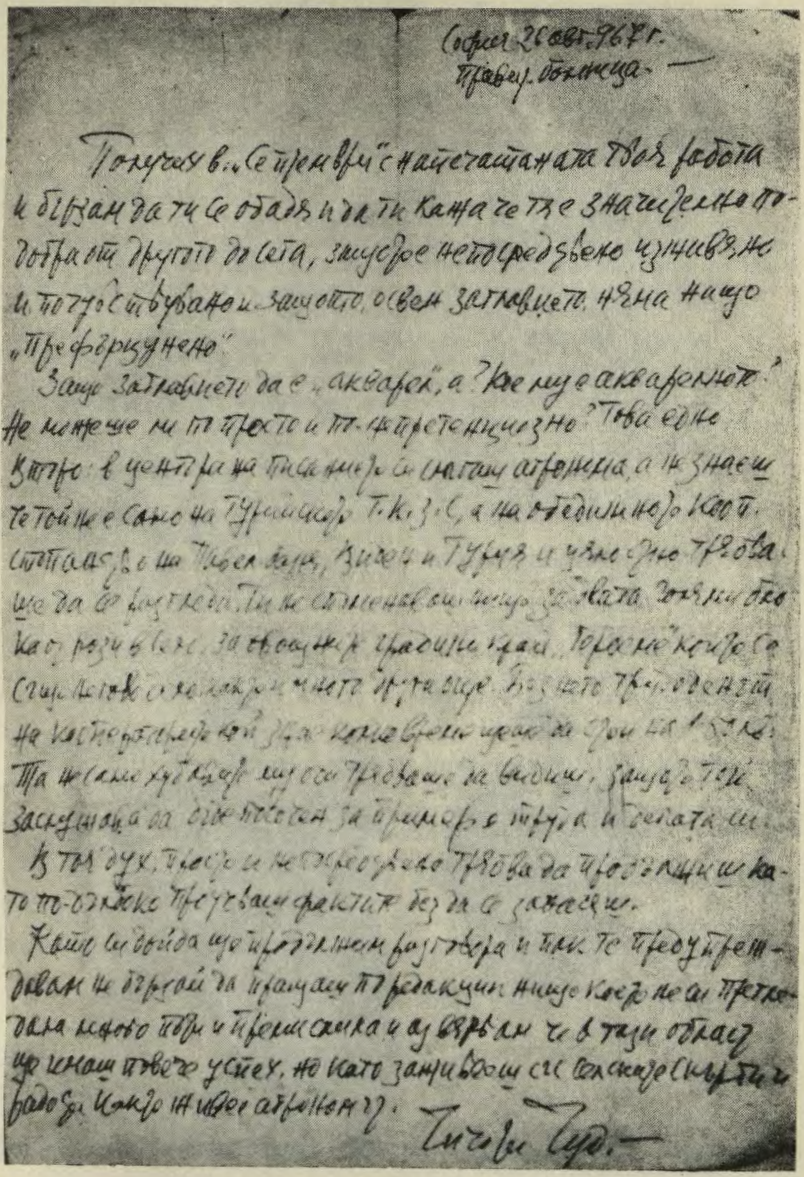
[36] „Яка душа, брей! — завършва Чудомир разказа си „Цанко" — Полежа, полежа някой и друг ден ни жив, ни умрял, и пак се надигна, като язовец из дупка."

[37] Името на дядо Гурко е Иван Коев, а Чудомир го описва като Рачо Чобана, Рачо Чакъра. За него пише в „Юря-я-я".

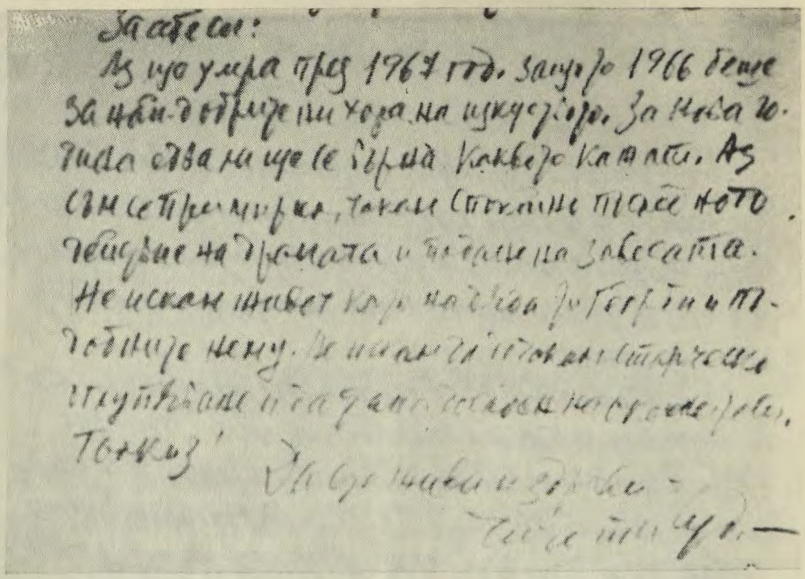
[38] Горните две случки от детството Чудомир е взел за основа на разказа си „Първи урок". Много по-късно, вече възрастен човек, той с истинска радост си спомняше за детството, за веселите игри край реката, за белия кон, за първия учебен ден. И може би загова „Първи урок" звучи с такава непринуденост и свежест, защото авторът му е вложил в него не само горещата си обич към обикновените хора, но и парещия спомен за родната Турия — такава, каквато той я знаеше и с която не можа да се раздели до края на живота си.

[39] Чудомир пише в „Болестта писателство" следното:

„Като чула, че другарите ме кръстили Чудомир, мама се развикала:

Факсимиле от писмо на Чудомир до Л. Димитрова

Факсимиле от писмо на Чудомир до Л. Димитрова

„Сбогом Турия. Този път завинаги"

— Какъв прякор са ти измислили, бре сине? Нямаш ли си кръщелно име? В нашия род никой няма прякор, само ти, че скарай им се на тия калпазани, дето ти думат тъй."

[40] Сам Чудомир пише за участието си в концертното рисуване и като ученик в Стара Загора, и като студент, и по-късно в Казанлък на утрата, уреждани в читалище „Искра", на различни места — „На учение в Стара Загора", „Из моите спомени" и др.

[41] В интервю с К. Георгиев — „Литературна седмица" от 14 юни 1939 година, между другото Чудомир казва за себе си следното:

„Не съм мислил никога писател да ставам. Доколкото си спомням, това стана преди шест години. И то съвсем случайно. По онова време създадоха един великолепен закон-наредба за двойките на държавна трапеза и тъй като жена ми и аз бяхме учители, единият от двамата трябваше да бъде уволнен. Жертвата бях аз, въпреки че имах 14-годишна даскалска служба.

Но всяко зло за добро, казва народът. . . Аз бях в едно отчаяно положение. Мислех, че ако не съм даскал, от глад ще умра. От мъка просто щях да се пръсна и естествено, че взех да пиша хумористични разкази. . . Още като студент сътрудничех на хумористичните списания „Барабан" и „Смях". . . Рисувах карикатури и пишех стихове. Но това бяха ученически увлечения. Впоследствие, като станах учител, в продължение на 14 години заспах, т. е. не писах нищо. Рисувах си пейзажи, развъждах си кокошки, ходех си на черква като всеки благочестив християнин и с хумор не се занимавах. . ."

В същия дух е написано и интервюто с Чудомир във вестник „Дъга", бр. 17 от 9. I. 1936 година.

[42] Извадил го е от реката учителят Никола Унджиев. През 1969 г. аз разговарях в София с професор Иван Н. Унджиев, от когото научих следното:

„Баща ми Никола Иванов Унджиев е роден в Казанлък в Калпакчийската махала. Дядо ми, неговият баща, е бил търговец и фурнаджия. Оттам идва и прякорът ни „Унджиеви", което ще рече „Бръшнарови". Баща ми завършва прочутото казанлъшко Педагогическо училище около 1900 година. Първата година е бил учител в село Турия, след което се изселва в град Тетевен."

[43] Виж разказа „Спортни години".

[44] Този дневник е у мене. В него на няколко места Чудомир със своя почерк е попълвал данни, които дядо ми не е знаел.

[45] Дълги години Дойчин Кирьов издава на циклостил бюлетина „Турийски глас", в който е печатал спомени на съселяни, исторически материали и др. „Турийски глас" е ценен източник за историята на селото от по-ново време, а наред с това там могат да се намерят и други ценни сведения от различно естество.

[46] Братът на Яворов — Атанас Крачолов, почина на 19. X. 1965 г. в Чирпан, няколко месеца след разговора на Чудомир с М. Кремен.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Аврамов, Борис 57, 58
Ангелов, Цветан 32, 130, 131
Андреев (учител) 52
Андреев, Алеко Пламенов 112
Антон (Дончо Христов Георгиев), брат на Чудомир 13, 18, 20, 22, 23, 26, 50
Антон (син на дядо Гурко) 65
Аса Йосиф 18
Атанасов, Драган Митев (Копарана) 43
Атанасова (учителка) 99

Баба Ивана 21
Баба Старичка 48
Баба Христовица 12, 17
Багряна, Елисавета (Лиза) 136
Балабанов 87
Барабанчика Лалю 52, 53
Барабанчика Станю 53
Белия Даскал 21
Бернар Тристан 114
Бицили, П. (професор) 29
Бонев, Станю 112
Бонин, Иван 90
Бончев 92
Ботев, Христо 16, 125
Бучакчиев, Стефан Славов (Таню) 40, 62, 73, 75
Бучакчиев, Христо Стайков 40
Бучаров (доктор) 84

Вазов, Иван 115, 128
Вапцаров, Никола 87
Василев, Йордан Маринов 7, 115, 138
Василев, Кирил Драгомиров 87
Велика (сестра на Данко Фурнаджията) 63
Велтова, Дора 85
Велтов, Стефан Цветков 85
Веснаков, Павел 116
Видю 45, 143
Владев, Петко 86
Влахова, Гана Стефанова 45
Воденичаров, Христо 6, 34, 138
Вълчев, Тотю 73
Вергов, Христо 28

Габе, Дора 136
Гана (старозагорченка) 51
Гамова, Дона Дойчинца 23
Гарванов, Иван 79
Генчова, Велика 23
Генчев, Георги 126
Георгиев, Любен 127
Георгиев, Христо Дончев, Чорбаджийски (Хаджи Христо Георгиев, дядо Хаджия) 5, 12, 13, 14, 15, 17, 19, 21, 23, 24, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 48, 49, 55, 57, 62, 64, 65, 74, 76, 79, 94, 98, 99, 141, 143
Георгиев, К. 145
Гечева, Гергана 7
Гичев, Иван 21
Глухарев, Илия 21
Глухаря, Стайко 57
Глухарев, Стойко Русев 15
Глухарев, Теню Иванов 39
Глухаревци 92
Гогол 113, 114
Голев, Владимир 112
Големанов 88
Горки 78
Гунчев, Христо Дончев 77
Гунев, Дончо 77
Гурльов, Тодор 60

Давидов, Буко 94, 137
Дамянов, Дамян 131
Даню (аптекар) 88
Даскал Галов, И. В. 21
Даскал Йоаким 15, 18, 21

Даскал Костадин 21
Даскал Михалчо 21
Дебелянов, Димчо 115
Делимарков, Марко 54
Дели Ганю 56
Демирева, Ана 27
Денев, Милю 51
Дечев, Тотю 90, 95
Джалъза, Димитър 16
Джалъза, Сави 16
Диев, Минчо, 21
Димитров, Веселин 88
Димитров, Георги 99, 100
Димитров, Димитър (син на Л. Димитрова) 6, 7
Димов, Димитър 131
Добри Войвода 11
Добрин, Станчо 21
Дон Кихот 114
Дончев, Костадин Митев 43
Дончо, Хаджи 30
Драганов (архитект) 90
Драганов, Марин 34
Драгомиров, Васил Пондев 87
Драков, Никола 130
Дянков, Дончо 34
Дядо Доко 143

Евтимий Търновски — патриарх български 16
Елеонора принцеса 79
Енчев, Еню 85
Енчев, Стоян 95
Еню поп Енев 108

Жеков, Димитър 126

Загореца, Минчо 10
Зари (дядо) 70
Зарев, Косю 141

Иванов — учител 27
Иванов, Иван Цанков (Лангаза) 58
Иванов, поп Димитър 15, 21
Иванов, поп Сава 15, 141
Иванчин, Иван Христов 46, 51
Иванчо (дете от първия брак на Г. Чорбаджийски) 80
Иванчоолу 81
Израил (търговец) 18
Илинова, Донета 7
Илинова, Донка 7
Илинова, Елена 7
Илинов, Петър 7
Иринка 85

Йоникий иеродякон 10
Йоакимов, Димитър 15, 79
Йовка (дъщеря от първия брак на Г. Чорбаджийски) 80
Йосуф Арап Паша 9, 15

Казанджиев, Рачо 95
Калайджиев, Георги 15
Калайджиев, Драган Иванов 15
Калайджиев, Иван Ненов (първия) 12, 15, 42
Калайджиев, Иван Иванов (втория) 19, 41, 42
Калайджиев, Иван Ненов 42
Калайджиева, Гена Иванова 51
Калайджиева, Донка Ненова 42
Калайджиева, Райна Иванова 36
Калайджията Минчо 45, 143
Калю 69
Кантаржиев Чудомир 29, 77
Карагинев, Петър Пенев 85
Караилия 44
Караминков, Колчо 51
Каранинов, Нено Русев 6, 7, 37, 39, 53, 54, 56, 63, 96
Караненов, Руси Ненов 53
Караславов, Георги (академик) 86
Катиев, Дончо Коев (Тамашов) 55
Катинов, Светослав 110
Катраджиев (поп) 95
Катрев, Петър 40
Кацаров, Миню Петков (дядо Миню) 19, 67, 71
Кацаров, Петко Иванов 15
Кацаров, Петко Минев 15, 33, 34, 48, 81, 95, 97, 126
Кацаров, Петко Пеев 15, 90, 92, 94
Кацарова, Велика Минева (Петкова) 13, 19, 26, 37, 48, 50, 65, 66, 67, 74, 99, 111
Келчев, Христо 37
Кефалов, Къню 90
Кефалов, Стефан 95
Кирето, Дойчин 20
Кирил — патриарх Български 129
Кирьовци 92

Кирьов, Георги Дойчинов 90
Кирьов, Дойчин Иванов 6, 7, 34, 35, 56, 57, 89, 145
Клисуров (професор) 28
Коев, Васил Дончев-Катия (дядо Васил, Мамин Филчо) 45, 55, 56, 58, 144
Коев, Иван (дядо Гурко) 64, 65, 73
Колив 79
Колев, Константин 131
Кожухаров (доктор) 75
Костадин (син на дядо Гурко) 65
Костадинов, Дончо (поп Антон) 11, 15
Костов, Филип Костов 34, 44
Коша, Лев 51
Крачолов, Атанас 109, 136, 145
Кремен, Михаил 136, 145
Кръстев, Кр. (доктор) 112
Куцучкина, Пена 94
Куртев 108
Кусевич, Методи 109

Лалев, Найден 68
Ламбо Файтонджията 76
Левски, Васил 18, 39, 40
Лилито (Л. Димитрова) 35, 141
Лилиев, Николай 115
Лъжлив Съби (Събчо Митев Табарев) 45, 47, 58, 59, 67, 68, 69, 70, 94, 143, 144

Маджар Мошон 18
Мандов (художник) 84
Марийка (дъщеря от първия брак на Г. Чорбаджийски) 80, 81
Марийка (братовчедка на Нанка Минева) 51
Маринов, Марин Василев 19, 62, 68
Марков, Коста 84
Маринов (учител) 143
Маймуната, Иван 144
Маймуната, Коста 144
Милев, Димитър 90
Минев, Миню Стоянов 40
Минева, Нанка 51, 90
Минка (сестра на Чудомир) 13, 26, 45, 46, 50, 75
Минков, Цанко 16
Минкова, Неда Христовица 23
Минчо (син на Нено Добрин) 21
Митев, Димо 21
Митев, Тодор 15
Митев, Христо 20
Михайлов, Антон 6
Михайлов, Георги (Жоро) 137
Мудрьо 47
Муковица, Нека 47
Мурата, Слави Бучакчиев (Христов, Стайков) 38, 39, 40, 73, 143
Мутов, Митю Христов 36
Мърквичка 115

Найденов, Иван 141
Невенка (художничка) 51
Нено (брат на баба Дрямка) 21
Ненов (майор) 27
Ненов, Дончо 66
Ненов, Дянко Фурнаджията (ефенди) 29, 37, 38, 47, 48, 58, 59, 62, 63, 67, 68, 69, 71, 76, 77, 94
Ненов, Никола (поп Никола) 12, 15
Нешко (брат на Данко Фурнаджията) 63
Николов, Дончо 46
Николова, Лала Рачева (Лала Рачовица) 36, 62, 64
Нонов, Иван 84
Нонова, Мара Иванова (Чорбаджийска) 5, 29, 34, 35, 84, 129
Нушич, Бранислав 137

Павунка 21
Палежът, Митю 73
Панаьотов, Янко 115
Пантата, Колю 16
Папазови 10
Пеев, Теню 37
Пенев, Пеню 116
Пенков, Богдан 88
Пенкова, Мара 32, 81, 82, 132
Пенчев, Пенчо Лалев (Пенкоолу) 54, 57, 58, 65, 66, 68, 79
Пенчо (Пенчовски ливади) 10
Петко (от П. Баня — Петко Колев) 58
Петра (жена на Дончо Ненов) 67
Петров, Александър 52
По, Едгард 136
Подскочиев, Георги 50
Подскочиев, Димитър 7
Подскочиева, Донка Георгиева 85, 109
Подскочиева, Иванка 51

Пондев, Петър 29
Пондев, Станю 29
Поп Георги 10
Поп Димитър 51, 110
Поп Кою Витанов 84
Поп Никола 41
Поп Пещерски 63
Попантонов, Георги 11
Попантонов, Костадин 11
Попантонов, Михаил 11
Попантонов, Стоян 11, 15
Попантонов, Христо 11
Попсавов, Сава 51
Попсавов — даскал 18
Попов — доктора 52, 69
Попчето, Иван (дядо Попчо) 58, 59
Попчова, Пена 38, 63, 64
Попът от Трявна 10
Порът, Дечо 64, 67, 94
Пушкин 113
Пъдев, Стойно 41, 143
Пъдев, Христо 6

Рада Дончева Чорбаджийска 11
Радичков, Йордан 131
Радославов — доктор 77, 78
Радулов, Лалю Пенчев 69
Райнов, Николай 78
Рахманлиев, Станчо Димов 67
Рачева, Рада Пенчовица 23
Рачева, Събка 34
Рачо 142
Рихтер 115
Ройлев, Дончо Иванов (бай Дончо, Донка) 70, 71, 72
Ройлев, Митко 90
Ройлев, Митю Георгиев 51
Русева, Мария (жена на Нено Русев Караненов) 63

Савов, Коста 21
Савкови 90
Сакелерий Андрей поп Дойнов 10
Сарафов, Борис 79
Света Богородица милостива 68
Свети Петра 110
Свети Ивана 18
Сенегалеца, Нено Костов, Ненов 53, 59, 69, 70, 94
Сербез Петко 34
Сервантес 114
Славейков, Пенчо 115, 126, 131
Славов, Богдан 90
Славов, Йоаким 68
Славова, Дона Спасова 56
Славова, Чонка 51, 81
Сладкия Генчо 52
Смирненски, Христо 115
Стайков, Наню 49
Стайков, Руси 19
Стайков, Христо Русев 20, 60, 89
Стайкова, Дона Русева 6, 13, 18, 19, 20, 26, 37, 41, 51, 60, 95, 142
Стамат 64
Стаматов, Станю 52
Станко 37
Станева, Дона Добрина (баба Георгевица, Дона Георгиева Чорбаджийска, баба Дрямка) 12, 13, 20, 21, 22, 23, 34, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 55, 56, 57, 92, 142, 144
Станчо (син на Нено Добрин) 21
Станчев, Лалю 48
Станчева, Тота Иванова 61
Стефанка или Стефан (сестра или брат на Чудомир) 13, 26
Стефана (дъщеря на Лъжлив Съби) 45
Стефанов Киро 6
Стойнова, Велика Христова 65
Стойков, Стойко 134
Страшимиров, Антон 112
Събчев, Лалю 38

Табакова, Гергана Цанова 35
Тамашов, Дончо Митев (сансаря) 21, 23, 35
Тамашов, Кою Митев 55
Тамашов, Митю Дончев (Митев) 23, 26, 43
Тамашов, Христо 51, 57, 92
Тамашова, Мария Дончева (Митева, баба Хаджийка) 12, 13, 23, 32, 35, 38, 42, 43, 46, 48, 49, 55, 62, 74, 81, 98, 142, 144
Твен, Марк 114
Тенев, Гичо 22
Тенев, Теню Пеев (Кацаря, Миличкия) 61
Теню (син на дядо Гурко) 65
Теню от Търничани 17, 21
Тодор Рома (син на дядо Гурко) 65
Тодоров, Стефан 113
Толнай, Марта 91

Тонев, Славко Илиев 84
Толстой 78
Трифонов, Георги 76
Турийски, Вълчо Иванов 44
Турийски, Иван 51
Турийски, Коста Иванов 44
Тъмнев, Петко Иванов 78, 80
Тъмнева, Донка (Чорбаджийска) 80

Узунов, Дамян 108
Унджиев, Иван Николов 145
Унджиев, Никола Иванов 18, 78, 102, 145

Фердинанд — цар 77
Филджан — дядо 34

Хаджигеоргиева, Стана 70
Хаджиивановци 92
Хадживанов, Дончо Дончев (Дошко) 12
Хадживанов, Иван Дончев 11, 12
Хадживанов, Митю Дончев 12
Хадживанов, Христо 10
Хаджийски, Иван (от Казанлък) 134
Хаджимитева, Неда Христова 13, 19, 20, 26, 37, 46, 50, 51
Ханчев, Веселин 126
Хитър Петър 143
Христо Исуса 18
Христо (брат на Дянко Фурнаджията) 63
Христо (брат на баба Дрямка) 21
Христов, Дечко 52
Христов, Христо 112
Христова, Вела 77
Христчо (син от първия брак на Г. Чорбаджийски) 19, 20, 80

Цанев, Митю 126
Цанко от Турия (дядо Цанко) 37, 59, 60, 72, 94, 144
Цанков, Драган 18
Цар Симеон 64

Чакърова, Донка Рачевица 48
Чакъра, Рачо (чобана Рачо) 65, 73
Чичовска 78
Чолпанката 94
Чолпанов, Петко 21
Чорбаджи Дончо (Дончо Георгиев Христов) 10, 11, 12, 13
Чорбаджийска, Донка Георгиева (Донка Иванова Калайджиева) 30, 36, 42, 80
Чорбаджийска, Дона Дончева 12
Чорбаджийски, Георги Дончев 12, 14, 15, 17, 21, 42, 43
Чорбаджийски, Георги Христов 6, 10, 12, 14, 15, 20, 21, 23, 26, 28, 31, 32, 39, 42, 49, 57, 63, 71, 78, 79, 80, 92, 93, 102, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 127, 128, 129
Чорбаджийски, Димитър Христов (Чудомир)

Шанов, Христо 57, 58
Шарков, Константин 116
Шерденя, Слави 143
Шивачев, Митко 78
Шивачев, Пенчо 18

Щъркелов (художник) 78

Яворов, Пею Крачолов 109, 115, 128, 136, 145
Яворова, Лора Каравелова 109

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5
Китка от Турия 9
Нашенци разказват 36
Чичо Чуд 98
Бележки 141
Именен показалец 146

ЧУДОМИР

ЛИЛИЯ ДИМИТРОВА

Редактор *Н. Пушкаров*
Художник *В. Павлов*
Худ. редактор *Е. Станкулов*
Техн. редактор *Н. Николова*
Коректор *Ц. Хантова*

•

Издателски индекс 7443
Дадена за набор на 15. II. 1980 г.
Подписана за печат на 10. VI. 1980 г.
Формат 60x84x16 Тираж 6000
Печатни коли 10,75 Издателски коли 10,03 УИК 11,14
Цена 1,62 лв.
Код 28 $\frac{9535322211}{5062\text{-}24\text{-}80}$

•

Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев"
Поръчка № 205

„Литературни анкети“ идат да продължат постигнатото от пионерите на литературното анкетиране у нас. И не само да продължат, но чрез приложението на съвременна научна методология, съобразена с изискванията на българската марксическа литературна историография, да го обогатят.

В „Литературни анкети“ писателите говорят за самите себе си — разказват за своите първи литературни изяви, влияния, литературна среда, за първите си книги, за зараждането на творбата и т. н.

В „Литературни анкети“ под формата на непринудена беседа се поднасят изчерпателни биографични сведения и автентични данни за живота на анкетирания автор, за биографиите на неговите произведения, за особеностите на творческия процес.

В „Литературни анкети“ ще бъдат обхванати широк кръг от изтъкнати съвременни писатели, литературни критици и литературоведи.

„Литературни анкети“ ще бъдат ценен източник на изворов материал както за литературния историк, така и за широк кръг от читатели.

